

JAZYK V KONTEXTU KULTURY

DVANÁCT STATÍ
Z LUBLINSKÉ
KOGNITIVNÍ
ETNOLINGVISTIKY

JERZY **BARTMIŃSKI**

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM 2016

Recenzovaly: PhDr. Veronika Mistrová
PhDr. Karolína Skwarska, Ph.D.

KATALOGIZACE V KNIZE - CIP

Bartmiński, Jerzy

Jazyk v kontextu kultury : dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky /
Jerzy Bartmiński ; z polského originálu přeložila, komentářem doplnila a úvodní a závěrečnou
studii napsala Irena Vaňková ; doslov James Underhill. – První české vydání. – Praha :
Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2016
Anglické resumé
ISBN 978-80-246-2883-7

81:316.7 * 81:39 * 81'23

- jazyk a kultura
- etnolingvistika
- kognitivní lingvistika
- eseje
- komentovaná vydání
- monografie

81 - Lingvistika. Jazyky [11]

© Univerzita Karlova v Praze, 2016
Text © Jerzy Bartmiński, 2016
Editor © Irena Vaňková, 2016
Translation © Irena Vaňková, 2016
Epilogue © James W. Underhill, 2016

ISBN 978-80-246-2883-7
ISBN 978-80-246- (pdf)

OBSAH

Slovo autora ---- 8

Slovo editorky ---- 9

I. POTŘEBA NOVÉHO POHLEDU NA JAZYK ---- 13

1. Jazyk v kontextu kultury ---- 14

2. Slovanská etnolingvistika – pokus o bilanci ---- 21

3. Některé problémy a pojmy lublinské etnolingvistiky ---- 33

II. LIDOVÝ OBRAZ SVĚTA ---- 39

4. Lidový umělecký styl ---- 40

5. Formy přítomnosti *sacrum* ve folkloru ---- 49

III. STUDIUM VÝZNAMU V PERSPEKTIVĚ KOGNITIVNÍ ETNOLINGVISTIKY ---- 59

6. Stereotyp jako předmět lingvistiky ---- 60

7. Můžeme se osvobodit od stereotypů? Stereotypy a kulturní vzorce ---- 77

8. Kognitivní definice jako nástroj popisu konotací ---- 83

9. O profilování pojmů ---- 93

10. Stereotyp slunce v lidové polštině ---- 99

11. Polský stereotyp matky ---- 115

12. Pravice a levice. Profilování pojmů v současném diskursu ---- 132

Jerzy Bartmiński a lublinská škola kognitivní etnolingvistiky (Irena Vaňková) ---- 139

Závěrem (James Underhill) ---- 146

Ediční poznámka ---- 150

Bibliografie ---- 156

Jmenný rejstřík ---- 166

Summary ---- 168

Jerzy Bartmiński (1939), profesor Uniwerszity Marie-Curie Skłodowské v Lublinu.

SLOVO AUTORA

Nápad Ireny Vaňkové vydat český výběr z mých prací v pražském nakladatelství Karolinum mi udělal velkou radost. Jsem filolog a moje univerzitní studium polonistiky v 60. letech 20. století probíhalo ve znamení četby významných děl pražské školy – Viléma Mathesia, Bohuslava Havránka, Jana Mukařovského, také Romana Jakobsona a Nikolaje Trubeckého, z pozdějších autorů hlavně Františka Daneše. Už sama nabídka vydat knihu v legendární Praze je pro mě tedy opravdovým vyznamenáním.

Toto vyznamenání však bylo spojeno i s překvapením, neméně velkým, když se ukázalo, že idea autorky koncepce a redaktorky připravovaného svazku se ubírá úplně jiným směrem, než bych byl jako autor kdy očekával. Do knihy bylo jen v malé míře zahrnuto téma jazyka folkloru (jak jsem ho popsal v knížce *O jazyce folkloru* – v duchu pražské stylistiky, tedy na základě distinktivních rysů, které odlišují folklor od běžného nářečního projevu) a takřka zcela pominuty zůstaly i mé pokusy o popis stylu v kategoriích stylové derivace (kolik vynikajících prací o stylu jen vzešlo z pera českých autorů!). Padlo rozhodnutí zcela jiné. Z mých textů byly vybrány ty, které tematizují chápání jazyka v kulturním a antropologickém kontextu a ukazují jazyk nejen jako nástroj společenské komunikace (ačkoli je i tento přístup jistě stále důležitý), ale také jako kulturní reprezentaci světa a člověka. Ano! Výběr Ireny Vaňkové pokládám za velmi příhodný. Zaměřuje se totiž na texty o nových problémech, které si dnes zaslouží badatelský zájem: jazykový obraz světa, role stereotypových představ a jejich profilování v diskursu, hodnoty, jež mluvcí uznávají a jejichž povahu zároveň sami utvářejí. Tato témata – zmíněná zde jen pro příklad – vycházejí z badatelského okruhu kognitivní etnolingvistiky, která se v posledních letech stává terénem tvůrčího setkávání badatelů z několika vědeckých center, a to ve slovanském a částečně i celoevropském měřítku.

Děkuji nakladatelství Karolinum, že moji knihu zařadilo do edičního plánu, a zvlášť děkuji Ireně Vaňkové, že iniciovala její vydání, i za práci, kterou vložila do překladu. Když čtu své práce česky, zdají se mi mnohem lepší...

Na setkání s českými čtenáři se velmi těším a věřím, že kniha přispěje k dalšímu rozvíjení česko-polské vědecké spolupráce.

Jerzy Bartmiński

SLOVO EDITORKY

... a žití zlatý strom se zelená
(J. W. Goethe)

Nevšední dílo profesora Bartmiňského se konečně dostává k českým čtenářům; poté co už desítky let rezonuje ve slovanském světě a co začalo být pod označením „lublinská kognitivní etnolingvistika“ respektováno a rozvíjeno i za jeho hranicemi.

Jak píše James Underhill (2013), je Jerzy Bartmiński „tak trochu básník“. Porozumíme, připomeneme-li si, co řekl o umění (a poezii) Viktor Šklovskij: že je tu proto, aby nám vrátilo schopnost vnímat věci a prožívat život, „aby pro nás učinilo kámen opravdu kamenným“. Kdo si přečetl hesla o kameni a kamenech v lublinském Slovníku lidových stereotypů a symbolů, ví, o čem je řeč. Poznání (a prožitek), na jaké jsme zvyklí z poezie, umí svébytným způsobem zprostředkovat i Bartmiňského lingvistika.

V Goethově Faustovi se mluví o „šedé teorii“ – nezajímavé, nudné a odtržené od života, ba postavené vůči životu, „zlatému stromu“, do protikladu. Dnes víme, že teorie – ani ta lingvistická – taková být nemusí.¹ Nemusí ignorovat člověka a to, co je v jeho životě důležité. Může naopak lidský (a kulturně specifický) prožitek světa nečekaně nasvítit, ukázat jeho nosné struktury, bohatství, provázanost všech jeho poloh do jednoho celku, a také jeho krásu. „Zlatý strom“, který „se zelená“, pak spatříme jinak než předtím, jinak mu začneme rozumět. Ať už je řeč o fenoménu zvaném česky *strom*, anebo o životě – který může být se zdůrazněním jistých analogií jako strom konceptualizován.

Běžná slovníková definice stromu jako „dřeviny s kmenem, který se nahoře větví v korunu“ je velmi chudá a strohá. V jejím světle není pochopitelné, co strom skutečně znamená pro lidi ukotvené v určitém jazykovém společenství a v určité kultuře. (Třeba toto: jak strom, tak kultura a jazyk – ale i člověk – mají kořeny.)

1 Pro staré Řeky ostatně teorie vůbec nebyla protikladem života (resp. „životní praxe“) – srov.: „Řecké slovo *theória* původně vypovídá o tom, co se děje, když slavnostní host (*ho theóretikos*), přihlíží (*théorei*) podívané, slavnosti určené bohům a lidem. Tento host se stal divákem proto, aby mohl po návratu domů podat svědectví, které tam zpřítomní slavnost všem těm, kteří na ní být nemohli. *Theória* zpřítomňuje slavnost, zpřítomňuje božskou dimenzi“ (Kratochvíl 1995, s. 99).

Řadu možností, jak odhalit povahu jevu pojmenovaného česky *strom*, nabízí sám jazyk a texty v tomto jazyce vytvořené. Na základě studia významových struktur toho či onoho jazyka lze pronikat k jeho pojmovému systému, resp. ke způsobu myšlení, který je v něm fixován: třeba už po dlouhá staletí, v proměnách i stabilitě, v textech různého žánru i typu, v konvenci i kreaci – neboť to obojí jazyk představuje. Od profesora Bartmiňského dostáváme nástroje pro zkoumání toho, co je v jazyce implicitně obsaženo. Můžeme je vyzkoušet, modifikovat, přinejmenším však přijmout jako možnost, jak se na jazyk (a každý jeho element) podívat v jiné perspektivě, než jak je to v naší lingvistice dosud obvyklé. A dodejme, že to může být pohled zajímavý nejen pro lingvisty.

Nejde tu o objektivistické rozkládání celku na prvčinitele (jako je sémičká analýza); nejde o konstrukci aristotelských významových definic (i když jsou i ony promyšleny a brány v úvahu). Abychom nahlédli jazyk – i jednotlivá slova, pojmy, věci – v intencích života v přirozeném světě (jak by řekl Jan Patočka), nestačí pouze stanovení „nutných a postačujících“ vlastností. Slova jsou nám totiž schopna evokovat tělesné, smyslové a emocionální prožitky, jsou nadána konotačním potenciálem (jak víme nejen z beletrie a poezie), poukazují k věcem – a (i) jejich prostřednictvím žijeme svůj konkrétní, plnokrevný lidský vztah ke světu. Slovo *slunce* evokuje v té či oné situaci, že tento fenomén svítí, hřeje nebo pálí, že je životodárné – ale že může být též zkázonosné, že měří čas k práci i odpočinku – a že jistě každé ráno znovu vyjde. Strom tkví kořeny v zemi a roste z ní směrem k nebi, na jaře se zelená a na podzim opadá, dává stín, plodí ovoce (aspoň ten stereotypový); a ve své vertikalitě i cyklických proměnách se podobá člověku. V našem evropském kulturním paradigmatu se k němu váží i četné další aluze – zejména biblické: rajský strom, strom života. Slova evokují obrazy, scény a scénáře, příběhy. V Bartmiňského etnolingvistice máme co do činění se specificky založenou fenomenologií – k jevovým stránkám tohoto světa v ní totiž pronikáme prostřednictvím jazyka: skrze to, co máme v řeči prožito a co v ní má prožito celé naše jazykové a kulturní společenství.

V jedné stati, kterou napsal Bartmiński se Stanisławou Niebrzegowskou-Bartmińskou (Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska 2004), najdeme citaci z knihy Martina Bubera *Já a ty*; tu, která začíná: „Pozoruji strom...“ Má doložit množství perspektiv, z nichž lze ke každé věci přistoupit, a zároveň – doplně – poukazuje i k tomu, že všechny tyto perspektivy mají určitý jednotící rámec (nehledě na možnost nazvat strom „ono“ jako strom „ty“). Důležité je zohlednění celku – kontextů a souvislostí místa, jež věc zaujímá v určitém obrazu světa a v určité perspektivě.

Jde ovšemže o perspektivu lidskou. Východisko v antropocentrismu je však v učení prof. Bartmiňského a jeho kolegů modifikováno zřetelem k „centrismům“ nižšího řádu, které jsou integrovány v perspektivě toho či onoho nazírajícího subjektu a v jeho specifickém ontologickém východisku. To je ve svém základu jazykové a kulturně relativní a má svůj korelát v jazykovém obrazu světa, resp. v některé z jeho verzí – v „subobrazu“, jež aktuálně zkoumáme.

Stať uvádějící Buberův úryvek o stromu se koncentruje právě na perspektivu a na to, jak se do jazyka a textu promítá fenomén vidění; perspektiva je totiž jak aspektem

vizuality, tak kognitivity. Možná by právě tato studie připadala leckterému čtenáři zajímavější než ty zařazené do výboru, jež právě drží v ruce. Nové věci je však potřeba objevovat postupně. Třeba nám chvíli potrvá, než budeme umět zacházet s pojmy jako stereotyp, významové profily, konotace, kognitivní definice. Novější stati, ať už ty vztažené k perspektivě a subjektu v jazykovém obrazu světa, nebo třeba k narativním aspektům jazyka, a ovšem ke zkoumání hodnot v jazyce ukotvených tedy ponecháváme napříště. Snad se v budoucnosti dostane i na další témata J. Bartmińského, jejichž šíře je v našem výboru pouze naznačena: styl a text, lidová kultura, (polský) antropokosmos a axiosféra a mnoho jiného. Všude je exponován člověk – animal loquens.² A všude jde o lidskou zkušenost, o specifickou polohu naší existencialisty. O jazykově určený prožitek, který je vázán nejen k našemu tady a teď, ale i k tomu dávnému, co napájí své kořeny z hlubin jazyka, co pomalu roste – jako mohutný strom, velmi starý, ale obdivuhodně zelený.

Irena Vaňková

2 Podle redaktorů sborníku k 60. narozeninám prof. Bartmińského je společným rysem veškeré jeho práce antropocentrická orientace, „fakt, že středobodem je mu neustále člověk – jednou jako prostý lidový informátor, jindy jako mluvící subjekt vepsaný do struktury textu“ (Adamovski – Niebrzegowska, ed., 1999, s. 20).

**I.
POTŘEBA
NOVÉHO POHLEDU
NA JAZYK**

1. JAZYK V KONTEXTU KULTURY

Jazyk se proměňuje a mění se i to, co o jazyce víme. Jako komunikační systém patří sice mezi tzv. struktury dlouhého trvání, ale v poslední době se proměňuje ve zrychleném tempu.

Transformace politického a společensko-ekonomického systému na počátku 90. let se citelně dotkla i jazykového povědomí společnosti a zanechala v dnešním jazyce výrazné stopy. Spolu s pozůstatky totalitního režimu se léta překonávaly (a stále překonávají) dlouhotrvající modely jazykové komunikace a jazyk, zvláště jazyk politický, bylo třeba v mnohém přehodnotit. V totalitní době byla konstitutivním rysem veřejného dorozumívání monologičnost, úředně kontrolovaná a zajišťovaná cenzurou; příznačné bylo, že se v rovině soukromé komunikace uplatňovala ironie a parodie. V důsledku této rozštěpenosti, kterou mnohokrát ztvárnili či reflektovali spisovatelé, publicisté i vědci, se úřední styl izoloval a vznikla tzv. novomluva,¹ odtržená od živého každodenního jazyka, pocíťovaná jako jazyk pokrytecký a falšující skutečnost. Zkušenost s novomluvou způsobila ztrátu důvěry v jazyk jako prostředek komunikace vůbec.

Dnešní jazykovou situaci ovlivnily proměny mnoha sfér společenského života. [...] Díky demokracii a fungování politického pluralismu se prosadil princip vícesubjektivnosti jazyka a dialogu. Hospodářský liberalismus a rozvoj individuálních ekonomických aktivit otevřel prostor pro rozvoj nové slovní zásoby technické a obchodní i pro vznik nových typů komunikace v oblasti reklamy a podnikání. Intenzivní kontakty se světem i v rámci Evropy do jazyka stále vnášejí mnoho přejatých výrazů. Rychlý rozvoj elektronické komunikace, zvláště internetu, má důsledky stále ještě nedozrnlivé.

Jazykověda prožila období triumfálního rozvoje strukturalismu a generativismu. V těchto přístupech však byla preciznost lingvistického popisu vykoupena tím, že byl jazyk izolován od situace jeho fungování. Proto se lingvisté začali zajímat o mnoha-dimenzní zapojení jazyka do psychologického, společenského a kulturního kontextu. Pole lingvistických zájmů se tak velmi rozšířilo, a to ve dvojím aspektu. Za prvé se

1 K pojmu *novomluva* (podle Orwellova výrazu *newspeak*) srov. Głowiński, Michał: *Nowomowa po polsku*. Warszawa, PEN 1991 (pozn. překl.).

jazykověda vydala směrem k nadvětným výpovědím (a k textům) a k tomu, jak fungují v mluvních aktech; nutným východiskem pro popis výpovědi se při tom stalo dorozumívání mezi lidmi jakožto subjekty vystupujícími v určitých komunikačních rolích. Za druhé se víceméně paralelně stala východiskem popisu jazyka kultura a poznávací modely a systémy hodnot, které jsou v ní uloženy. V obou těchto badatelských proudech se jazyku přiznává subjektivní rozměr, a lingvistika se tak stává humanitní disciplínou.

JAZYK JAKO SPOLEČNÉ DOBRO

Jazyk představuje vlastnictví všech lidí, je to společné dobro; díky němu může člověk dosahovat osobních i skupinových cílů, lépe a plněji se realizovat. Od útlého věku jeho prostřednictvím přebíráme od svých nejbližších vzorce chování i znalosti o světě – nejprve v rodině a v malé sociální skupině, později i v rozměru národním a univerzálním. Jazyk provází náš individuální vývoj, je nám oporou při rozvoji intelektu i tříbení emocí a názorů. Postupně také upevňuje naše životní zkušenosti a umožňuje je předávat ostatním. Jazyk je mostem od izolace individua k životu ve společenství. Spojuje nás s ostatními a slouží ke komunikaci s celým okolním světem, tvoří lidskou pospolitost, dává jí určitý charakter a udržuje ji v chodu. Je prostředím, ve kterém rosteme, pohybujeme se a spolupracujeme s dalšími lidmi; a zároveň můžeme toto prostředí vlastním působením sami formovat. Jazyk je tedy společným dobrem a plní humanizační a socializační funkci.

JAZYK JAKO ZÁKLAD NÁRODNÍ SVĚBYTNOSTI

Stále v nás žije tradice romantismu, na jejímž základě vidíme kořeny naší kultury a národní identity v jazyce. Obrana mateřského jazyka měla zvláštní význam vždy v době ohrožení národní existence, podobně jako je tomu u různých jazykových menšin i dnes. „Ze ztroskotané lodi národa se jediné na záchraném člunu, jímž je jazyk, můžeme vyhnout úplně zkáze,“ napsal v roce 1844 Karol Libelt, vášnivý zastánce teze, že „není národa bez národního jazyka“, že „jazyk je krví, která koluje v těle národa“, „svatou krví matky vlasti“ a společně s literaturou a národními zvyky představuje naši „duchovní vlast; jež je duší vlasti materiální“ (O lásce k vlasti, 1844). [...]

I v době svobody je však mateřský jazyk (jako nejvýznamnější a zároveň nejintimnější součást národní kultury) rozlišujícím znakem národní svěbytnosti. Filozofové, myslitelé i spisovatelé o tom mluví odpradáвна. I když vycházejí z různých myšlenkových kontextů, obvykle stavějí mezi rozlišujícími atributy národa na první místo právě jazyk.

Kazimierz Twardowski napsal: „Žijí mezi námi děti, dorůstající generace a naděje pro budoucnost. Učí se vládnout jazykem, jímž mluvili naši předkové a jímž mluvíme

i my. Díky jazyku poznávají dějiny naší vlasti a uvědomují si spojení s minulostí národa, a až tu nebudeme, budou stále dál příst nit národní tradice a ve své mateřštině budou pocítovat bratrské spojení se svými krajany“ (O patriotismu, 1919). Podle Jana Pavla II. „je národ skutečně svobodný, pokud se může utvářet jako společenství definované jednotou kultury, jazyka a historie“ (homilie v Częstochové 19. června 1983).

Je však třeba vzít v úvahu, že se dnes vlivem migrace a změn státních hranic vytváří mezi jazykem a národním společenstvím objektivně nový vztah a že jsou spolu provázány mnohem volněji než dřív. Mnoho Poláků žijících v zahraničí znalost polštiny ztrácí a někteří z nich se s velkým úsilím snaží k mateřskému jazyku vrátit. Na druhé straně se lidé dobře ovládající polštinu často pokládají za příslušníky jiné národnosti. Mnoho cizinců se učí polsky z čistě praktických důvodů, protože chtějí v Polsku studovat nebo podnikat. Dosahujeme v tomto ohledu dokonce pozice srovnatelné se světovými jazyky. Jazyk tak přestává být mechanickým kritériem příslušnosti k národu, i když v širokém společenském povědomí zůstává podstatným činitelem národní identifikace a nejsamozřejmějším poutem, které příslušníky jednoho národa spojuje.

KÁNON JAZYKA

V době zrychlených proměn současného jazyka i společenské situace jeho fungování si musíme položit otázku, co je v jazyce trvalé a neměnné i dnes; a co je natolik zásadní, že to rozhoduje o osvojení skutečné jazykové kompetence. Z toho plyne i další požadavek: stanovit, co je třeba v tomto ohledu chránit a předávat při výchově dalším generacím – v rodině, ve škole i prostřednictvím kulturních institucí. Ptáme se po kánonu současného jazyka.

Existence a povaha jazykového kánonu, podobně jako je tomu i v případě dalších kánonů národní kultury předávaných tradicí, je od 20. století neustále problematizována. Jeho váhu zpochybňují např. umělci a představitelé kultury a ve jménu umělecké svobody a individuálního rozvoje ho dokonce mnohdy odmítají. Jsou tu však i jiné názory, že totiž jazyk podléhá erozi a jeho kontury se rozmývají vinou postupující krize vzdělávacího systému a vlivem faktu, že se ve společnosti, zvláště u mladé generace, šíří sekundární ngramotnost. Na ohrožení jazykového kánonu v současné literatuře a v humanitních vědách výrazně reaguje básník-emigrant, mistr slova a filozof kultury Czesław Miłosz. Vytýká současné polštině, že má málo energie („jazyk má energii, pokud se potýká s věcmi a pojmy a nakolik se je pokouší pojmenovat“) a že „trpí užvaněností, která v konečném důsledku vede k absenci intelektuálních ctností“. Stanovuje nakonec tuto diagnózu:

Existují práva jazyka a existuje realita, ať duchovní nebo fyzická, která se jazyku vzpouzí a staví na odpor. Za zdravý lze považovat takový jazyk, který svá práva nepřekračuje, ale je zdatným bojovníkem a snaží se skutečnosti zmocnit. Pravda je jeho hygienou. Slova, která se podivují jiným slovům, věty posmívající se jiným větám, ironické hry básníků-lingvistů, parodie či persifláže mohou mít cenu jen tam, kde není narušen kánon jazyka. Svlačec se musí mít po čem pnout. Není

vyloučeno, že za pomoci vhodných pojmových nástrojů by se dalo určit, v čem spočívá tato „svlačcovitost“ jazyka, jejímž projevem je určitě i takové slovo, které se neustále vysmívá sobě samému, i užvaněnost, i stračí chtivost zaměřená na blyštivé cetky cizích slov“ (Zahrada jazyka, 1981).

JAZYK A KULTURA

Vztah mezi jazykem a kulturou je, nejobecněji řečeno, paradoxním vztahem vzájemné závislosti. O jazyce lze totiž oprávněně říci zároveň jak to, že je součástí kultury jako širšího celku (podle definice Antoniny Kłosowské se kultura chápe jako mnohoaspektový celek složený z vrstvy norem, vzorců a hodnot, a dále z vrstvy činností, výtvorů a objektů těchto činností, srov. Kłosowska 1991), tak i to, že je naopak on sám širším fenoménem, který v sobě zahrnuje kulturu.

Z jednoho aspektu se jazyk jeví jako jeden ze sémiotických systémů (vedle literatury, umění, náboženství, obřadů apod.), současně je však *primus inter pares*, první mezi rovnými – „nejdokonalejším ze všech projevů kulturního řádu“, jak říká Claude Lévi-Strauss. Z jiného aspektu jazyk kulturu podmiňuje, protože bez jeho ovládnutí není možná účast v kultuře ani ve společenském životě (a to ani v jeho nejjednodušších formách). „Dokonalost jazyka je první podmínkou rozvoje kultury,“ můžeme říci s Edwardem Sapirem. V jazyce, v jeho gramatice, slovní zásobě a frazeologii, ve významech slov, v systému žánrů a stylů lze tedy hledat projev kultury.

Hluboké příbuzenství jazyka a kultury spočívá v tom, že nejsou biologickým dědicstvím, ale předávají se prostřednictvím výchovy. Jazyk i kultura mají univerzální povahu, obojí má sémiotický charakter a obojí tvoří uspořádaný systém. Z hlediska vnitřní organizace vykazují oba tyto systémy v podstatných směrech podobnost, a do jisté míry dokonce „strukturní izomorfnost“, jak ukázal Nikita Iljič Tolstoj (srov. Tolstoj 1995, 2016). Lze je popsat podobnými metodami a za pomoci týchž pojmových kategorií, jako je systém a jeho realizace (*langue* a *parole*), model a jeho varianty, paradigmatické a syntagmatické vztahy, opozice a ekvivalence, text, žánrová konvence nebo styl.

VARIETY A STYL JAZYKA JAKO MĚŘÍTKO KULTURNÍHO BOHATSTVÍ

Vnitřní mnohotvárnost jazyka a existence četných variet a stylů je důsledkem jeho rozrůzněnosti pro potřeby mnoha komunikačních společenství, oblastí kultury a způsobů vidění světa. Čím je společenství vnitřně rozvinutější a diferencovanější, čím je jeho kultura bohatší, tím více se v ní vyděluje variet, stylů a řečových žánrů. I když vznik celonárodní, nadnářeční variety jazyka (v Polsku mezi 14. a 16. stol.) a konstituování jeho mluvené a psané formy vycházelo z mimojazykových činitelů, ze způsobu formování určitých společenských skupin a z podmínek a technik předávání informací, vývoj jazykových stylů závisí spíše na činitelích vnitřních, jazykově-kultur-

ních, na stupni diferencovanosti kultury a rozvoje jejích jednotlivých oblastí, jako je náboženství, umění a věda. Variety jazyka jsou přitom fakultativní kategorií a jejich soubor je otevřený, zatímco styly jsou obligatorní, vyskytují se v každém jazyce a tvoří systém, jehož členy lze určit na základě vzájemných vztahů – jeden totiž funguje v opozici k druhému. Etnický jazyk se nemusí nijak rozrůžňovat na variety podle prostředí nebo regionů, nemusí mít psanou formu, avšak vždy má (dokonce i v případě tzv. primitivních jazyků) přinejmenším dva základní styly: běžný a umělecký. Ty tvoří minimální, tj. dvojčlenný stylový systém.

Styly jsou vzájemně nezastupitelné, zatímco variety se mohou navzájem dobře nahrazovat. Styly se opírají o „autoritativní perspektivu a autoritativně dané, vykrystalizované ideové hodnocení“ (Michail Bachtin); o jejich svébytnosti rozhoduje soubor pevně daných základních vlastností (např. požadavek přesnosti a jednoznačnosti v odborném stylu, obraznost ve stylu uměleckém, jasnost a jednoznačnost v administrativním stylu apod.). Styly v sobě integrují určitá východiska, která se týkají ontologie světa, typu racionality, postavení subjektu a intencionality. Požadovaným vlastnostem jednotlivých stylů odpovídají v rovině konkrétních textů určité formální exponenty.

Centrem stylového systému a základní varietou jazyka je **běžný styl** (*potoczny*), který se opírá o naivní poznávací realismus, racionalitu zdravého rozumu a primát smyslové zkušenosti (oproti abstraktní racionalitě). Je antropocentrický a dialogický. Předávají se v něm elementární zkušenosti běžného člověka. Je soběstačný a bohatý co do různých rejstříků výrazových prostředků, neutrálních i emocionálních. Pracuje s mnoha žánrovými vzorci.

Pro **umělecký styl** je příznačný soubor specifických vlastností: vzdaluje se od naivního realismu a tvoří vlastní fikční světy, které jsou výsledkem subjektivní interpretace skutečnosti. Svět se chápe globálně, mnohoaspektově a z pozice subjektu. Namísto přístupu „zdravého rozumu“ se zde uplatňuje estetická kontemplace (Andrzej Bogusławski), která je zaměřena na sám komunikát (Roman Jakobson), na jeho formu i obsah. Má k dispozici celou zásobu prostředků běžného stylu, vytváří však i soubor prostředků vlastních, tzv. poetismů, jejichž existenci lze prokázat už v nářečních varietách jazyka. Využívá bohatý repertoár propracovaných textových vzorců (literárních žánrů). Principem, který se uplatňuje v uměleckých textech, je originalita, působivost a různě chápaná krása.

Administrativní styl popisuje modelové právní situace a reguluje jejich realizaci. Má neosobní charakter a omezuje se pouze na formální aspekty mezilidských vztahů. Jeho základem je instrumentálnost, vyjadřovací přesnost a abstraktnost. Při volbě prostředků se preferují typizované slovní formule, skladebná schémata a specifické textové vzorce.

Vědecký styl vychází z premisy objektivní existence světa a jeho úplné poznatelnosti empirickou cestou, jeho racionalita se podřizuje pravidlům logiky, pohled je zúžen pouze na stanovené aspekty skutečnosti. Hlavními organizačními principy jazykového materiálu jsou přesnost (která umožňuje verifikaci tvrzení) a abstraktnost. Tento styl si vytvořil vlastní jazykové exponenty (termíny) a vlastní textové vzorce.

Zvláštní postavení zaujímá **styl religiózní**, který je podřízen náboženskému kultu a účasti na *sacrum* (posvátném). Opírá se o vlastní koncepci světa, má vlastní rationa-

litu a užívá jazykových znaků specifickým způsobem. Leszek Kołakowski píše: „Akt rozumění a akt víry jsou v běžné mluvě či odborném jazyce výrazně odděleny, avšak v oblasti *sacrum* je tomu jinak: rozumění daným slovům a pocit účastenství na skutečnosti, k níž tato slova odkazují, splývají v jedno“ (Kołakowski 1991).

Rozpoznání jazykového stylu je podmínkou adekvátní interpretace textu. Pro to jsou styly formálně odlišeny pomocí souboru stylových signálů (jichž ovšem není mnoho); v odborném stylu jsou to např. terminologická vyjádření a poznámky pod čarou, v běžném stylu kolokvialismy, v uměleckém stylu (resp. v poezii) členění na verše.

KULTURNÍ FUNKCE JAZYKA

Již byla řeč o humanizační a socializační funkci jazyka jako nástroje společenské komunikace. V souvislosti s touto svou základní funkcí je jazyk také nástrojem kultury, a to v různých jejích oblastech a polohách. Pomocí jazyka se vyjadřuje jak filozofie a náboženství, tak věda nebo administrativa, užívá ho také krásná literatura, pro niž je jazyk – v poloze významové i zvukové – současně i základním materiálem.

Jazyk patří do sféry specifického kulturního řádu, jež tvoří lidské společenství, a je podle Anny Wierzbické **klasifikátorem** světa. V jazyce, a to ve slovní zásobě i v gramatice, je uložen určitý **obraz světa**, uchovává se v něm běžné (tzv. naivní) povědomí o světě, o věcech, jevech a vztazích (srov. Bartmiński, ed., 1990). Reprezentace různých skutečností jazykovými znaky je přitom „reprezentace interpretující, nikoli mechanický odraz“, jak zdůrazňuje Renata Grzegorzczkova (1991). Jak lexikální systém, tj. množství slov propojených vzájemnými vztahy do sémantických polí, tak i systém gramatický s kategoriemi času, vidu, rodu, čísla atd., pomáhají v lidské mysli rozčleňovat skutečnost na části, provádět jejich kategorizaci, připisovat jim určité charakteristiky a ustavovat mezi nimi vztahy. Kategorizace není v jazyce jen objevována, ale i „vynalézána“. Nové názvy vznikají při objevu nových fenoménů (např. *orbitovat*, *frustrace*, *populismus*), s vynálezy nových předmětů (*laser*) nebo při vzniku nových institucí (*marketing*), ale často i v důsledku nové interpretace jevů již známých.

V jazyce se též archivují výsledky kulturně-jazykových operací: formule zdvořilostní etikety (např. oslovení *milostpane*, *soudruhu*, *paní*), vzorce textů vhodných k použití podle záměru mluvčího v určitých situacích (přípitek, stížnost, žádost apod.), textová klišé (příslloví, sentence, modlitby, písně, pohádky aj.), a konečně i jazykové styly, jejichž množství je výsledkem historické diferenciaci kultury. Jazyk, zvláště jeho slovní zásoba, i texty fungují tedy také jako archiv kultury, její paměť, v níž se uchovává minulost. Proto lze mluvit o poznávací funkci jazyka ve vztahu ke kultuře. V jazyce jsou kumulovány výtvoři minulosti, a to lidem umožňuje komunikaci napříč prostorem i časem.

Zvláště významná je **kreativní funkce** jazyka, která dovoluje tvořit nové jazykové komunikáty (v tomto ohledu se mluví též o generativní funkci jazykového systému

vzhledem ke konkrétním výpovědím) a povolávat k existenci nové představy a celé fikční světy, „možné světy“. Tyto světy samozřejmě zůstávají ve spojení se světem skutečným a vyjevují jeho skryté rozměry, ale mohou vykročit i do sféry čisté fikce. Tato funkce jazyka je zvláště důležitá v poezii, i když jistý stupeň kreativity představuje každá výpověď, každé užití jazyka.

Jazyk je **interpretantem** kultury a současně též interpretantem světa; to znamená, že jeho prostřednictvím lze objasnit a interpretovat všechny znakové systémy, které ve společnosti fungují, i takové, jež operují s různými grafickými znaky, s obrazy či zvuky, nebo které odkazují k různým způsobům chování a postojům a také k víře a náboženství. Jazyk může interpretovat i sám sebe.

Jazyk má ovšem nepochybně souvislost i se systémem hodnot, který je základem každé kultury. Nejenže hodnoty fixuje a předává o nich povědomí (to by bylo možné zahrnout i do okruhu poznávací funkce), ale také sám o sobě slouží jako nástroj hodnocení (srov. pojem „jazyk hodnot“ Jadwigy Puzyninové, srov. Puzynina 1992). Je též materií, v níž se některé hodnoty realizují – např. pravdivost, konkrétnost, obraznost, harmonie apod. Avšak i jazyk sám představuje „společné dobro“, je základem národní svébytnosti, průvodcem po světě a prostředníkem mezilidských vztahů, a v kontextu kultury je tedy i sám o sobě autonomní hodnotou.

2. SLOVANSKÁ ETNOLINGVISTIKA – POKUS O BILANCI

ÚVODEM

Etnolingvistika neboli antropologická lingvistika (známá i pod obecnějšími a významově širšími názvy jako kulturní lingvistika či lingvokulturologie) se rozvíjí ve slovanských zemích v kontaktu s etnolingvistikou západoevropskou, zejména německou (která má počátky u Humboldta), a také americkou, reprezentovanou pracemi Francise Boase, Edwarda Sapira, Benjamin Lee Whorfa a jejich pokračovatelů. Kromě inspirace zvnějšku však přináší i vlastní, zcela nová témata. Jako směr současné lingvistiky se ve svém zkoumání orientuje na vztah jazyka k národním dějinám a společenskému životu, zejména na vztah jazyka a kultury. Zkoumá tedy kulturní aspekty jazyka; zabývá se však spíše „kulturou v jazyce“ nežli „jazykem v kultuře“ (jak to dělá Dell Hymes v tzv. etnografii řeči). Slovanská etnolingvistika bezprostředně vychází z tradic dialektologických a etnograficko-folkloristických. Navazuje však i na takové současné lingvistické směry, jako je sociolingvistika, psycholingvistika a kognitivní lingvistika, i když se nepřekrývá s žádnou z nich. Významně využívá také výtobytků sémantiky a sémiotiky. Má charakter lingvistiky antropologicko-kulturní.

Bádání v oblasti etnolingvistiky probíhá v mnoha slovanských zemích, především v Rusku (v Moskvě funguje oddělení etnolingvistiky a folkloru při Institutu slavistiky Ruské akademie věd, srov. SE 2003; dále v Jekatěrinburgu, Kursku a Rostově) a v Polsku (v Lublinu, kde od r. 1988 vychází jednou ročně periodikum *Etnolingwistyka*, od čísla 16 orgán Etnolingvistické komise při Mezinárodním komitétu slavistů a Jazykovědného výboru Polské akademie věd, a dále i ve Warszawě, Wrocławu, Štětíně a Poznani), a také v Srbsku (v Bělehradě, roční periodikum *Kodovi slovenskih kultura*), v Bělorusku (v Minsku), na Ukrajině (ve Lvově), v České republice (v Praze) a v Chorvatsku (v Záhřebu).

V kontextu slavistiky o tématech a metodách etnolingvistiky zatím nepanuje mezi badateli úplná shoda. Už vymezení předmětu osciluje mezi užším (základním) poje-

tím (tj. zkoumáním malých etnických společenství a jejich orálních „mikrojazyků“), které se soustřeďuje na folklor, lidovou mluvu a lidovou kulturu, a pojetím širším, jehož bádání směřuje dál až k celonárodním jazykům (i k těm s mezinárodním dosahem, jako je angličtina či ruština); ty jsou zkoumány v perspektivě kulturního etnocentrismu, který je jim vlastní. V tomto druhém případě se předpokládá, že nově uplatňovaný zřetel k národnímu etnocentrismu (jemuž se nelze vyhnout – a projevuje se i u velkých národních jazyků, neboť jde o jazyky přirozené) může napomoci ke sblížení mezi lidmi různých kultur a otevřít cestu k mezikulturnímu dialogu.

Slovanská etnolingvistika vyrostla z původního lidovědného bádání, ale v současné době má blíž k etnometodologii než k tradiční etnografii. Jde jí o zkoumání tradičního obrazu světa, který je uložen v jazyce a kultuře, o běžně rozšířenou a obecně přijímanou, v širším slova smyslu lidovou (tj. kolektivní, společensky sdílenou) konceptualizaci skutečnosti, a vlastně i o mentalitu nositelů daného jazyka a kultury; směřuje tak k subjektové (tzn. z pozic subjektu zobrazené) rekonstrukci kultury určitého společenství na podkladě jazykových dat. Základ *etno-* v názvu disciplíny má spíše význam subjektu (jak „lid“ vidí svět) nežli objektu (jak badatelé vidí „lid“). Otevírá se tu prostor pro speciálnější subdisciplíny etnolingvistiky, jako je etnopoetika, etnofrazeologie, etnosémantika či etnoskladba; ve vědeckých pracích se takové termíny již užívají.

Etnolingvistika prožila v posledních desetiletích 20. století, řečeno s Nikitou I. Tolstým, druhé zrození. Druhé proto, že tradice podobného bádání sahají u Slovanů daleko do historie, až do 19. století. V Rusku je spojeno se jmény jako Fjodor Buslajev, Alexandr Afanasjev nebo Alexandr Potebňa; v Polsku Jan Karłowicz, Kazimierz Moszyński a anglicky píšící Bronisław Malinowski.

K oživení zájmu o jazyk jako kulturní fenomén došlo ve slovanských zemích v reakci na strukturalismus a společně s jeho kritikou; ten totiž jazyk izoloval od společenského, kulturního a psychologického kontextu. Někteří badatelé si uvědomili vliv jazyka na porozumění skutečnosti i na lidské chování, zejména vzhledem k podmínkám, kdy ve společnosti dominuje jediný ideologický systém a jeden oficiální jazyk (jak tomu bylo v zemích, kde vládla komunistická novomluva).

OBECNÉ PROBLÉMY ETNOLINGVISTIKY

Nejdůležitější formulace teoretických základů a metod etnolingvistiky pocházejí od Nikity I. Tolstého, zakladatele moskevské etnolingvistické školy a spolupracovníka tartusko-moskevské sémiotické školy (reprezentované pracemi Jurije M. Lotmana, Vjačeslava V. Ivanova a Vladimira N. Toporova). Tolstoj byl tvůrčím pokračovatelem výzkumů K. Moszyńského, které probíhaly v běloruském Polesí, na svérázném kulturním území, jež je velmi archaické i ve všeslovanském měřítku. Tolstoj reprezentuje „dialektologické“ zaměření etnolingvistiky (podle rozdělení navrženého A. Žuravlevem). Koncepti N. I. Tolstého dnes tvořivě rozvíjí zejména jeho nejbližší spolupracovnice Svetlana M. Tolstá a početná skupina moskevských badatelů (srov. SE 2003).

N. I. Tolstoj chápal etnolingvistiku jako disciplínu pomezí a zároveň komplexní, která zkoumá „roviny kulturních obsahů sdělovaných pomocí různých formálních prostředků (slovo, rekvizita, obřad, kresba apod.)“ (Tolstoj 1982, s. 404). Klíčovým pojmem, integrujícím všechny tyto fenomény v jeden celek, je pojem **kulturní kód**. Modelová práce N. I. Tolstého *O gramatice slovanských obřadů* (srov. výše) ukazuje, že v obřadu, chápaném jako tzv. text kultury, spolupůsobí tři (sub)kódy: verbální, akční a předmětný.

N. I. Tolstoj zahrnuje do okruhu zkoumání etnolingvistiky národní jazyky v celém jejich vnitřním bohatství – od celonárodní formy až k regionálním a lokálním varietám, a zároveň i v jejich historickém vývoji. Srovnávací a retrospektivní metodou má etnolingvistika odhalovat stopy minulosti v současné kultuře. Vytváření map, využívané jako metoda dialektologie a etnografie již dávno (Tolstoj tu zdůrazňoval průkopnický charakter *Atlasu lidové kultury* K. Moszyńského z r. 1934), se pokládá za nenahraditelný nástroj pro rekonstrukci historických procesů na daném území. Tyto principy stály i u základů dvou velkých badatelských projektů, které N. I. Tolstoj započal: etnolingvistického atlasu Polesí a slovníku *Slavjanskije drevnosti* (*Slovanské starožitnosti*, srov. SD 1995–2012).

Co se týče úvah o pravlasti Slovanů, rozhodl se Tolstoj přesunout problém geografické lokalizace praslovanské kolébky (dosud nevyřešený a zřejmě neřešitelný, jak soudí např. Halina Popowska-Taborska) k jiné otázce, tj. jaká je vize světa a člověka, uložená v jazyce a kultuře, v pověrách, obřadech, mytologii, a tedy k otázce duchovní podoby pravlasti našich slovanských předků.

Moskevská etnolingvistika ve své etymologické, a v jistém smyslu i dialektologické variantě má výrazné historické směřování a věnuje pozornost nejstarším úsekům v dějinách slovanských národů; zároveň však zkoumá, jak je dědictví minulosti přítomno v dnešní kultuře (to je charakterizováno označením *živaja starina*).

Na stránkách lublinské *Etnolingwistyky* se objevují práce s výraznější orientací na současnost a se zaměřením nejen na dialekty, ale na celonárodní jazyky v jejich standardní podobě. Inspirují se zejména koncepcemi Bronisława Malinowského, Anny Wierzbické, Nikity I. Tolstého, Jurije Apresjana či Hilary Putnama.

Manifestem lublinské etnolingvistiky *sui generis* je tzv. zkušební svazek *Slovníku lidových jazykových stereotypů* (1980), vytvořený prof. Bartmińským a jeho kolektivem. Představuje počátek snahy o celostní rekonstrukci lidové vize světa a člověka, uskuetečňované na bázi jazyka, folklorních textů a etnografických dat. V předmluvě k prvnímu svazku *Etnolingwistyky* (1988) je etnolingvistika vymezena jako směr lingvistiky považující za svůj úkol zkoumat „jazykový obraz světa, chápaný jako obraz ‚naivní‘, který je uložen v základech jazyka, a to v gramatice a ve významech slov, ale i ve struktuře a významech textů“.

Za jednotky, z nichž se jazykový obraz světa skládá a jež lze podrobit analýze a slovníkovému popisu, se pokládají stereotypy v pojetí Waltra Lippmanna (jehož přístup pak modifikoval Hilary Putnam): jde o běžné představy o lidech a věcech, jež je možno lingvisticky popsat jako stabilizovaná formální a/nebo sémantická spojení. Jako nástroj vhodný k popisu obsahu takto chápaného stereotypu navrhuje Bartmiński

zvláštní typ definice, označované jako definice kognitivní.¹ Primárním objektem zkoumání je lidová tradice, avšak zdůrazňuje se nutnost vyjít za hranice lidového jazyka směrem k jazyku celonárodnímu.

Běloruští etnolingvisté deklarují zaměření na výzkum národní specifčnosti současné jazykové komunikace (Tokareva 2001).

ETNOLINGVISTICKÉ ZKOUMÁNÍ SLOVANSKÝCH STAROŽITNOSTÍ

Přes snahu rozšířit zájem etnolingvistiky na současnost a standardní jazyky zůstává centrální oblastí jejího zkoumání lidový jazyk (dialekty), folklor a tradiční venkovská kultura, chápána jako zdroj a podloží národní kultury, tj. jako živé dědictví minulosti.

K duchovnímu světu Praslovanů se už dříve jazykovědci pokoušeli přiblížit ve srovnávacích studiích (komparace lexika), které byly doplňovány výzkumy archeologickými a historickými (synteticky je to zpracováno ve *Slovníku slovanských starožitností*)². Studie Tadeusze Lehra-Spławińskiego (1935), Františka Kopečného (1981) a Olga Trubačeva (2003) o všeslovanské lexikologii, etymologické slovníky jednotlivých slovanských jazyků, a dokonce slovníky praslovanštiny (vydané v Krakově, v Praze a v Moskvě) přinesly bohaté informace stran představ o světě a člověku, které jsou pro všechny Slovany společné. Značná část těchto představ se obrací k dědictví ještě staršímu, jak ukázaly zvláště práce Ęmila Benvenista, Vjačeslava V. Ivanova a Tamaze Gamkrelidzeho.

Rekonstrukci staroslovanského sémiotického systému na základě dat z lingvistiky, folkloristiky a mytologie provedli Ivanov a Toporov (1965) v souladu se strukturalistickým paradigmatickým, které operuje s pojmem opozice. V jazyce a kultuře starých Slovanů objevili přítomnost opozic, jež rozdělují na všeobecné (šťěstí – nešťěstí, život – smrt, párovost – nepárovost), prostorové (pravý – levý, nahoře – dole, nebe – země, a také země – podzemí/podsvětí), sever – jih, východ – západ, moře – pevnina), spojené s časem, barvami a živly (den – noc, jaro – zima, slunce – měsíc, světlý – tmavý s variantami bílý – černý a červený – černý; oheň – vlhkost a suchý – mokrý, země – voda) a se společenskými vztahy (svůj/vlastní – cizí, blízký – daleký, dům – les, mužský – ženský, starší – mladší, hlavní – ne-hlavní a předeek – potomek). Nadřazené postavení je přiřčeno opozici sakrální – světský (*sacrum* – *profanum*). Tento popis byl později uplatněn na širší typologické půdě (Ivanov – Toporov, 1974). Zmíněný model popisu přinesl a stále přináší inspiraci mnoha slavistům; byl rozvinut a doplněn v kolektivní práci (Tolstaja, ed., 2002) a také se stal základem pro konfrontační zkoumání (Civjan 1990).

1 Tato definice je systematicky využita v SLSJ (1980) a pak i v SSSL (1996–2013). Blíže zde na s. 60 (o sterotypu) a s. 83 (o kognitivní definici) (pozn. překl.).

2 *Słownik starożytności słowiańskich*, 1–7, Warszawa 1961–1986.

JAZYK FOLKLORU A PROBLÉMY ETNOPOETIKY

V 60. letech se v souvislosti s rozvojem mezinárodního sémiotického bádání o specifčnosti uměleckých textů jazykovědci zabývali i jazykovou stránkou slovanských folklorních textů, zejména lidových písní, a to v celé jejich žánrové rozrůzněnosti. Zkoumání folkloru (Bartmiński ad.) potvrdilo tezi o tom, že i na úrovni tradiční, archaické lidové kultury funguje diferenciací jazyka na dvě stylové variety – běžnou mluvu a mluvu poetickou. Prokázalo se, že v jazyce folkloru existuje řada distinktivních rysů, jimiž se odlišuje od běžné nářeční mluvy a které mají nadnářeční a interdialektový charakter. Tyto rysy lze spojit do tří funkčních oblastí:

- 1) specifické vlastnosti mélické (vyplývající z potřeby zpěvu – upřednostňují se otevřené slabiky, interjekce typu *oj, ej, dana dana, repetice*),
- 2) specifické vlastnosti metrické (vyplývají z potřeby zachovávat rytmus verše – např. výskyt zdobnělin ve funkci regulátora rytmu),
- 3) specifické vlastnosti poetické v nejširším smyslu slova – vyplývají z potřeby a intence držet se vznešené, vybrané řeči.

Mezi folklorní poetismy *sensu largo* patří zejm. specifický repertoár lexikálních formulí (opakovaných výrazů a slovních spojení). Na interpretaci těchto jevů v srbské epice založili američtí badatelé Milman Parry a Albert Lord teorii „formulovosti“. V jazyce slovanského folkloru jsou rozdíly ve srovnání s běžnou mluvou natolik pravidelné, že je lze interpretovat nikoli pouze v kategoriích poetické deformace, ale můžeme je chápat jako stylovou derivaci.

Kazimierz Moszyński pokládá za specifický rys slovanského umění zejména opakování (pojaté ovšem velmi široce, od prostých refrénů až po rozvinutý paralelismus) a symboliku (sokol – mládenec, kalina – dívka). Symbolice věnovali pozornost četní badatelé ve výzkumech východoslovanského a jihoslovanského folkloru od Alexandra A. Potebni, Jurije Sokolova a Filareta Kolessy až po ty současné, jako jsou Ljubinko Radenkovič (1996), Aleksandr Góra (1997) nebo Tatjana Wolodzina (1998), a je systematicky prezentována ve folkloristických a etnolingvistických slovnících.

Jazyk lidových písní z různých slovanských okruhů má k sobě blízko nejen díky symbolice, ale i ve vrstvě základní slovní zásoby (dům, voda, kůň). Statisticky to ukázal Jozef Mistrík (na ruských, polských, českých a slovenských lidových písních). Podobnost se však projevuje nejen v lexiku, zahrnuje všechny roviny organizace textu od fonetiky a prozodie přes morfolonii až k syntaxi a textovým vzorcům.

Vysoké úrovně dosáhla lingvistika textu spojená s folklorem. První „gramatikou textu“ byla *Morfologie pohádky* Vladimira Proppa (1928). Na materiálu ruských pohádek tu autor ukázal, jak v syžetovém textu fungují schémata, strukturně budovaná z „funkcí“ (událostí) a forem. Proppova práce (zejm. po svém vydání ve francouzštině a angličtině) měla velký vliv na zkoumání v oblasti naratologie, která pak vykročila daleko za hranice slovanské folkloristiky.

V oblasti různých mluvených žánrů ústní slovesnosti zkoumají folkloristé např. minimální textové jednotky čili stabilizované a opakovatelné motivy (Kiril Čistov,

Marta Šrámková, Branislav Krstić), budování textů prostřednictvím spojování segmentů – řetězení apod., variativnost a vibrativnost textů (Boris N. Putilov, K. Čistov, Dušan Holý), počátky a konce textů, teorie jazykových klišé (Grigorij Permjakov); vypracovány byly koncepce textového rámce, počáteční a konečné formule textů (Jiří Polívka, Nikolae Roșianu). Lingvistika textu se se všemi výdobytky slovanské folkloristické textologie dosud nevyrovnala.

ETNOGENOLOGIE

Značných úspěchů dosáhla slovanská etnolingvistika na poli genologie. Uznání si v této oblasti získaly především dvě teze, že totiž folklor je organizován na týchž principech jako jazyk (kolektivnost, systémovost) a že folklorní žánry jsou výsledkem tvorby verbální, hudební a obřadní a ve srovnání s žánry literárními, opřenými výhradně o slovo, mají zvláštní svébytnost a jsou vzhledem k literatuře primární, tak jako je primární mluvený jazyk ve vztahu k jazyku psanému (Bogatyrev – Jakobson 1929). Nejstarší a nejrozšířenější druhy slovanského folkloru se dočkaly monografického zpracování, sbírek, antologií, systematických výzkumů a katalogizace. Patří sem malé formy, jako jsou přísloví, hádanky a zaříkadla, a dále pohádka, balada, koleda nebo snář. Srovnávací studium v tomto směru ukázalo řadu podobností nejen v žánrových vzorcích, ale i shodu v motivech, dějových liniích a v celých textech. Zvláštní pozornosti se v posledních letech dostalo magické poezii, zejména zaříkání nemocí, která ovšem – jak zdůraznil lužický folklorista Pavel Nedo – rozšířením vědecké medicíny ztrácejí svou původní funkci i tajný charakter. V textech slovanských magických zaříkadél nacházíme mnoho společných motivů, jež vykazují vzájemnou podobnost v rovině hyperstruktury. Na textech z jihoslovanské oblasti to ukázal Lubinko Radenkovič, na textech východoslovanských Valentina I. Charitonovová, Aleksy Judin, Vladimir L. Klaus a Taťjana A. Agapkinová – Elena E. Levkijevskaja – Andrej L. Toporkov, Svetlana M. Tolstaja a na polských textech Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska.

ETNOSÉMANTIKA

VÝZNAM SLOVA: VLASTNOSTI „NUTNÉ A POSTAČUJÍCÍ“ A KULTURNÍ KONOTACE

Podstatou etnolingvistického přístupu k jazyku je snaha ukázat hluboké ukotvení verbálního kódu (chápaného ve strukturální sémantice jako autonomní) do celé složité situace mezilidské komunikace a zohlednit při tom i kódy jiné – mimoverbální (kód somatický, kód chování, kód předmětný) a zároveň i celý společenský a kulturní kontext, zejména to, co patří do okruhu adlingválních, „přijazykových“ údajů, nesprávně vylučovaných z okruhu lingvistického zkoumání jako údaje „mimojazykové“. Bohatá

sféra pověr a mytologických představ se chápe buď jako informační substrát jazykové komunikace, její relevantní půda, anebo dokonce jako rovnocenná součást vícekódových textů kultury.

V oblasti lingvistické sémantiky to znamená zásadní věc: přijmout novou, plnější koncepci významu, do jejíhož okruhu by byly zahrnuty nejen vlastnosti designační, tj. pro identifikaci denotátu nutné a postačující, ale i ty vlastnosti, které spoluutvářejí kulturní konotace. Ty totiž nesou zkušenost sdílené historické paměti zkoumaného jazykového společenství. Osel, prase nebo kůň nejsou jen zvířata určitého druhu, ale i symboly hlouposti a tvrdohlavosti, špíny (i morální) nebo síly a velikosti. V badatelské praxi takové východisko předpokládá posun od systémově-jazykových dat směrem k datům uloženým v jazykových textech (zejm. těch ustálených, která představují určitá klíše), ale i v neverbalizovaných způsobech chování. Výsledkem je pak (namísto lexikografické definice taxonomického typu, zaměřené jen na nutné a postačující vlastnosti) tzv. kognitivní definice. Tato definice má zahrnout všechny vlastnosti, které byly ustáleny v procesu konceptualizace světa mluvčími určitého jazyka (Bartmiński 1988, Wierzbicka 1985, SLSJ 1980).

K rozvoji sémantického zkoumání tohoto typu přispěla významnou měrou koncepcí konotace rozvinutá v pracích Jurije D. Apresjana (1974), Lidie Jordanské a Igora Melčuka (1980) a Ryszarda Tokarského (1988). Rozpracované definice koně, slunce, kukačky či matky zahrnuje zkušební svazek SLSJ (1980). Argumenty pro včlenění kulturních konotací do definice vyložil J. Bartmiński (1984). Nejúplnější teoretické zdůvodnění potřeby budovat plné sémantické explikace podala A. Wierzbicka 1985, 1999 (s příklady šálků a pohárků, názvů vozidel či pojmenování zeleniny a ovoce).

Sémantické bádání etnolingvistů se tu v mnoha ohledech setkal s náhledy stoupců kognitivní lingvistiky, kteří po Eleanoře Roschové (1975) vnesli do sémantiky pojem prototypu s efektem prototypovosti. Na půdě etnolingvistiky funguje jako jeho ekvivalent pojem stereotyp.

STEREOTYPY JAKO SOUČÁSTI KULTURNÍHO KÓDU

Stereotypy jako ustálené představy – a jako typ běžných pojmů – zahrnují konotované obsahy, které patří k centrální části lexikálního významu (Putnam). Složitě stereotypové představy lze chápat jako opakující se spojení sémantických a/nebo formálních elementů a lze je popsat pomocí standardních, tj. opakujících se motivů.

Na rozdíl od sociologických pojetí nejsou stereotypy v kontextu etnolingvistiky vázány pouze na osoby, mluví se také (jak to ostatně připouštějí už Lippmann a Putnam) o stereotypech věcí a jevů (např. zlata nebo deště). Neomezují se pouze na evaluaci, hodnocení (kdo koho/co akceptuje a do jaké míry), ale snaží se vystihnout celý kognitivní obsah, způsoby jeho strukturace a metody zacházení s tímto základním obsahem v diskursu. Zavedení pojmu „aspekt“ (resp. též „profil“, „fazeta“ či „doména“) umožnilo při zkoumání stereotypu vystihnout množství možných perspektiv, jež vstupují do vztahu k určitému typu subjektu, který vnímá skutečnost a také ji konceptualizuje

a vytváří určitý její subjektivní obraz. Následně se pak můžeme tázat (v souvislosti s tím či oním konkrétním diskursem) na jeho intenci, tedy proč určitý subjekt vybírá či v diskursu vytváří takovou a ne jinou variantu bázevého stereotypu, tj. proč usku- tečňuje právě takové jeho profilování.

PROFILOVÁNÍ POJMŮ (STEREOTYPŮ) V DISKURSU

Pojem profilování bázevých pojmů je v textech určitého ideologického diskursu vel- mi důležitý, zejména v souvislosti se stereotypy národností a povolání. Dovoluje totiž postihnout dynamiku mezikulturní komunikace v celé její složitosti, včetně možných bariér, a představuje tak šanci pro porozumění.

Např. Němec má v Polsku velmi bohatý a rozrůzněný bázevý obraz, zformovaný bě- hem několika staletí vzájemných kontaktů: jde o člověka cizího, jiného, dobytvačného, krutého, ale současně i vzdělaného, pracovitého a solidního. Avšak z velmi početného souboru ustálených (stereotypových) vlastností se pokaždé provádí výběr, tvoří se vari- anty (profily) bázevého stereotypu. Profil Němce jako prototypového „cizího“ (cizince) je výtvozem optiky „prostého člověka“. Profil Němce-*pludraka* (podivína) byl vytvořen ve staropolské, sarmatské kultuře. Profil Němce jako dobrého organizátora a kulturního okupanta ukazuje perspektivu polského vlastence 20. století, profil Němce jako vraha perspektivu obětí hitlerovského teroru. Profil Němce jakožto Evropana funguje v Polsku u dnešní mladé generace, aspirující na účast v mezinárodním životě (Bartmiński 1995b).

Podobnému subjektivnímu rozrůznění do několika profilů podléhá v Polsku i ste- reotyp Rusa. „Bratr-nepřítel“, „Slovan“, a zároveň „Asiat“, „*przyjaciel Moskal*“, „*dusza- -czlowiek*“, *swój chłop* – přítel z Moskvy, srdečný člověk, náš člověk, „Evropan“ (Lappo 2002, Bartmiński – Lappo – Majer-Baranowska 2002).

PROBLÉM JAZYKOVÉHO OBRAZU SVĚTA

Slovanská etnolingvistika přijala za svůj humboldtovský problém: vliv jazyka na chá- pání světa, resp. náhled na svět, který je uložen v jazyce. Zatímco badatelé struktu- ralistické tradice měli sklon oddělovat jazykový a mentální obraz světa, v etnoling- visticke (podobně jako v kognitivní lingvisticke) je tento rozdíl zrušen. Zpočátku byl jazykový obraz světa definován jako odraz nebo zrcadlení světa v jazyce, potom spíše jako interpretace světa, která je výsledkem konceptualizace skutečnosti mluvčími da- ného jazyka (srov. Serebrennikov, ed., 1988, Civjan 1990, Bartmiński, ed., 1990). Tato konceptualizace se u různých jazyků liší ve dvou aspektech; je totiž relativní jednak vzhledem k tradici jednotlivých národních kultur, jednak ve vztahu k vnitřní stylové diferenciaci jazyka. K vnitrojazykovému, stylovému rozrůznění jazyka poukazuje po- jem naivního obrazu světa (zavedený Apresjanem), obsaženého v přirozeném jazyce, resp. v jeho běžné, každodenně používané variantě; jde o pojem, který umožňuje odli- šit tento („naivní“) obraz od obrazu vědeckého.

Etnolingvistické analýzy se týkaly i jednotlivých pojmů. Zájmu se těšily kulturně klíčové pojmy, jako je člověk (Apresjan 1995), osud (Arutjunova, ed., 1994), dům (Sawicka, ed., 1997), vlast (Bartmiński, ed., 1993), čas a prostor (Arutjunova 1997, Adamowski 1999), a dále i celé lexikálně-sémantické pole názvů barev (Wierzbicka 1999, Tokarski 1995, Grzegorzczkova – Waszakowa, ed., 2000, 2003), rozměrů (Grzegorzczkova – Waszakowa, red., 2000, 2003), citů a emocí (Wierzbicka 1999, Nowakowska-Kęmpna 1995, 2000, Duszak 2003). V posledních letech se etnolingvistické pojetí uplatňuje také v oblasti zkoumání vlastních jmen (Tolstaja 1998, Berezovič 2000, Chlebda 2002).

SROVNÁVACÍ MEZIKULTURNÍ STUDIUM KLÍČOVÝCH POJMŮ

V kontextu etnolingvistiky se intenzivně rozvíjí i kontrastivní analýza dvou či několika jazyků. Zvláštní pozornost slovanská etnolingvistika věnuje zkoumání kulturně klíčových slov, zejména názvů hodnot. Etnolingvistika tak vstupuje do terénu kulturologie, axiologie a „historie idejí“.

Jde například o zkoumání slovanských (i mimoslovanských) ekvivalentů latinského výrazu *patria*, které se uskutečnilo v kolektivní spolupráci na materiálu dvanácti evropských jazyků. Umožnilo to konfrontovat různé onomaziologické modely, které stojí v základech slovanských názvů rodné země (odvození od pojmenování otce – pol. *ojczyzna*, rus. *otěčestvo*, ukr. *batkivščyna*, bulh. *otečestvo*; od názvů rodiny – rus. *rodina*, bělorus. *radzima*, bulh. *rodina*; od domu – č. a slov. *domov*, *domovina*; od vlastnictví – č. a slov. *vlast*). Na druhé straně se však ukázalo i to, jak jsou společné, celoevropské součásti významu těchto výrazů národ od národa rozrůzněny, tj. že se liší jejich kulturní konotace. Tak v nejstarším mytologickém (nikoli historickém) obrazu světa Slovanů odpovídalo dnešnímu pojmu vlasti pojetí rodinného příbuzenství (Tolstaja 1993), které se nejlépe zachovalo u běloruských společenství v Polsku (Sajewicz 1993), zatímco v Rusku se tento pojem rozrůznil do dvou, nebo dokonce do tří směrů: vlast „ideová“, spojená se službou státu (*otěčestvo*, blízké něm. *Vaterland*), vlast privátní, spojená s rodným místem, s rodinnou blízkostí a rodinnými svazky (*rodina*, blízké něm. *Heimat*), a konečně pak třetí, řidší pojetí, spojené s národně kulturním dědictvím (*otčizna*). V polském chápání pojmu *ojczyzna* je dominantní komponent kulturní a společensko-národní (Wierzbicka 1999, Bartmiński – Sandomirskaja – Telija 1998), podobně jako v ukrajinském pojmu *batkivščyna*; je to dáno skutečností, že se polský a ukrajinský národ utvářely v podmínkách absence vlastního státu.

Etnolingvistika exponuje zkoumání historických a kulturních významových determinant slova. Komparace se může týkat buď jednotlivých slov, nebo celých sémantických skupin a oblastí, resp. lexikálně-sémantických polí. Wierzbicka (1991, 1992) ukázala, čím se liší polský pojem spojený s výrazem *los* (č. *osud*) a ruský pojem spojený s výrazem *sud'ba* (č. *osud*): že rozdílnost těchto kontrastujících pojmů vyplývá z národní historie a kultury. U katolických Poláků se slovo *los* pojí s kultem svobody, s nechtí

podřídít se řádu, se snadným přijetím rizika a s individualismem (v tom je blízký i lat. pojem *fortuna*), zatímco u pravoslavných Rusů je koncept *sud'ba* spojen s vysokou hodnotou pokory a poslušnosti jakožto křesťanských ctností, s pokorným přijetím vlastního předurčení a s kolektivismem (jak je to blízké lat. *fatum*). Do hry vstupují nejen různé faktory národní povahy, ale i faktory společenské; v polštině je *los* konotačně propojen s historickým formováním šlechtické kultury, zatímco *dola* se vztahuje ke kultuře plebejské (Bartmiński 2000).

V analýzách nemusí jít jen o jednotlivá slova, zkoumají se i celé sémantické oblasti, zahrnující obvykle skupiny lexémů spojených se závaznými systémy hodnot. Porovnání konceptu *bohatství* v ruských a polských příslovích ukázalo, že se v nich bohatství chápe obdobně, a to v rámci čtyř axiologických subsystémů: utilitárního, hédonistického, etického a estetického. Z hlediska etického může být bohatství chápáno jako antihodnota, zatímco z utilitárního hlediska je antihodnotou naopak ctnost (Golovanova 2002).

Novým úkolem se pro etnolingvisty stalo zkoumání klíčových ideologických pojmů na základě národních tradic a národních mytologií (resp. ideologií). Jelena Levkijevskaja se v tomto ohledu zabývala současným ruským diskursem (2000), Aleksy Judin komparačně analyzoval pojmy vztahující se k ukrajinskému výrazu *samostijnist',* ruskému *nezavisimost'* a polskému *niepodległość* (2004), Jörg Zinken (2000) zkoumal na základě němčiny, ruštiny a polštiny způsoby metaforizace v procesu evropské integrace (např. „obchodní transakce“, „uzavírání manželství“ nebo „školní výuka“).

Při takovémto srovnávacím studiu dvou nebo několika jazyků je zásadním problémem metoda. Mnoho studií má totiž charakter autonomních, souběžných popisů dvou paralelních pojmů, bez metodického určení vztahu jednoho k druhému a bez společného základu (*tertium comparationis*). Jednou z možností, jak tento společný základ nalézt, je odkaz ke společnému východisku (latinskému či řeckému). Jinou cestu pro srovnávací studium volí Anna Wierzbicka: za východisko popisu považuje univerzální sémantický metajazyk, který se skládá z nejjednodušších, dále nerozložitelných jednotek (Wierzbicka 1992, 1997, 1999). Tato metoda splňuje do značné míry i nároky logiky.

SLOVANSKÉ ETNOLINGVISTICKÉ SLOVNÍKY

V oblasti slovanské lexikografie již vyšly syntetické práce nového typu, které představují plody mnohaletého terénního i archivního výzkumu. Kromě mnoha nářečních slovníků a mytologických slovníků encyklopedického charakteru (jako je *Serbski mitologični slovar*, 1970; *Bălgarska mitologija. Enciklopedičeski slovar*, 1994; *Slavjanskaja mifologija. Enciklopedičeskij slovar*,³ 1995; srov. Plotnikova, 2000) se objevily slovníky

3 *Slavjanskaja mifologija. Enciklopedičeskij slovar*, Moskva 1995, 2. vyd. 2002.

jazyka folkloru, ukazující slovní zásobu nejrozvinutějšího folklorního žánru, jímž je lidová píseň (makedonský materiál obsahuje *Rečnik na makedonskata narodna poezija*⁴ v red. Todora Dmitrovského, 1983, ruský materiál shrnují postupně vydávané slovníky folkloru od Serafimy Je. Nikitinové a Aleksandra Chrolenka). Byl však vytvořen i nový, speciální typ etnolingvistických slovníků, který se od výše zmíněných nářečních, folklorních a mytologických odlišuje.

Prvním etnolingvistickým slovníkem byl sedmidílný *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* (1967–1976) Bernarda Sychty. Další dva vyšly v Moskvě (*Slavjanskije drevnosti*, 1–5, 1995–2012 z iniciativy N. I. Tolstého a po jeho smrti pod vedením S. M. Tolsté) a v Lublinu (z iniciativy a v redakci J. Bartmińského *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, 1. díl: 1. část, 1996, 2. část, 1999, 3. část, 2012, 4. část, 2012). Podle S. Tolsté se v souvislosti s vydáním lublinského a moskevského slovníku „slovanská etnolingvistická lexikografie stává samostatným směrem slavistiky, reprezentujícím integrální přístup k jazyku a kultuře“. Oba etnolingvistické slovníky zohledňují stejnou měrou jazyková data získávaná od dialektologů, textové údaje, kterými se obvykle zabývá folkloristika, a konečně i údaje pocházející z mytologie, pověr a rituálních praktik (lidových obyčejů a obřadů), jimiž se zabývá etnografie. Oba slovníky také volí podobné uspořádání materiálu, který se v lublinském centru označuje jako „fazetový“ (v podobné funkci používá Serafima Nikitinová pojem „tezaurová metoda“, srov. Nikitina – Kukuškina 2000).

Třeba v hesle *kámen* se v moskevském slovníku postupně vykládá o původu kamene, o proměně člověka v kámen (zkamenění), o kultu kamene, o zastupování člověka nebo zvířete kamenem v rituálních praktikách, o používání kamene v rituálních praktikách vůbec, o sémantice praktik spojených s kamenem, o lokalizaci kamene a o kameni jako magickém místě. V lublinském slovníku je naproti tomu věnována pozornost etymologii názvů kamene, derivátům, hyperonymům a hyponymům, tzv. kolekcím a opozicím, které jsou s těmito názvy spojeny, dále se zohledňuje původ kamene, jeho vzhled a další vlastnosti, množství, stavy a činnosti s kamenem spojované, magické praktiky a předpovědi vázané ke kameni, lokalizace kamene a lokalizace jiných jevů vzhledem ke kameni a konečně symbolika kamene.

Situování představy o předmětu do celé sítě sémantických vztahů spojených s jeho pojmenováním má vést k rekonstrukci jeho kognitivní struktury a ukázat jeho místo v kontextu jiných znaků, které utvářejí „jazyk kultury“. Podobnost obou slovníků, moskevského a lublinského, spočívá v tom, že nejsou sémaziologické, ale onomaziologické, tzn. že „objektem lexikografického popisu jsou v nich nejen jazykové prostředky, které vyjadřují významy relevantní z hlediska kultury, ale samy tyto významy, tj. sám obsah kultury, jak se ustálil v jazyce, v jeho lexiku, frazeologii a textech“ (Tolstaja 1993, s. 48). Rozdílnost slovníků vychází z toho, že v tom moskevském pochází materiál z celého slovanského terénu a je pojat syntetičtěji, zatímco v lublinském je vzat materiál pouze z polské oblasti a je prezentován detailněji, s důrazem na jednotlivé informace;

4 *Rečnik na makedonskata narodna poezija* (ed. Todor Dmitrovskij), Skopje 1983.

k explikaci je také navíc připojena část dokumentační (v níž jsou stereotypové motivy uspořádány podle folklorních, resp. řečových žánrů).

Práce na etnolingvistických slovnících, jichž se účastní celé týmy terénních pracovníků, archivářů, badatelů i redaktorů, inspirovaly i důkladnější výzkumy. Vyšla z nich řada kolektivních prací a individuálních monografických studií.

V moskevském centru bylo v souvislosti s prací na slovníku *Slovanské starožitnosti* a pro jeho potřeby vydáno deset svazků série *Slavjanskij i balkanskij folklor* a také monografická rozpracování vybraných témat na slovanském materiálu (jako příklady můžeme zmínit knihu Aleksandra Góry o zvířatech (1997), Ljudmily Vinogradové o démonech, Tatjany Agapkinové o symbolice jarních slovanských obřadů, Jeleny Levkijevské o „oberegu“ (talismanu či amuletu). Série kolektivních prací se týkala různých kategorií „jazyka kultury“: *Symbolický jazyk tradiční kultury (Simvoličeskij jazyk tradicionnoj kultury, 1993)*, *Koncept pohybu v jazyce a kultuře (Koncept dviženija v jazyke i kulture, 1996)*, *Svět znějící a mlčící (Mir zvučaščij i molčaščij, 1999)*, *Příznakový prostor kultury (Priznakovoje prostranstvo kultury, 2002)*.

V centru lublinských etnolingvistů se v souvislosti s řešením zmiňovaných teoretických a metodologických problémů pravidelně pořádají konference a vydávají pokonferenční sborníky. Dosud se věnovaly pojetí konotace (Bartmiński 1988), jazykovému obrazu světa (Bartmiński, ed., 1990), definicím a definování (Bartmiński – Tokarski, ed., 1993), profilování pojmů (Bartmiński – Tokarski, ed., 1998), názvům hodnot (Bartmiński – Mazurkiewicz-Brzowska, ed., 1993), hodnotám v jazyce (Bartmiński, ed., 2003) aj. Vznikla zde také řada monografií – např. o sémantice lidového snáře (Niebrzegowska 1996), o kategorii prostoru (Adamowski 1999), o jazykově-kulturním obrazu stromů (Marczewska 2002) a mnoho dalších.

3. NĚKTERÉ PROBLÉMY A POJMY LUBLINSKÉ ETNOLINGVISTIKY

Etnolingvistika jako vědecká disciplína, která se zabývá zkoumáním vztahů mezi jazykem a kulturou, prožívá podle formulace N. I. Tolstého druhé zrození a znovu vymezuje svůj status. Diskutuje se o předmětu jejího výzkumu, např. zda je namístě omezovat zájem etnolingvistiky pouze na lidový jazyk a dialekty či folklor a lidovou kulturu. Zásadní je i postoj k otázce, zda zkoumat primárně vývoj jazyka v historických proměnách, anebo se věnovat spíše současnému stavu, který je dostupný na základě autopsie. Problematické jsou i klíčové pojmy a metody etnolingvistiky. Velmi závažná je ovšemže už sama otázka po cíli, k němuž etnolingvistika směřuje; odpověď na ni totiž určuje i její vztah k jiným vědním oborům. K nejobecnějším výchozím tezím dnešní etnolingvistiky patří tyto:

1. etnolingvistika představuje lingvistický směr, nikoli interdisciplinární obor; je spojena spíše s etnovědou (kulturní antropologií a kognitivistikou) než s etnografií (etnologií);
2. etnolingvistika studuje vztahy mezi jazykem a kulturou; neomezuje se při tom pouze na dialekty a lidovou tradici, ale zahrnuje všechny variety národního jazyka včetně jazyka spisovného, a to v celém jeho historickém i synchronním bohatství (variety jazyka, jazykové styly, slovesné žánry);
3. etnolingvistika může čerpat, tak jako lingvistika vůbec, jak z historického, tak ze současného materiálu; jakožto součást vědy o současném jazyce bere v úvahu údaje z minulosti jako jazykové a kulturní dědictví, které je v jazyce dodnes přítomné a živé (srov. ruský pojem *živaja starina*);
4. etnolingvistika usiluje o rekonstrukci kultury, jak se jeví z perspektivy prožívajícího subjektu, a o studium mentality nositelů této kultury, resp. způsobu jejich konceptualizace světa, který je uchován v jazyce; pracuje při tom s pojmy jazykový stereotyp a jazykový (jazykově-kulturní) obraz světa;
5. materiálovým zdrojem etnolingvistiky jsou jazyková data (systémová, týkající se gramatiky a slovní zásoby, ale i dokumentace společenských konvencí při užívání

jazyka v podobě všech typů textů); pro etnolingvistiku jsou však důležité i údaje mimojazykové (záznamy textů, zejména filmových, fixace a dokumentace pověr, mýtů, ritualizovaných způsobů chování a systémů hodnot).

ETNOLINGVISTIKA A JEJÍ VZTAH K ETNOLOGII A ETNOVĚDĚ

Abychom určili místo etnolingvistiky mezi současnými humanitními disciplínami, je třeba nově definovat její vztah k vědám „o lidu“ (k dialektologii, folkloristice a etnologii); ty dnes totiž procházejí určitou krizí, která je spojena se zánikem tradičního pojmu „lid“. Také musíme specifikovat vztah etnolingvistiky k etnovědě, resp. kognitivní antropologii.

Komponent *etno-* v názvu *etnolingvistika* lze interpretovat dvojím způsobem. První interpretace odpovídá významu členu *etno-* v názvech jako *etnografie* a *etnologie* – „nauka o lidu“, *etnomuzikologie* – „muzikologie zabývající se lidovou hudbou“, *etnoarcheologie* – „etnografická archeologie“, *etnopsychologie*, *etnosociologie* ale i *etnopoetika*, *etnosémantika*. V těchto názvech se *etnos* – „lid, kmen, národ“ chápe předmětově, tj. jako objekt zájmu příslušné vědecké disciplíny. Pojmu *etnolingvistika* tu lze rozumět tak, že jde o lingvistiku zkoumající řeč určitých etnických společenství (etnik) – a upřesněme, že jde o řeč chápanou specifickým způsobem, tj. ve vztahu ke kultuře; jde tedy o disciplínu úzce spojenou s dialektologií, folkloristikou a etnografií.

Druhou interpretační možností je chápání pojmu *etnolingvistika* v jedné řadě s názvy jako *etnověda* (angl. *ethnoscience*), *etnobotanika* (věda zabývající se zkoumáním lidových znalostí o rostlinném světě), *etnofilozofie*, *etnohistorie* (angl. *folk history*: jde o studium toho, jak dané společenství chápe své dějiny, jak je konceptualizuje), *etnomedicína* – věda zkoumající lidové názory a praktické úkony spojené s udržováním zdraví a léčením nemocí. Všechny tyto vědy se opírají o etnometodologii, která zkoumá každodenní myšlení. V jejich názvech se člen *etno-* chápe jako perspektiva subjektu. Subjektem se míní především určitá společenská (resp. národní) skupina v roli tvůrce a nositele dané oblasti vědění a určitého kulturního systému. Příslušné vědecké disciplíny totiž provádějí něco jako rekonstrukci perspektivy subjektu: snaží se podívat na svět očima člena zkoumaného společenství. Teprve pak (v metaplánu) se tato „naivní“ (podle J. Apresjana), běžná, každodenní konceptualizace světa stává sama předmětem vědeckého zájmu z perspektivy subjektu, který ji uplatňuje.

Tento druhý způsob chápání etnolingvistiky otevírá cestu k poznání mentality nositelů daného jazyka a kultury. Právě to je základním úkolem etnolingvistiky.

PŘEDMĚT ZKOUMÁNÍ: DIALEKTY, NEBO CELONÁRODNÍ JAZYK?

Jaké komunikační a stylové variety národních jazyků etnolingvistika zkoumá? A jak chápeme „etnos“ – je to pro nás lid, národ, společenská skupina, anebo prostě každá komunita jakožto vzájemně komunikující společenství?

První řada lublinské *Etnolingwistyky*, resp. její 1.–7. svazek (od roku 1988 až do vydání prvního svazku SSSL v roce 1996), se zabývala hlavně lidovým jazykem. Druhá řada tohoto periodika, tj. od 8. svazku dále (1996), už programově přihlíží i k současnému celonárodnímu jazyku, a to v jeho mluvené i psané podobě, tedy k jazyku, jež užívá celá společnost.

V úvodní redakční poznámce k 8. svazku *Etnolingwistyky* bylo mimo jiné uvedeno: „Zůstáváme u lidové tradice, u zkoumání nářečí a folkloru, ale nechceme se omezit jen na ně; hodláme nyní ještě více zdůrazňovat, že předmětem etnolingvistiky je jazyk ve všech svých variantách včetně jazyka současného, a to jazyk ve vztahu ke kultuře, člověku a společnosti.“

Tento širší program se v *Etnolingwistyce* dodnes opravdu realizuje. V jejím 8. svazku byly otištěny např. stati týkající se slovních spojení typu *O Jezu! O Bože!* v současné polštině na srovnávacím pozadí (Anna Wierzbicka); stereotypu ženy v polských a francouzských příslovích (Catherine Pelletier); jazykového obrazu katolické církve jako jedné z hlavních společenských sil v Polsku v letech 1980–1981 (Andrzej Kominek). Ve svazcích 9 a 10 jsou uvedeny stati o nekrolozích v dnešním tisku (Jacek Kolbuszewski) nebo o současné francouzské a polské metaforice smrti (Anna Krzyżanowska) a ve svazku 11 mj. stať Iriny Sandomirské *Rodina, otěčestvo, otčizna v diskursivnych praktikach sovremennogo ruskogo jazyka*, syntetická stať o vlasti v polském a ruském jazykovém obrazu světa (Jerzy Bartmiński – Irina Sandomirska – Veronika Telija) či pojednání věnované „kolektivní symbolice“ v Polsku a v Německu (v interkulturním srovnání), vycházející z dotazníků, jejichž respondenty byli v obou zemích převážně studenti (Michael Fleischer), atd. Převažují však pojednání vztahující se k lidové tradici, někdy dokonce i velmi dávné (např. pojednání Lidie Něvské o sémantické struktuře baltoslovanských „přičítanij“ (pohřebních nářků) *Semantičeskaja struktura balto-slavjanskogo pogrebalnogo pričitanija*), Dovgjalovo zkoumání funkce olova v indoevropských rituálech (*Svinec / olovo v ritualach indoevropejcev*) nebo stať Andreje Prochorova o chetitském mýtu o královně Kanese a jejích třiceti synech (*Chettskij miř O carice Kanese i 30 jejo synov'jach i jejo belorusskaja paralel'*). Spojení výzkumu lidového a běžného jazyka (zejm. běžně mluveného) bylo také jednou ze zásad SSSL (viz výše a níže).

Pro rozšíření předmětu entolingvistického zájmu z lidového jazyka i na variety a styly jazyka obecného, standardního, současného hovoří několik důvodů.

Za prvé, rekonstrukci lidového obrazu světa a člověka (v podobě slovníku lidových stereotypů a symbolů) nelze uskutečnit pouze na základě diferenčních prvků specificky nářečních, s vyloučením těch, které sice fungují v nářečích, ale uplatňují se zároveň i v jiných variantách jazyka.

Za druhé lidová a běžná varianta národního jazyka nejsou izolované, naopak, po desetiletí, a dokonce po staletí – od chvíle vzniku nadnářečního běžného jazyka (k tomu v Polsku došlo v období 14. až 16. století) – se navzájem neustále mísily a mísí, jsou ve vztahu kulturního dialogu. Do procesů změn vstupovaly nejen jednotlivé výrazy a pojmy, ale i frazémy, přísloví, a na vyšší úrovni pak také motivy, dějové linie a celé texty. Dobré příklady překračování hranic lidovosti a literárnosti poskytují dějiny takových žánrů, jako je pohádka, přísloví nebo koleda. Julian Krzyżanowski v knize *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich* (srov. Krzyżanowski 1969–1972) oprávněně sdružuje dohromady přísloví venkovská, regionální i literární.

Za třetí – z hlediska zásadní etnolingvistické problematiky, kterou tvoří vztah jazyka k lidské kultuře v jejím společenském, etnickém, národním i osobním rozměru, neexistují podstatné rozdíly mezi lidovou a běžnou (hovorovou, standardní) varietou jazyka a neexistují ani mezi lidovou a „vysokou“ poezií. Proniknutí slova do společenského a kulturního kontextu a jeho spojení s mentalitou uživatelů má v obou případech podobný charakter a ten je dán antropocentrismem a etnocentrismem jazyka. Etnocentrismus je jak rysem regionálních dialektů a sociolektů (Grabias 1994), tak i rysem jazyků mezinárodního dosahu (např. angličtiny, srov. Wierzbicka 1999, s. 162). Proto se etnolingvistické výzkumy neomezují pouze na folklor a nářečí a nechápu tyto oblasti jako kvalitativně odlišné od běžného jazyka a celonárodní kultury (v Polsku takové názory zastávali např. Anusiewicz 1995, s. 11; Grabias 1994, s. 75 nebo Tokarski 1988); má to své meritorní odůvodnění.

HISTORIE, ANEBI SOUČASNOST?

Tato otázka, inspirovaná saussurovským rozlišováním diachronie a synchronie, ztrácí v současné lingvistice postupně svou ostrost, avšak na půdě etnolingvistiky je potřeba odpověď dobře zvážit.

Výjimečným rysem moskevské etnolingvistické školy je historismus, jak je patrné už z názvu její hlavní práce, etnolingvistického slovníku, který začal vycházet pod vedením Nikity I. Tolstého a pokračuje pod vedením Svetlany M. Tolsté – *Slavjanskije drevnosti* (srov. SD). Současné údaje získávané v terénu se v něm objevují výběrově, jako „živé dědictví“ (*živaja starina*). Lublinský etnolingvistický slovník (SSSL) naopak svým názvem časové omezení neimplikuje a kromě údajů týkajících se minulosti, čerpaných z prací 19. a 20. století, bere v úvahu i údaje současné, shromažďované při terénních výzkumech.

Rozšíření badatelské oblasti etnolingvistiky z historie na současnost navazuje na výchozí koncepci etnolingvistiky. Když se na počátku 20. století v USA etnolingvistika začala jako směr lingvistiky formovat (srov. práce Franze Boase, Edwarda Sapira a Benjamina Lee Whorfa), byla orientována (přirozeně i z nutnosti) popisně a synchronně, neboť jejím předmětem byly indiánské jazyky bez psané historie, které tehdy ještě reálně existovaly pouze v mluvené podobě. Bylo to ku prospěchu věci, objevily se

pak totiž výsledky v podobě hypotézy jazykového relativismu a determinismu (Sapirova a Whorfova hypotéza) i hypotézy o univerzalismu a panchronismu.

Dnešní návrat etnolingvistiky k současnému jazyku podporují dva argumenty: vědecký a společenský.

Proč vědecký? Protože výzkumy prováděné v původní vlasti etnolingvistiky, v USA, v rámci kognitivní antropologie (Ward Goodenough, Floyd Lounsbury, Harold Conklin), etnosémantiky kulturně poznávacího zaměření (Stephen A. Tyler), a zejména v rámci kognitivní lingvistiky, která je etnolingvistice nejbližší (George Lakoff, Paul Kay, Willet Kempton), ukazují přednosti propojování údajů historických se současnými; mají tedy charakter pojetí panchronického (Łozowski 1999).

Proč společenský? Protože v době po transformaci státního zřídění v postkomunistických zemích má jazyk ve společenském a kulturním aspektu zvlášt významnou úlohu. Za komunismu poskytla ideologická moc nad jazykem a diktatura *ptydepe* dobrý příklad dominance jazyka nad skutečností a myšlením. Rozpad sovětského impéria byl destrukcí jeho totalitního, ideologického jazyka a zároveň přinesl prudkou změnu ve sféře společenské komunikace a jazykového sebeuvědomění společnosti. To otevřelo pro etnolingvistické pozorování nové oblasti a přineslo další otázky.

Snaha zabývat se současností nemusí znamenat odklon od minulosti. V podstatě ani není možné popis současného stavu od minulosti a historické tradice oddělit; naopak, každý poctivý popis dnešních jevů odhaluje perspektivu minulých vývojových stádií jazyka a kultury. Minulost žije v současném jazyce jako více či méně uvědomované dědictví. Aktivní charakter tradice v dnešním jazyce a kultuře zdůrazňuje ruské označení „živé dědictví“, *živaja starina* (též název časopisu, který se věnuje lidové kultuře a folkloru, viz výše). Pasivní prvky tradice mohou být ovšem jen zkamenělinou a k jejich smyslu nelze proniknout bez speciálních etymologických výzkumů. Vrstvou hodnou pozornosti etnolingvistů jsou však i slova dnes nově vznikající, která se objevují jako názvy nově odlišovaných situací veřejného života, jako je *globalizace*, *malé země*, *občanská společnost* nebo *lidská práva*. Etnolingvistický výzkum si dnes nelze představit jinak než jako výzkum prováděný současně v diachronní i v synchronní perspektivě (Łozowski 1999, s. 26).

KLÍČOVÉ POJMY: STEREOTYP, JAZYKOVÝ OBRAZ SVĚTA, DUCHOVNÍ HODNOTY

Klíčovými kategoriemi etnolingvistiky jsou pojmy stereotyp a jazykový obraz světa. Právě ony otevírají perspektivu pro holistickou koncepci popisu jazyka.

Jazykový obraz světa – chápaný u Jurije Apresjana (1994) jako tzv. naivní obraz – je uloženo v samých základech jazyka, uchovává se v gramatické struktuře a ve významech slov, ale i ve významových strukturách přítomných na úrovni textu. Jazykový obraz světa představuje svět viděný prizmatem jazyka, jak se to ukazuje ve sféře široce chápané sémantiky, jež kromě kategoriálních významových příznaků bere stále více

v úvahu i ty charakteristické vlastnosti, které se tradičně řadí do sféry konotací. Tento obraz zahrnuje to, co je společensky ukotveno ve formě stereotypů. K jejich rekonstrukci a popisu slouží tzv. kognitivní definice, které byly využity v lublinském SSSL.

V současné době se věnuje nejvíce pozornosti axiologickému aspektu jazyka – duchovní hodnoty totiž představují podstatu kultury a s jazykem jsou neoddělitelně spjaty. Jejich výzkum zaujímá přední místo v programu, jaký pro etnolingvistiku vytýčil N. I. Tolstoj v práci *Etnolingvistika v krugu gumanitarnych disciplin* (Tolstoj 1995, s. 27–40): v etnolingvistickém zkoumání podle něho zaujímá specifické postavení duchovní kultura.

ZÁVĚR

Etnolingvistika se zabývá subjektovou rekonstrukcí obrazu světa, jak je zachycena v jazyce (v jazykovém systému, ale i v textech a úzu), a tím zároveň také poznáváním člověka, který tento obraz vytváří. Jazykový obraz světa, ze své podstaty společenský, se v aktech kulturní komunikace přizpůsobuje lidským potřebám; má různé modifikace, podléhá profilování v závislosti na lidském hledisku a perspektivě. Etnolingvistika chápe člověka jako subjekt, který poznává a konceptualizuje skutečnost. Propojuje se při tom výzkum jazykového systému jako nadindividuální instituce a společenských norem, jak jsou fixovány v podobě stabilizovaných sémantických spojení a/nebo formálních konstrukcí (stereotypů); to je doplněno výzkumem úzu. Etnolingvistika přesouvá těžiště analýzy z jazykových forem na významy, jež jsou v řečových aktech, resp. v diskursu obsaženy. Podstatným předmětem etnolingvistického výzkumu jsou systémy duchovních hodnot, jež uznávají jednotlivci i jazyková společenství (jakožto společenství kulturní). Kultura je tak nejen pozadím pro popis jazyka, ale plnohodnotným objektem etnolingvistického zkoumání.

II.
LIDOVÝ
OBRAZ SVĚTA

4. LIDOVÝ UMĚLECKÝ STYL

DVOJÍ PERSPEKTIVA

Lidový poetický jazyk, resp. jazyk venkovského folkloru funguje v naší kulturní tradici ve dvojitým vztahu. V kontextu lidové kultury vstupuje do kontrastu s běžnou lidovou mluvou, zatímco v rámci nadregionální, celonárodní kultury ho vnímáme v opozici k vyššímu, literárnímu, uměleckému stylu jako nástroj lidové poezie v mnoha jejích žánrech, především v lidové písni. V polské literatuře byl v této souvislosti vytvořen (v průběhu její dlouhodobé komunikace s folklorem a při jeho poznávání) určitý obraz lidového uměleckého stylu. Jeho stylizace se u různých básníků¹ sice v detailech liší, ale hlavní rysy jsou v podstatě shodné; jde o soubor určitých formálních prostředků, zákonitosti jejich spojování, ale i o hodnoty, které jsou těmito prostředky neseny. Za poznávací znamení lidového poetického stylu se obvykle považují deminutiva, paralelismus mezi obrazy přírody a lidskými prožitky, a konečně ještě technika výstavby textu založená na opakování. Principy lidové poetiky jsou citovost, naivní obraznost (soustředěná na vnější podobnosti) a jednoduchost.

Taková literární stylizace folklorního jazyka (bez ohledu na její adekvátnost či výstižnost) se uplatňovala v různých uměleckých programech, literárních epochách a u různých autorů. Nelze však obejít ani další podstatnou otázku: co vlastně folklor znamená ve svém přirozeném prostředí, tj. mezi členy venkovského společenství; jak se lidový umělecký styl vztahuje k jejich běžné mluvě, jakými vnitřními pravidly se řídí a jaké hodnoty představuje.

1 Od Kochanowského a Mickiewicze až po Konopnickou či Tadeusze Nowaka.

FUNKČNÍ A STRUKTURNÍ SPECIFIKA

O dialektech se někdy nesprávně tvrdí, že nejsou stylově rozrůzněné. Ve skutečnosti však u nich lze rozlišit dvojí jazykový styl: běžný, každodenní (*potoczny*) a umělecký (*artystyczny*). Tyto styly tvoří minimální systém, elementární a dále neredukovatelný, tak jak je to příznačné pro všechny kultury světa. Všechny kultury a v jejich rámci používané jazyky totiž chápou skutečnost (a zacházejí s ní) vždy ve dvojí poloze – pragmatické a mystické, světské a sakrální (Malinowski 1987, s. 378).

Zvláštnosti poetického jazyka lidové kultury se týkají jeho specifické funkce, ale projevují se i v poloze strukturní a sémantické. Ve folkloru – písňovém, veršovaném, avšak i prozaickém – se uplatňují určité jazykové formy, syntaktické a textové konstrukce a specifické významy. Podívejme se například na svatební píseň z okolí Chelmu zpívanou při pečení korovaje:²

*Powiyjże, wiatreńku, okienkiem po świtlence,
po cisowych stołach i po nadobnych żonach,
co miód-wino pili i kurowaj lipili.*

Zafoukej, větěrku, okénkem do světničky,
po tisových stolech a po pěkných ženách,
co med a víno pily a korovaj hnětly.

Vyskytují se zde běžně neužívané výrazy (*cisowe* – „tisové“, *nadobne* – „pěkné, pohledné“), slovtvorné formy (*wiatreńku* – „větěrku“), podvojná spojení (*miód-wino* – „med a víno“), které mají povahu poetismů. Jde o text uměleckého charakteru; veršovaný, částečně i rýmovaný, s určitou žánrovou intencí.

Původ lidových poetismů bývá různý. Kromě archaismů a lexikálních výpůjček z jiných jazyků či z jiných komunikačních oblastí národního jazyka (množství lidových poetismů pochází z umělé poezie či z běžné mluvy) se mezi nimi vyskytují četné vnitřní inovace systémového charakteru, jako jsou deminutiva nebo určité typy opakování a sémantických modifikací. Charakteristika lidového poetického jazyka ve srovnání s běžným dialektem umožňuje potvrdit rozdíly, které jsou natolik pravidelné, že je lze popsat na základě derivace (tj. předvídatelných modifikací, které spočívají v přidávání, eliminaci nebo záměně určitých prvků pro estetické účely). Nejde tedy jen o deformace či deviace jazyka, jak se to někdy chápe v případě literárního uměleckého stylu.

2 Jde o speciální zdobený svatební koláč, jehož vzhled i průběh pečení, rozdávání, konzumace apod. jsou spojeny s mnoha symboly a rituály (pozn. překl.).

LIDOVÝ POETICKÝ STYL JAKO INTERDIALEKT

Jazyk folkloru má jednak lokální specifika (dialekt), jednak rysy meziregionální a nadregionální (Jakobson 1962, Bogatyrev 1973, Bartmiński 1973, 1990). Meziregionální je např. slovník vztahující se k člověku a jeho světu: *pán, panna, milovat, dům, les, kůň, voda, jet, mluvit, starý, pěkný*); jde vlastně zároveň o výrazy, které tvoří základní slovní zásobu národního jazyka. Ve folkloru hrají tato slova dominantní roli. Nadregionální jsou prostředky běžně neužívané a ve vztahu k běžnému, každodennímu jazyku příznakové. Jejich vnitřním zdrojem je potřeba zpěvu, rytmičnosti a poetičnosti – proto se jazyk polského folkloru výrazně podobá jazyku folkloru jiných slovanských národů (srov. Moszyński 1939, Bogatyrev 1973). Příznakovost se týká také často zdůrazňovaného konzervativismu; vyskytují se zde četné jazykové archaismy typu *ptasz-kowie, nadobny, kowany*, současně je tu nápadná též inovativnost, včetně výpůjček z literárního jazyka, z lokálních dialektů i z jazyků cizích (na území celého Polska se např. rozšířily zdrobněliny s ukrajinskou příponou *-eńko, eńka: słoweńko, mateńka*). Putovní charakter mnoha populárních textů přenáší různé lokální prvky do oblastí, v nichž se běžně nevyskytují. Nejpropracovanější jazykové normy mají písně a veršované formy vůbec (zařikadla, modlitby, hádanky) a také přísloví. Z písní jsou nejtradičnější obřadní, a to výroční (vánoční a novoroční koledy, velikonoční a svatojánské písně) i rodinné (svatební, pohřební) a též stále populární balady. Modernější jazykovou formu mají milostné písně a popěvky. Běžně nářeční mluvě se přibližuje jazyk lidové umělecké prózy, jako je legenda, vyprávěnka nebo anekdota; poněkud se odlišuje pohádka, zvláště její kouzelná varianta, tedy ta, v níž se uplatňuje fantazie a v níž se vyskytují magické formule.

UŽÍVÁNÍ FORMULÍ

Folklorní texty jsou na rozdíl od běžných promluv reprodukovány z paměti, nevznikají tedy aktuálně v procesu komunikace. Jsou výsledkem kolektivní tvorby a patří do okruhu tzv. jazykových klišé (Permjakov 1970), útvarů stabilizovaných z hlediska sémantického, lexikálního i syntaktického. Tvoří svébytný slovník jednotek, které jsou v daných podmínkách připraveny k užití (pokud jsou k tomu uzpůsobeny), ať už v průběhu svatby, pohřbu, koledování, zábavy či práce. Struktura textů je podřízena zásadám typizace – ta se týká situací, postav, motivů i jazyka (Bystroń 1921). Spojení textů s danou událostí reguluje jazyková etiketa. „Hotovost“ takových klišé ovšem není bezvýhradná, jisté pole je ponecháno i pro tvůrčí modifikaci či doplnění, které však podléhá kontrole osob, které jsou za danou situaci odpovědné (viz dále).

Stabilizovány bývají zejména počátky a konce textů. Petrifikované fragmenty textů mají status opakujících se formulí. (Podle Alberta Lorda je formule spojení slov pravidelně užívané k vyjádření určitého pojmu za týchž metrických podmínek, srov. Lord 1960.) *Stala se nám novina..., Z druhé strany jezera..., Byl jeden otec a ten měl tři syny*

apod. Specificky se využívají již hotová jazyková schémata vztahující se k určitým situacím či lexikálně-syntaktické formule, které slouží k výstavbě celých textů nebo jejich fragmentů (např. v příslovích *Kdo..., ten...; Kolik..., tolik...*). Formule produktorovi usnadňují tvorbu a reprodukci textů, recipientovi pak jejich rozpoznání a pochopení; odvolávají se totiž na svět společný oběma účastníkům komunikace. Světonázorovým zázemím těchto formulí je souhrn kolektivních (nikoli individuálních) hodnot. Formule jsou tedy nástrojem typizace co do pohledu na svět i co do jeho hodnocení.

PRVNÍ ZDROJ SPECIFIČNOSTI: POTŘEBA ZPĚVU

Lidová poezie je nejrozvinutější oblastí folkloru. Ve své tradiční poloze představuje autentickou melickou poezii – existuje totiž v podobě písně; zpívá se buď individuálně, nebo sborově, propojuje se v ní slovo s hudbou a jedno druhému se vzájemně přizpůsobuje. Jazyk písně se zformoval v procesu dlouhotrvající symbiózy slova a hudby, je „zpěvným“ jazykem. Má podvojnou strukturu: opírá se jednak o (vnitřní) jazyková, jednak o hudební kritéria (Bartmiński 1987). V tomto ohledu je tedy umocněna a specificky transformována zvuková stránka slov: při zpěvu se vyslovuje poněkud jinak, „otevřeněji“ – projevuje se zde tedy potřeba maximálně se opírat o otevřené slabiky; někdy dochází k zvláštní melické prejetaci (*j-ubiecała, j-a nie dała*), přízvuky se přesouvají tak, aby to vyhovovalo hudebnímu rytmu. Oslabení a přetváření podléhá i sémantická stránka. Volí se slova dobře znějící a vhodná ke zpěvu, uplatňuje se speciální melický slovník (srov. asémantické refrény *oj, da, ej, dana, dyna* aj.), opakují se části slok, verše, slova či slabiky. Značné nároky jsou v tomto směru kladeny i na syntaktické členění textů – opakujícím se hudebním frázím a slokám odpovídají formálně i sémanticky uzavřené části textu, jednotlivé fráze splývají s verši a často se kryjí s hranicemi vět či syntagmat (tzv. přesahy zde neexistují).

DRUHÝ ZDROJ SPECIFIČNOSTI: POTŘEBA RYTMU

Lidové písně mají strofickou strukturu a geneticky vycházejí ze zpěvu a jeho zákonitostí. Základní rytmickou jednotkou je verš-věta; pokud je vhodně doplněna refrény, tvoří elementární hudební sloku.

*Na śród dworu jawor stoi – hej leluja!
Na jaworze złota rzęsa – hej leluja!
I przylecieli rajskie ptaszęta – hej leluja!
I obtrzęśli złote, złote rzęsy – hej leluja!*

Vprostřed dvora javor stojí – hej leluja!
 Na javoru zlatá řasa – hej leluja!
 Z ráje ptáčky přiletěli – hej leluja!
 Zlatou řasu setřásali – hej leluja!

Jakkoli si zde věta zachovává dominantní pozici, základem lidového verše (zvláště např. v dětských říkadlech, zaříkadlech či obřadních písních) je sylabický systém, opírající se o počet slabik a také o rým. Ten dosáhl popularity se sílící rytmičností a s tím, jak lidová hudba získávala taneční charakter.

*Zagrajże mi mazureczka,
 aby ładnego, aby ładnego,
 niechże ja sie potańcuję
 do dnia białego, do dnia białego.*

Zahrajte mi mazurečku,
 a ať pěkná je, a ať pěkná je,
 abych já si zatancoval
 do bílého dne, do bílého dne.

V lidových veršovaných textech (zpívaných i mluvených) se vyskytuje mnoho jinde neznámých výrazových forem, jejichž přítomnost je vynucena pouze potřebou zachování rýmu a rytmu. Jako regulátory rytmu slouží početné morfologické dublety (*nechej – nech, jako – jak, moje – má*), které někdy alternují i v jednom textu.

Důležitým regulátorem rytmu jsou i deminutiva, např. *mazureczka* místo *mazura*: Možnosti dialektů jsou v tomto směru obrovské – jazykový systém dovoluje kumulovat zdrobňující přípony.³ Výrazy tak lze podle potřeby prodlužovat nebo zkracovat, aby byl ve verši dodržen určitý počet slabik. Jazyk lidové poezie těchto možností využívá velmi hojně.

Existuje názor, že rýmy jsou v lidové poezii pozdní záležitostí, že byly přebrány z literární poezie apod. Rýmy se však objevují i v autentických lidových útvarech jako přirozený důsledek syntaktického či slovtvorného paralelismu. Uplatňují se také v párových souslovích – přísloví *kwiecień-plecień* (v češtině analogicky *hračky plačky*), *plachta tarachta* (v hádance o branách), *rozestup se, zemičko, rozestup se, srdíčko* (formule z pohádky). Role rýmu roste ještě výrazněji v systému sylabického verše; někdy vede snaha dosáhnout plné zvukové shody na konci veršů dokonce až k deformacím běžné jazykové normy, k využívání zkrácenin, neologismů, výpůjček apod., jako je tomu v lublinské koledě vzniklé v době okupace:

3 V češtině např. *malý, maličký, malilinký*, v moravských variantách *malučký, malušenký* apod. (pozn. překl.).

*Wśród nocnej ciszy głos się rozchodzi,
w polu żołnierze, a w domu rodzin (rodzina),
co za smutna wigilija,
każda matka, fameilija
ojca wspomina.*

Vánočním tichem hlas se rozléhá,
v poli jsou vojáci, doma rodina,
jaká smutná vigilie,
každá matka, familie
otce vzpomíná.

TŘETÍ ZDROJ SPECIFIČNOSTI: POTŘEBA POETIČNA

Melodičnost a rytmičnost jsou nejvýraznější konkretizací obecnějšího a základnějšího jevu, jímž je poetičnost. V různých žánrech má folklor k dispozici pečlivě propracovaný jazyk; ten má být podle samotných tvůrců a interpretů folkloru vytrřibenější než každodenní mluva. Výrazné jsou např. prozodické a skladebné odlišnosti v situaci, kdy se zpaměti recituje báseň (volným tempem, s členěním na verše), ve srovnání s textem obvyklého, spontánně vznikajícího vyprávění o aktuální události, které často představuje syntaktický tok bez výraznějších vnitřních předělů.

Lidový umělecký styl operuje s určitým souborem lexikálních poetismů (*vraný kůň* namísto „černý“, *bor* či *doubrava* namísto „les“, *dunaj* ve významu „velká, hluboká voda, řeka“, v polštině jsou to také regionální výpůjčky ukrajinské na východě a slovenské nebo české v Podhalí a ve Slezsku (těch však není mnoho).

Slovotvorným poetickým prostředkem jsou zdobněliny. Ty se uplatňují jako regulátor rytmu a rýmu, i když je jejich základní funkcí označovat malé věci a/nebo vyjadřovat k označovanému pozitivní vztah. Mají však i další funkci, a to je signalizace poetického stylu: deminutiva často plní výlučně poetickou a meliorativní funkci (bez ohledu na rytmus či rým). Strukturně-poetickou funkci mají zdobněliny výrazů, které běžně deminutiva netvoří, jako jsou názvy dnů v týdnu (*sobotěnka*, v polštině též *piąteczek*, *niedziółka*), živelů (*voděnka*, v pol. též *ziemeńka*, „zemička“), událostí (*taneček*, v pol. i slubek – „svatbička“, *wojenka* – „vojnička“), určitá adjektiva (v pol. *głęboczki*, *wy-soczeki*, v č. *maličký*, mor. nář. *malučký*, *malušenký*), a dokonce slovesa (*spinkat*), číslovky (v pol. *troje*, *trojeńko*). Existují i typická písňová zdobnělá jména (v pol. *Jasieńko* a *Kasieńka*, v č. a mor. písních např. *Kačenka*, *Janiček*, *Andulka*).

OPAKOVÁNÍ, PARALELISMUS A SYMBOL

Nejdůležitější lidové poetické prostředky se vztahují jak k technice výstavby celých textů, tak zároveň k utváření jejich významové stránky. Je třeba zmínit zejména tři jejich typy, které jsou spolu vnitřně provázány – opakování, paralelismus a symbol.

Opakování je nejjednodušším způsobem, jak se realizuje poetický princip ekvivalence sousedních jednotek (jak to zformuloval už Roman Jakobson v r. 1962). Paralelismus je sémantickým typem opakování a symbol je vlastně redukováný paralelismus.

*Góra, góra, słoneczko idzie,
i nasza dziewczyna do ślubu idzie,
i nasza dziewczyna do ślubu idzie.
Jidzie, jidzie i ręce wznosi, i ręce wznosi,
i Pana Jezusa o szczęście prosi,
i Pana Jezusa o szczęście prosi.*

*Hora, hora, sluníčko už jde,
naše dívčina ke svatbě jede,
naše dívčina ke svatbě jede.
Jede, jede a ruce zvedá, a ruce zvedá,
Pána Ježíše o štěstí žádá,
Pána Ježíše o štěstí žádá.*

Opakování představuje stylovou dominantu folkloru: jeho doménou jsou obřadní žánry a magická poezie, kde je nejvýrazněji patrné propojení souboru opakovaných částí textu se situací vykonavatele obřadu. Opakování slov, veršů nebo částí textu má několikero funkcí: zvolňuje a udržuje sémantický tok výpovědi, a utváří tak čas obřadu, mytické „věčné teď“. Opakování intenzifikuje vybraný element textu nebo pomáhá zvýraznit to, co je pro daný svátek či hru charakteristické. Slouží také – v jiné rovině – k rytimizaci, zajišťuje soudržnost textu, což souvisí hlavně s konkatencí (v citované písni např. ... *ke svatbě jede. Jede, jede...*), dále signalizuje počátky slok a celého textu, předává sémantickou informaci o dlouhém trvání události (*jede, jede...*). Někdy mívá funkci rétorickou, impresivní (slovesa v imperativu – *Vyjdi, vyjdi, hospodáři...*).

Nejobecněji vzato je však funkce opakování dána celkovou orientací lidové kultury, tím, že se nezaměřuje na hledání novosti a originality, ale na intenzivní prožitek téhož, na identifikaci s ideálním vzorem. Právě takový charakter má i opakování morfémů v lidových sémantických tautologiích: *mladý mládenec, plný plničky, kukačka kuká, zelená se zelinka, visí, visí visatec, skleničko ty skleněná*.⁴ Takové konstrukce objekt situují

4 Pro ilustraci byly zvoleny příklady z českého a moravského folkloru, zejména písňového (pozn. překl.).

do ideálního světa, kde se každá věc shoduje se svou nejbytotnější podstatou a projevuje se tak, jak má.

Paralelismus je sémantický druh opakování, odkazující k existenci podobných rysů (nebo dokonce přímo k totožnosti, identičnosti) ve zdánlivě různém. Jeho filozofickým základem je animismus, víra v jednotu života v kosmu a cítění mystické provázanosti člověka s celým světem přírody, který ho obklopuje. Základem porovnání je děj, k němuž dochází jednak v přírodě, jednak v lidském světě: les šumí – dívka pláče, slunce vychází („jde nahoru“) – dívka jde na svatbu, lípa a javor hoří – dívka a chlapec planou láskou. Základem paralelismu je ovšem hluboce zakořeněné povědomí či přesvědčení o stejné povaze určitých věcí; pro lidovou erotiku je např. příznačné spojování ženy se zemí nebo děvčete s oraným polem.

SYMBOLIČNOST

Rozvoj lidové obraznosti vede na jedné straně k vytvoření čistě formálního, mechanického paralelismu (v novějších textech) – *Široká voda na Visle, řekni mi, Kasio, co myslíš...?*, na druhé straně k jevu ještě zajímavějšímu, že totiž dochází k redukci jednoho členu paralely a ke zformování zvláštního symbolického kódu. Tento kód je srozumitelný pouze na pozadí širší kulturní tradice. Operuje symboly statickými i dynamickými, událostními, a je vůbec mnohem složitější. *Nepij, koničku, vodu, je zakalená, nemiluj, hochu, dívčinu, je obalamucená...* Kalina, lípa nebo zelená louka fungují jako symboly dívky a javor, dub či holub jako symboly milého. V novoroční koledě je strom symbolem světa, zlato symbolizuje štěstí a svatost, hrách plodnost apod.

Zvlášť významnou oblastí, kde je tento kód stále živý, jsou milostné písně. *Konička napájel, ona vodu brala, on sobě zazpíval, ona zaplakala... – Na peci oral, žito žal, ona plakala, on se smál...* Analýza symbolického systému lidové erotiky odkrývá jistý počet ustálených spojení obrazů či událostí, jež dovolují mluvit o fyzické lásce prostřednictvím obrazů orby, setby, sbírání ovoce, tance, hry na hudební nástroj, jedení, ničení oděvu nebo uštědřování ran; těmto činnostem odpovídají určité předměty, jako jsou pole a pluh, louka a kosa, housle a smyčec, košík a žaludy aj. (Węzowicz-Ziołkowska 1991). Se svébytným systémem symbolů zachází i lidový snář (Niebrzegowska 1996).

TEXTOVÉ VZORCE

Obzvlášť zajímavým aspektem lidového uměleckého stylu je existence propracovaného způsobu výstavby textů jako složitých sémiotických celků. V tomto okruhu funguje několik výrazných koherenčních paradigmat, a to přímo v modelové podobě. Ne náhodou se za první gramatiku textu pokládá Proppova *Morfologie pohádky* (1928), která prokázala u řady pohádek společné kompoziční vzorce, založené na ustáleném opa-

kování určitých událostí. Dobře známý je typ řetězové (kumulativní) pohádky, která představuje vzorec otevřeného textu.

V písničkách se uplatňuje dvojitý způsob spojování motivů: pořadové, kdy témata jednotlivých po sobě následujících částí textů navazují postupně na jedno téma nadřazené, a řetězové, kdy témata navazují vždy na část, resp. téma bezprostředně předcházející.

Tato konstrukční schémata se opakují i v příslovích, hádankách, léčebných zaříkadlech apod.

VÝVOJ LIDOVÉHO POETICKÉHO STYLU

Ve srovnání s uměleckým stylem, který je spojen se spisovným jazykem a umělou literaturou, probíhá vývoj lidového poetického stylu daleko pomaleji. Modernizační procesy se týkají roviny zvukové nebo lexikální (např. tradiční *tolar* je nahrazen *dolarem*), v syntaxi jsou řídké.

Principy opakování, paralely a symbolu, které vyrůstaly z animistického náhledu na svět a z prožitku jednoty člověka se světem jako živým celkem, pomalu ztrácejí význam. Desakralizace v pohledu na svět (která ovšem neznamena absence křesťanské tematiky, jež vykazuje v mnoha žánrech značnou trvalost) vede k prozaizaci poetického jazyka a k rozvolnění starých konvencí, jak je patrné ze zápisů nového folkloru. Současně však lze pozorovat i pokusy o zachování tradičního jazyka venkovského folkloru – ať už v potřebě navázat na jeho stylové vlastnosti (např. kumulací opakování, která jsou pro folklor typická), nebo v odkazech k symbolickým významům a archetypům (země, matka, dům). Nejlepších výsledků v této oblasti dosáhl Jan Pucek, nazývaný „knížetem selských básníků“. Ten vrátil formálním jazykovým prostředkům, symbolice a metaforám jejich hlubší světonázorový základ:

*Jeszcze w sosnowej kołysce
zawarłem z ziemią-matką ślub,
orziakiem mym były wiśnie
a dłonie łączył sam Bóg.
(Ziemia i dzieciństwo)*

Ještě v borové kolébce
jsem uzavřel s matkou zemí sňatek,
v svatebním průvodu šly višně
a ruce nám spojil sám Bůh.
(Země a dětství)

5. FORMY PŘÍTOMNOSTI SACRUM VE FOLKLORU

Vztah folkloru k náboženství a *sacrum* je téma, které má v evropském folkloristickém bádání dlouhou tradici. Bohatou literaturu k tomuto tématu však nyní ponecháme stranou a soustředíme se pouze na tři podstatné momenty, které udaly zkoumání folkloristů další směr.

Se vší naléhavostí se toto téma poprvé přihlásilo o slovo v době křesťanských misí v podobě dilematu, zda lokální víru, obřady a folklor zcela potlačit, anebo je spíše tolerovat a postupně christianizovat. Na přelomu 16. a 17. století se touto otázkou ve svých pracích zabývali Sprenger, Bodin, Thiers, Le Bruno a celý odborný směr, který Giuseppe Cocchiara označuje jako folkloristický teologismus (Cocchiara 1971). Nakonec se tehdy dospělo k závěru (a poprvé tak učinili ve své misijní doktríně jezuité), že by se lokální víry mohly stát „užitečným základem náboženského života“.

Ze zcela jiných pozic přistupovali ke srovnávání folkloru a náboženství racionalisté 17. a 18. století. Měli sklon zdůrazňovat prvek víry, který je oběma fenoménům společný, avšak snadno nabývá podoby předsudku či pověry. Například v *Historii o výrocích pohanských božstev* (1686) napsal Fontenelle, že „předsudky a pověry opravdové náboženství oslabují; navazují s ním totiž specifické spojení a dostává se jim pak takové formy zbožnosti, jaká by měla příslušet jen náboženství“ (Cocchiara 1971, s. 8). I současný racionalisticky orientovaný antropolog bez zábran spojí v jeden celek australský totemismus, trobriandskou magii, scholastické disputace vedené na fakultách teologie i polský lidový katolicismus, a vidí mezi nimi spíš shody než rozdíly.

Třetí a současné folkloristice nejbližší pojetí vztahu mezi náboženstvím a folklorem má původ v mytologické škole, která spojovala jazyk a lidovou poezii se systémem lidové víry a s mytologií. Bratři Grimmové nacházeli ve folkloru, zvláště v ústně tradovaných pohádkách, např. o Šípkové Růžence nebo o Popelce, „víru předků, jejich mýty, které byly pokládány za zapomenuté a zničené, a jejich náboženství, to znamená živé, v křesťanství rozpuštěné a s ním smíšené pohanství“ (Cocchiara 1971, s. 255).

Tato tři stanoviska – teologické, racionalistické a mytologické – stojí u počátků evropské folkloristiky a právě na ně navazuje i současné etnologické a sémiotické bádání.

Podobně jako v případě analýzy literárních textů můžeme obecný problém vztahu folkloru k *sacrum* formulovat jako řadu jednotlivých otázek: Jaká vize světa a člověka je zde obsažena a jaké místo v ní zaujímá Bůh a nadpřirozené bytosti, náboženské i démonické? Jak vypadá systém hodnot, které se ve folkloru realizují prostřednictvím slova, chování či víry, a jaký je vztah těchto hodnot ke křesťanským příkázáním? Jak je to s náboženskou tematikou a náboženským obsahem ve slovesných útvarech a v obrazech a symbolech, které jsou v nich uloženy? Jak se realizují náboženské motivy v pohádkách a písničkách? Jaká je náboženská motivace a jí dané rámce obřadů a praktik spojených s prací a společenským životem? Jaká slovní zásoba se vztahuje k oblasti pokládané za náboženskou?

V pracích Stefana Sawického a Marie Jasińskiej-Wojtkowské se však objevuje ještě jedno pojetí tohoto problému, které se zdá zvláště zajímavé; je to otázka po „typech kompozice a literárních žánrech, které jsou spojeny s náboženstvím nejen geneticky a funkčně, ale také strukturně“ (Sawicki 1978, s. 16). Položme zde v souvislosti s touto myšlenkou i v návaznosti na vlastní práce (Bartmiński 1983) otázku spojenou s „poetikou *sacrum*“, totiž jak se *sacrum* projevuje ve struktuře folklorních textů, v jejich kompozici a ve výběru výrazových prostředků. Jazykové formy jsou v takovémto pojetí chápány sémioticky a axiologicky, jakožto exponenty určitých skrytých základních hodnot a předpokladů, jež se týkají povahy světa vůbec. Předestřeme však nejprve několik počátečních úvah.

Klíčový pojem, s nímž pracuje současná etnologie při interpretaci náboženských aspektů kultury, pojem *sacrum*, se vztahuje spíše ke sféře postojů člověka ke světu a ke způsobu prožívání a interpretace skutečnosti nežli k transcendenci (Walendowska 1978).

Rudolf Otto představuje *sacrum* (posvátné, božské, *numinosum*) jako existenciální, nikoli čistě racionální zkušenost, jako hodnotu apriorní, nepoznatelnou a nevyjádřitelnou, tajemnou, avšak přístupnou v kontemplaci, a jako něco, co vzbuzuje současně úděs i fascinaci (*mysterium tremendum et fascinans*); jde o hodnotu, která nemá žádný vztah k morálnímu hodnocení; může inspirovat k milosrdenství a spravedlnosti, ale třeba také žádat krvavé oběti.

V pojetí Mircei Eliada je *sacrum* zdrojem síly, je trvalé a neměnné; akty hierofanie, v nichž se projevuje, jsou však historicky proměnlivé. Těchto aktů se účastní nejen božské bytosti a svatí lidé, ale i předměty, rostliny či zvířata. Sféra *sacrum* se v tomto ohledu může rozšiřovat nebo zužovat: světské může uplatněním určitých rituálů podléhat sakralizaci, sakrální se naopak někdy stává profánním.

Typologickou příbuznost náboženství a folkloru lze spatřovat jednak v jejich funkcích, jednak v jejich ontologii, včetně vztahu k *sacrum*.

Pro náboženství je kategorie *sacrum* obligatorní. Vztah náboženství ke sféře *sacrum*, zejména jde-li o pojetí Boha jako osoby, je založen na respektu a prokazování úcty, jež nabývá formy hromadného kultu. V případě folkloru – který ve svých tradičních formách vychází z náboženského a magického myšlení, z víry v existenci du-

chovního světa, jenž je k lidem nastaven buď jako pomáhající, anebo škodlivý – taková jednoznačnost chybí. Vedle textů blízkých kulticko-náboženskému postoji, které jsou zaměřeny na projevování úcty, jsou mezi texty reprezentujícími magický postoj ke světu i texty orientované užitkově, pragmaticky. Jejich záměrem je totiž sféru *sacrum* (tj. *sacrum* dobrého či zlého) ovlivnit, nebo si ji dokonce podmanit. Sakrálnost přítom ovšem nedefinuje všechny folklorní útvary; vedle žánrů jednoznačně sakrálních, jako je mýtus, koleda či modlitba, se ve folkloru nacházejí i žánry čistě světské, např. popěvek, přísloví nebo anekdota. Tak jako celá kultura podléhá i folklor laicizačním proměnám, avšak sakralizace a desakralizace jsou procesy probíhající graduálně. Zatímco tajemná sféra *sacrum* zůstává nezměněna, ke zpřítomnění této sféry v aktech hierofanie a v jejich kulturním ztvárnění (včetně folklorních textů) se užívá zjevnějších či skrytějších prostředků a míra jejich explicitnosti se může proměňovat.

O společenské funkci náboženství a folkloru lze nejobecněji a nejstručněji říci, že obojí integruje společenství, obojí se opírá o tradici a obojí zapojuje jednotlivce do účasti na určitém typu skutečnosti. Náboženství i folklor (zejména nejbohatší a nejzajímavější folklor venkovský) spojuje koncepce „řádu světa“, tj. vidění skutečnosti jako uspořádaného a harmonického celku, které se opírá o tradici, společné znalosti a víru i o určitou koncepci smysluplného chování člověka ve světě, kladoucí důraz na odpovídající praktiky, které jednotlivci zaručují úspěch. V náboženské i mytologické vizi světa je to, co jest (bytí), nerozlučně spojeno s tím, co být má (povinnost). Obrazy věcí a jejich vzory spolu splývají.

Odvolejme se na filozofa náboženství:

V oblasti *sacrum* existuje specifický způsob percepce. Morální a poznávací aspekty v ní natolik splývají, že je od sebe nelze oddělit: jejich rozlišení je možné teprve v analýze činěné **zvnějšku**. Věřící nedostává náboženské poučení ve formě mytických příběhů či teoretických tvrzení, z nichž by pak následně přešel k normativním závěrům. Morální obsah je dán bezprostředně v samém aktu percepce a porozumění, neboť tento akt splývá se zaujetím morálního postoje. Není to tak, že by věřící nejprve poznal, že Bůh je stvořitel, a pak teprve dospěl k rozhodnutí, že je mu povinen poslušností (takové uvažování by bylo tak či onak logicky nesprávné): jedno i druhé ví už v aktu akceptace. V náboženských aktech vnímání – na rozdíl od teologické spekulace – neexistuje nic takového jako čisté **potvrzení faktu**: žádné jednotlivé verbální vyjádření nelze správně pochopit bez celého kontextu mýtu. V náboženských kategoriích nic nedává smysl, pokud recipient nepřijme jistý závazek. Zopakujme, náboženství není souborem tvrzení, je oblastí kultu, kde splývá v jeden akt porozumění, poznání, prožitek účastenství na radikální skutečnosti (bez ohledu na to, zda jde či nejde o osobního Boha) i zaujetí morálního postoje. Dodatečně v něm sice mohou být rozlišeny kategorie metafyzické, morální či další, tím je však smysl prvotního aktu kultu jako takového znehodnocen (Kořakowski 1991, s. 57).

Tato charakteristika aktu prožívání *sacrum* je srovnatelná s percepcí světa v lidové kultuře, jaká spočívá v základech folklorních textů. Autor *Antropologie kultury polského venkova 19. století* nalezl při popisu lidové mentality týž mechanismus pojmání světa, tj. přesvědčení, že „všechno je tak, jak to má být“ a současně „všechno má být tak, jak to je“ (Stomma 1986, s. 82–86). Podle koncepce realizující se zejména v mytologických vyprávěních, legendách, bajkách či zaklínadlech lze svět jako mystickou jednotu

v jeho celkovosti zahrnout do integrálního poznávacího aktu, který má zároveň intelektuální i emocionální povahu. V lidovém chápání je kosmos živý a **eticky vnímavý** (Bartmiński 1988).

Fenomén subjektivní mytologizace spočívá už v mechanismech přirozeného jazyka a je rozšířen na běžné lidské poznání světa vůbec. Zcela zásadní roli tu zaujímá fakt, že lidé něčemu věří a jsou o něčem přesvědčeni. Tato přesvědčení se stávají součástí běžných představ o tom, co je, i o tom, co by být mělo, a splývají s nimi vjedno, jak o tom svědčí mj. i významová dvojznačnost slova *prawdziwy* = opravdový pravdivý, pravý, skutečný: *oprawdowy/prawy přítel*, *oprawdová/prawá matka*, *oprawdová/prawá ctnost*, tj. „takový/taková, jaký/jaká je“, a zároveň „takový/taková, jaký/jaká má být“.

Podíváme-li se na vztah náboženství a folkloru z historické perspektivy, lze říci, že v případě polské lidové kultury, tak jak ji známe z etnografických zkoumání (v poslední době zvláště od L. Stommy a R. Tomického), je jejich vzájemné působení značně dynamické. Polská lidová zbožnost má kořeny hluboko v slovanské pohanské minulosti, ale současně je otevřena i vlivům novějším, spojeným s příchodem křesťanství. Analýzy W. I. Thomase a F. Znanieckiego (1918–1920/1976) ukázaly nábožensko-magické postoje polského venkovana jako mnohvrstevnatý systém otevřený změnám, který zahrnuje:

1. starou pohanskou „víru v obecnou oživenost přírodních jevů“ bez rozlišování náboženství a magie, zato však se základní myšlenkou „solidarity života v přírodě“;
2. „víru ve svět duchů, kteří člověku dílem prospívají a dílem škodí a nejsou závislí na kulturních fenoménech“;
3. víru v dobré a zlé duchy, s nimiž lze vstoupit do kontaktu prostřednictvím obřadů a magie;
4. křesťanský „mysticismus, úsilí o sebezdokonalení a spásu“ prostřednictvím zvláštního kontaktu s osobním Bohem.

Do archaického přírodně-náboženského modelu byly tedy asimilovány pojmy a představy křesťanské. Christianizace folkloru částečně odpovídá i folklorizaci křesťanství.

Od jisté doby v Polsku funguje pojem „náboženského folkloru“. Jde o specifický fenomén, jež představují např. koledy a postní písně, písně o svatých, jesličkové hry, modlitby, apokryfní příběhy apod. Tento pojem se opírá zejména o tematické kritérium a o kritéria situační a intencionální. Často se bere v úvahu i užívaná slovní zásoba či výběr formy. To jsou však elementy, které tvoří pouze povrchovou, resp. „emblematickou“ vrstvu textů. Tyto determinanty náboženskosti jsou exponovány zejména v psané venkovské poezii, vydávané diecézními nakladatelstvími obvykle jako sborníky z básnických soutěží. Paradoxně jde však toto bohatství vnějších znaků náboženskosti často ruku v ruce se ztrátou toho, co badatelé nazývají „sakračním viděním světa a člověka“ (Sawicki 1978, s. 21).

Zavedení pojmu „náboženský folklor“ přirozeně předpokládá, že celý zbytek folkloru se chápe jako nenáboženský, tedy světský. Problematičnost takového pohledu vidíme nejlépe na příkladu vánočního folkloru: na jednu stranu by se do něj počítaly

herodovské scény, už odedávna silně laicizované, ale na druhou stranu bychom byli nuceni chápat jako „světskou“ třeba novoroční blahopřejnou koledu, o níž však už v nejstarším zápisu z r. 1543 čteme, že je to „písnička, kterou milý Bůh skládal“.

Poetiku *sacrum* tedy chápeme jako soubor výrazových prostředků, které jsou podřízeny ideji *sacrum*, tzn. těch, které jsou v rovině textu jejími exponenty. Odkazujeme zde na sémiotickou a axiologickou koncepci stylu, která byla představena jinde (Bartmiński 1990, s. 78–98).

Poetiku *sacrum* konstituují tyto elementy:

- autonomní role slova,
- vyjadřování prostřednictvím formulí,
- opakování,
- paralelismus,
- symboličnost,
- specifická koncepce času a prostoru,
- dialog s kosmem.

AUTONOMNÍ ROLE SLOVA

Role slova se v náboženství a ve folkloru nevyčerpává fungováním v komunikaci o věcech; naopak, slovo samo je autonomní hodnotou, je neoddělitelným atributem věci a nemůže být svévolně změněno. Není v něm nic nahodilého. Obsahuje jistotu pravdy o světě i o člověku. Jeho vyslovování představuje celý rituál s bohatým mytologickým zázemím, a zaručuje tak člověku účinnou účast. Působení prostřednictvím slova a působení prostřednictvím gesta jsou přitom vzájemně rovnocenné, jak v lidovém léčitelství (kde má zaříkání či odčarování nemoci podobnou podstatu), tak i v obřadech. V jazyce náboženství fungují slova-symboly „v aktech kultu, zvláště v rituálu (...) jako určitá relé předávající energie, které pocházejí z jiného světa“ (Kořakowski 1991, s. 53). Tento jazyk nemůže být zastoupen žádným jiným jazykem ani nemůže být do žádného jiného jazyka přeložen. Je svébytný v oblasti výrazů, skladby i pravidel interpretace – podobně jako má svou osobitost i svět mýtu ve vztahu ke světu fyzickému. Např. pokusy převést křesťanskou formuli předpodstatnění *Hoc est enim corpus meum* do roviny aristotelské či jakékoli jiné logiky se nezdařily, všechny totiž „vedly k úplnému odstranění náboženského smyslu z jazyka *sacrum*“ (Kořakowski 1991, s. 55).

Podobně neredukovatelný a svébytný je i jazyk magie, jak doložil zejména Bronisław Malinowski (1978). Doplňme, že nepřeložitelný je také jazyk poezie, který je ze sakrálního a magického jazyka odvozen. Jazyk magie je v případě folkloru funkčně, sémanticky i formálně odlišný od běžného jazyka. Formuje se v těsném svazku s hudbou, je rytmizovaný a estetizovaný (podrobněji Bartmiński 1993, i zde na s. 45n).

VYJADŘOVÁNÍ PROSTŘEDNICTVÍM FORMULÍ

Texty folkloru jsou na rozdíl od běžných kolokviálních textů reprodukovány z paměti, netvoří se *ad hoc* v procesu promluvy. Operují ustálenými výrazovými prostředky, formullemi, a obecně vzato jazykovými klišé, která jsou ustálena z hlediska sémantického, syntaktického i lexikálního. Nejsilněji jsou stabilizovány začátky textů, u písní refrény a u pohádek začátky odstavců nebo jejich zakončení, avšak zásada stálosti a opakovosti výrazových prostředků je všeobecně platná, jak ukázalo bádání „formulistů“ ze školy Parryho a Lorda: *Byl jednou jeden...*, *Stala se nám novina...*, *A žili šťastně až do smrti*. Hotová jazyková schémata při mluvení o určitých situacích i lexikálně-syntaktické formule slouží k výstavbě celých textů či jejich fragmentů, např. v příslovích: *kdo... ten, kolik... tolik, jak... tak* apod. Kromě toho, že formule usnadňují tvorbu a reprodukci textů i jejich rozpoznávání a porozumění, jsou zároveň též nástrojem typizace při vnímání a chápání reality; evokují svět, který je mluvčímu i recipientovi společný. Světonázorové zázemí těchto formulí představuje soubor kolektivních, nikoli individuálních hodnot.

OPAKOVÁNÍ

Stylovou dominantou folkloru je opakování. Jeho doménou jsou obřadní žánry, magická poezie a pohádky.

*Siadaj, siadaj, moje kochanie!
Nie pomože twoje płakanie,
Płakanie nic nie pomože,
sztery konie stojo w wozie,
a ty siadać masz.*

Sedej, sedej, moje potěšení,
nic ti nepomůže slzí ronění,
ronění nic nepomůže,
čtyři koně jsou ve voze,
místo k sezení.

Nejobecněji je funkce opakování spjata se zaměřením celé lidové kultury, jak lze říci s odkazem na typologii kultur Jurije Lotmana; nejde v ní o hledání novosti a originality, ale o intenzivní prožitky téhož, o sebeidentifikaci s ideálním vzorcem. Opakování strof, veršů či výrazů je, tak jako v citované svatební písni, polyfunkční. Pomiňme nyní jeho konkrétnější funkce, jako je rytmizace textu, zajištění jeho koherence, signalizace hranic jednotlivých segmentů či funkce podat informaci o dlouhém trvání události. Kromě toho totiž opakování též zpomaluje či zadržuje tok promluvy, a speci-

ficky tak vytváří čas obřadu, mytické „věčné teď“. Výrazně také vybraný prvek textu identifikuje a posouvá do polohy, která je charakteristická pro slavení a hru.

V kontextu sakralizace plní důležitou roli morfémové a sémantické opakování v lidových tautologiích typu *mladý mládenec, tancovaadlo tancuje, kukačka kuká* či *visí, visí visatec*. Takovéto konstrukce situují objekty do ideálního světa, kde se každá věc shoduje se svou podstatou a koná to, co k ní zákonitě patří.

PARALELISMUS

Sémantickou variantou opakování je paralelismus. Vypovídá o podstatné podobnosti (resp. až identičnosti) zmiňovaných předmětů a jevů, která je skryta v jejich zdánlivé jinakosti. Filozofickým základem paralelismu je zákon jednoty života v kosmu a cítění mystické provázanosti člověka se světem přírody, která ho obklopuje. Podobnost se týká na jedné straně přírodních dějů, na druhé straně událostí odehrávajících se v lidském světě: *ořeší šumí* – dívka pláče, *slunce jde po nebi nahoru* – nevěsta jede na svatbu ap., a také určitých objektů a situací: *lípa a javor hoří* – dívka a chlapec planou láskou, *kácejí kalinu* – pomlouvají dívčinu apod. Základem může být určitý typ znalostí o světě, běžné povědomí či víra, např. v lidové erotice je žena spojována se zemí, dívka se stromem, Panna Marie se sluncem apod.:

*Była tu lipka, już ju ścieli,
Było tu dziewczę, już go wzięli.*

*Byla tu lipka, už ji stali,
bylo tu děvče, už ho vzali.*

*W niedziele rano słońeczko wschodzi,
Najświętsza Panna po niebie chodzi,
Swojego Synaczka za rączkę wodzi.*

*V neděli ráno sluníčko vychází,
Panna Maria nebem se prochází
a svého synáčka za ruku provází.*

SYMBOLIKA

Vývoj lidového paralelismu může směřovat až k redukci jednoho členu paralely a k postupnému zformování svébytného symbolického (resp. paralelicko-symbolického) kódu.

Symbol, který se pokládá za základní prostředek jazyka spojeného s posvátným (*sacrum*), spojuje konkrétní představu s představou ideální, a dává tak obrazům jistou významovou hloubku; „vychází z myšlenky celkovosti světa, která se projevuje v plnosti kosmického i lidského univerza“ (jak píše M. Bachtin). Jeho interpretace vyžaduje rozsáhlejší kontext, propojení s celým systémem opozic, v nichž se ukazuje uspořádanost světa kultury (tak jak to dělají C. Lévi-Strauss, V. Ivanov a V. Toporov, L. Stomma nebo N. I. Tolstoj); interpretace přitom nikdy nemůže být konečná a definitivní. Kalina, lípa nebo zelená louka fungují jako symboly dívky; javor, dub či holub jako symboly milého; strom je symbolem světa; zlato symbolem štěstí a svatosti; slunce symbolem božství a pravdy atd. Tato symbolika se opírá o určité relativně pravidelné řady mytologizovaných ekvivalencí. Pro symbol je však zároveň typické, že si vždy ponechává jistý prostor nedourčenosti.

V postupujícím procesu desakralizace lidového světa ustupuje do pozadí významnost opakování, paralely i symbolu jako základních rysů folkloru. Dochází k prozaizaci poetického jazyka a staré paralelicko-symbolické konvence se rozvolňují.

KONCEPCE ČASU A PROSTORU

„Pro náboženského člověka,“ potvrzuje Eliade, „není prostor stejnorodý. (...) Existuje v něm sféra posvátná – a tedy mocná a důležitá, a vedle ní další sféry, neposvěcené, a tedy zbavené struktury a konsistence, jedním slovem amorfní. (...) Tím, že se *sacrum* projevuje, ontologicky ustavuje svět. V prostoru, který je stejnorodý a nekonečný, nesmírný, v němž člověk nemá žádnou oporu, kde se nedá mluvit o žádné orientaci, objevuje hierofanie absolutní, stálý bod, střed“ (Eliade 1970, s. 61–62).

Podobně jako prostor, ani čas není pro náboženského člověka ničím homogenním a plynulým. Jsou tu intervaly sakrálního času – čas sváteční (to se týká především pravidelně se opakujících svátků); na druhé straně je zde čas světský, tedy čas ve svém obvyklém trvání, do něž se vpisují děje zbavené náboženského významu. Mezi těmito dvěma druhy času někdy ovšem dochází k momentům, kdy je plynulost přerušena; za pomoci obřadů však může náboženský člověk přejít bezpečně z obvykle trvajících času k času sakrálnímu. (...) Posvátný čas je ze své přirozenosti zvrtný, v tom smyslu, že jde v podstatě o zpřítomněný čas mytický. Každý náboženský svátek a každá liturgická doba se zakládá na reaktualizaci nějaké sakrální události, která se udála v mytické minulosti, *na počátku* (Eliade 1970, s. 97).

Poetickým prostředkem, který slouží realizaci takovéto koncepce času ve folklorních textech, je opakování, pokládané za stylistickou dominantu lidových textů vůbec (Bartmiński 1983).

ROZHOVORY SE SVĚTEM

Apostrofy slunce a měsíce, rozhovory s přírodou, zvířaty a stromy či invokace Boha se opakují v magických a sakrálních textech velmi často.

Vítání slunce:

*Witam cię, słońce, na dzień dzisiejszy,
żebym mógł tyn dzień szczęśliwie przepracować!*¹

Vítám tě, slunce, v dnešní den,
dej, ať můžu po celý den šťastně pracovat!

Vítání měsíce v novu:

*Miesiączku nowy,
bądźże mi wesoły,
Tobie wieniec, korona,
a mnie zdrowie, obrona.*²

Měsíčku nový,
buď ty mi veselý,
tobě věnec, koruna,
a mně zdraví, ochrana.

Verše k zemi:

*O grudko mojej ziemi,
o relikwio święta!
Jakaś siła nas razem łączy niepojęta!
Ty czujesz w mojej dłoni,
jak krąży krew moja.
Ta krew, co we mnie tętni
to przecież krew Twoja.*³

Ó hrudko země mé,
relikvie svatá!
Jaká nás to k sobě poutá síla nepojatá!
Ty cítíš, jak mou dlaní

1 Zápis z Poznańska kolem roku 1930 (Moszyński 1939, s. 441).

2 Zápis ze Zamchu, od Stanisławy Gierczakové, Etnolingwistyka 2, 1989, s. 112.

3 Paulina Holyszowa, *O grudko mojej ziemi*, Warszawa 1976, s. 9.

koluje krev má,
ta krev, co ve mně tepe,
je přece i krev tvá!

Modlitba zapsaná v roce 1984, kterou pronášela obyvatelka Gorajce při zapalování ohně:

*Witoj, gościu požądany,
Jezusieńku nasz kochany.
Witamy Pana naszego
i światłość Jego.⁴*

Vítej, hoste vyžádaný,
Ježíšku náš milovaný.
Vítáme Pána našeho,
a světlost jeho!

Díky takovýmto apostrofám nabývá text dialogického charakteru. Adresát je tu prezentován jako osobní partner, přisuzují se mu stejné vlastnosti, jaké má i sám mluvčí. Tento prostředek spoluutváří obraz světa jako složitého celku, který uvnitř sebe a sám se sebou komunikuje. Člověk rozmlouvá se světem, a tím se do něj začleňuje jako jeho integrální součást, která je spojena s celkem světa tajemným, mystickým poutem.

4 Zápis od Anny Wójczikové z Gorajce, Etnolingvistika 2, 1989, s. 133.

III.
STUDIUM VÝZNAMU
V PERSPEKTIVĚ KOGNITIVNÍ
ETNOLINGVISTIKY

6. STEREOTYP JAKO PŘEDMĚT LINGVISTIKY

NĚKOLIK OTÁZEK

Stereotyp je pojem, který má interdisciplinární dosah. Do oblasti odborného zkoumání ho uvedl Walter Lippmann (1922) a jeho koncepce pak byly rozvinuty na půdě sociologie a sociální psychologie;¹ stereotypu se potom dostalo analýzy v teorii komunikace (Bartoszyński 1971), v literární a kulturní historii² a konečně i ve filozofii jazyka (Putnam 1975, Schaff 1978). Všichni badatelé sice zdůrazňovali těsné sepětí stereotypovosti s jazykem a považovali ji dokonce za jednu z jeho nejdůležitějších charakteristik, sami jazykovědci však tomuto pojmu (a jevu) paradoxně nevěnovali nikdy větší pozornost.³ Jejich zdrženlivost lze možná aspoň do jisté míry vysvětlit tím, že pokud je studium stereotypů studiem opakovaných lidských činností, předvídatelných a regulovaných určitými skrytými systémy, pak je lingvistické zkoumání jazykových struktur samo o sobě nutně zároveň i zkoumáním stereotypů. Dnes je však přinejmenším patrné, že problémy, které jsou ve společenských vědách se stereotypem spojeny, překračují hranice oné opakovanosti a funkčnosti, jež je jednotkám jazyka vlastní *ex definitione*. Jde totiž o jevy, které nelze v úplnosti vyložit pouze v intencích systémového lingvistického popisu; nedají se zřejmě dobře popsat ani pomocí jiných dosavadních výzkumných metod, např. z oblasti jazykovědné sémantiky.

-
- 1 Přehled bádání z této oblasti (zejm. anglicky psané literatury do r. 1977) poskytuje J. Kapiszewski (1978, I, II). Práce z oblasti sociologie prezentují v přehledu A. Sosnowski a J. Walkowiak (1979). Podrobnou analýzu psychologických a sociologických zkoumání věnovaných roli subjektivních faktorů v lidském poznání a jednání podává Adam Schaff (1981).
 - 2 Stereotypu v literatuře byla věnována v roce 1973 speciální vědecká konference na Wroclawské univerzitě (šest referátů z ní bylo otištěno v časopise *Prace Literackie*, XVI, Wrocław 1974. K dalším studiím o literárním stereotypu viz např. Mítósek (1974), Magnuszewski (1983), Świech (1977, 1982).
 - 3 První závažnější jazykovědnou publikací o stereotypu je kniha Uty Quasthoffové (1973). Počátky jazykovědného zkoumání stereotypu v Polsku jsou spjaty se jmény Waleryho Pisarka a Krystyny Pisarkové (viz dále).

Pokud má jazykovědec zahrnout stereotyp do okruhu sémantického zkoumání, musí si odpovědět na tyto otázky:

- a) Co je to stereotyp v lingvistickém smyslu slova? Nakolik patří do oblasti *langue*, systému (kompetence, strukturní i pragmatické) a nakolik do sféry *parole* (performance)? Jak se vztahuje k normě užití (tj. k uzuální normě v pojetí Eugenia Coseriu), která je zprostředkujícím článkem mezi možnostmi jazykového systému a jejich specifickými manifestacemi v sociálně a kulturně determinované řečové události?
- b) Nakolik se stereotyp vztahuje k obsahu a nakolik k formě?
- c) Jak stereotypy korespondují s takovými aspekty lexikálního významu, jako je denotace a konotace?
- d) Jakou roli hrají stereotypy v procesu komunikace a obecněji jaký vztah mají k řečovým a jazykovým funkcím vůbec?
- e) V kterých jazykových variantách a stylech se stereotypy vyskytují zvláště často: je to běžný kolokviální jazyk, publicistika nebo oficiální komunikace? Které styly jejich výskyt naopak nepřipouštějí a proč? (Jde např. o odborný styl?)
- f) Se kterými okruhy lexika se stereotypy spojují? Jsou to jen pojmenování osob, nebo i jiné výrazy?
- g) Jaké jsou jazykové exponenty stereotypů v textu, tj. na základě jakých prostředků může být stereotyp identifikován a popsán? Pokud se v sémantické koncepci stereotypu předpokládá, že všechny jeho komponenty nemusí být zjevné (tj. vyjádřené explicitně), jakých metod je možné užít k jejich zkoumání a popisu? Proč jsou v lingvistické analýze nepominutelné?

POHLED NA SOCIOLOGICKÉ KONCEPCE STEREOTYPU

Otázky po podstatě a funkci stereotypu se objevují zejména v pracích z oblasti sociologie, psychologie a filozofie jazyka. Odpovědi na ně se tedy různí v závislosti na tom, zda se tento jev zkoumá ve vztahu k oblasti sociální, psychologické nebo epistemologické.

Walter Lippmann v průkopnické práci *Veřejné mínění* (*Public Opinion*, 1922) chápe stereotyp jako jednostranný, parciální a schematický „obraz v lidské hlavě“, tj. obraz nějakého jevu, který je založen na zkušenosti s ním. Takové schematické obrazy jsou kulturním výtvozem a zároveň odpovídají důležitým psychickým potřebám člověka. Lippmann poukázal na podvojnou funkci stereotypu: psychologickou (stereotyp má ekonomizovat úsilí vyvíjené při poznávání světa) a sociální (stereotyp má být obranou společenské pozice v širokém smyslu slova). Zde je citát z VI. kapitoly zmíněné knihy:

O světě se nám dostává informací ještě předtím, než ho sami uvidíme. Většinu věcí si nějak představujeme dřív, než s nimi máme vlastní zkušenost. Takovéto prekoncepty [...] řídí na hlubinné úrovni veškeré naše vnímání. Prezentují určité objekty jako známé a jiné jako cizí a zvýrazňují tento rozdíl natolik, že i to, co je pro nás známé jen trochu, se ukazuje jako velmi známé a již osvojené, zatímco to, co je poněkud neznámé, je vnímáno vyostřeně jako cizí. Tyto prekoncep-

ty se projevují nepřiliš výraznými signály a mohou mít různou podobu, od reálných znaků až po mlhavé analogie. Pokud existují, snadno nám jakožto geneticky starší představa nahradí náš bezprostřední dojem; projektují totiž do reality to, co máme uloženo v paměti. Kdyby však v jejich sdílené podobě mezi lidmi nevládla *de facto* jednota, pak bychom takovýto způsob lidského chování nemohli považovat za ekonomizaci poznávacího úsilí: bylo by to jen chybné předvídání namísto opravdového vidění. Ale skutečnost je dostatečně unifikovaná a potřeba ekonomizace při poznávání je natolik nevyhnutelná, že by rezignace na stereotypy ve prospěch zcela původní zkušenosti znamenala podstatné ochuzení lidského života (Lippmann 1961/1922/, s. 91).

Většinou to není tak, že věc nejdříve vidíme a pak definujeme, ale naopak: nejdřív ji definujeme, a pak teprve vidíme (Lippmann 1961, s. 81).

V VII. kapitole Lippmannovy knihy se mluví o druhé, tj. sociální funkci stereotypu:

Kromě toho, že si potřebujeme ušetřit námahu při poznávání, jsou tu i další důvody, pro něž se tak často držíme svých stereotypů, a to i v případech, kdy bychom mohli mít na věc objektivnější pohled. Systémy stereotypů mohou být jádrem naší osobní tradice nebo obranou při upevňování vlastní pozice ve společnosti. Jsou uspořádaným, více či méně celistvým obrazem světa, do něž nás včleňují naše zvyky, vkus, možnosti, návyky i naděje. Netvoří snad komplexní obraz světa, tvoří však obraz možného světa, na nějž jsme se adaptovali. V tomto světě mají lidé i věci svá dobře známá místa a dělají to, co od nich očekáváme. Cítíme se v něm jako doma, všechno tu přijímáme za své. Máme pocit, že do tohoto světa patříme. Umíme se v něm pohybovat. O všem tu víme. Nacházíme zde kouzlo známého, normálního a „spolehlivého“. Jámy či hrboly jsou tam, kde je očekáváme. Možná jsme se s obtížemi vzdali mnoha přitažlivých věcí a přizpůsobili se zrovna těm a ne jiným formám. Ale jen co k tomu došlo, padnou nám tyto formy jako ulité (Lippmann 1961/1922/, s. 95).

Komentátor Lippmannovy koncepce Zygmunt Gostkowski (1959) nazývá tuto funkci stereotypu „stabilizační“: systémy stereotypů dávají lidem pocit bezpečí a adaptují je na skutečnost; neslouží k poznávání pravdy intelektuální cestou, ale k potřebě usnadnit a prodloužit život a účinně konat. Proto mají emocionální náboj.

Sociologické práce, které Lippmannovu koncepci rozvíjejí, její původní perspektivu poněkud zúžily; akcentovaly v ní zejména (ovšemže nepochybný) vztah stereotypů k lidskému chování a v tomto důsledku pak i jejich vliv na utváření obrazu sociální reality.

Ve 20. a 30. letech 20. století iniciovala skupina polských badatelů výzkum vztahů mezi různými etnickými skupinami na základě opozice MY vs. ONI. Jan Stanisław Bystron ve studii *Národní megalomanie (Megalomania narodowa, 1935)* poukazuje na to, že sociální skupiny mají tendenci si své vlastní členy idealizovat; jde zvláště o skupiny na úrovni kmene, národa či státu. Zdůrazňuje (podle své zkušenosti univerzální) mechanismus vyvyšování vlastní skupiny nad jinou. Podle tohoto přesvědčení „my jsme středem světa“ (my Čičané, my Haitané, my Židé), „pocházíme od nejstarších praotců“ (mytická genealogie), „máme slavnou historii“ (idealizace minulosti), „jsme lepší než ostatní“ (nacionalismus), „Bůh je na naší straně“ atd. Florian Zaniecki (1930) má ve své koncepci tzv. humanistického faktoru zato, že povaha kategorie „cizosti“ či „cizinectví“ je dynamická, subjektivní a založená na imaginárních kritériích. Podobně i Józef Obrębski (1936, 1951) užívá teorie stereotypů při interpretaci procesu skupinové identifikace, která podle něho nevychází z přirozené, geografické či „encyklopedické“ di-

ferenciace, ale má – znovu – imaginární povahu a funguje při utváření individuálního a kolektivního (sociálního) vědomí. Sociální funkce stereotypů nejpůlněji vyložil Józef Chałasiński (1935) v práci o roli sociálních stereotypů při konfliktu s jinou společností.

Stereotypy jsou definice lidí, věcí, vztahů a situací, které si vytváříme takřka na každém kroku a které také přejímáme ze společenské tradice. Nejsou výplodem logického přemýšlení, ale zkušenosti, v níž hrají dominantní roli instinktivní procesy. Právě ony vytvářejí pro nás nejdůležitější svět významů, jemuž říkáme sociální skutečnost. K takovým stereotypům nepoukazují jen názvy typu *buržoa*, *proletář*, *intelektuál*, *Žid*, ale i ty méně charakteristické, např. *šlechtic*, *sedlák*, *úředník*, *řezník*, *profesor*, *farář*, *slušné chování*, *člověk z dobré rodiny* apod. Do téže kategorie myšlenkových stereotypů patří i označení jako *socialismus*, *klerikalismus* apod. To všechno jsou obrazy-zkratky, v nichž jsou koncentrovány pozitivní či negativní komplexy emocí. Neodrážejí objektivní realitu, tak jak je, ba někdy ani nevíme, co vlastně znamenají: vždy však vyjadřují emocionální vztah ke skutečnosti. Nejde o obrazy čistě intelektuální; mají silné citové zabarvení a reflektují lidské touhy, úsilí i zaujatost, pocity křivdy i nenávisti. Společenská skutečnost se liší od skutečnosti biologické právě tím, že je taková, jak ji vidí lidé, že je tím, čím je pro lidi, že neexistuje nezávisle na lidech. Společenská skutečnost není *Ding an sich*, věc o sobě, ale obraz utvořený v našem vědomí. V tomto obraze nelze oddělit fikci od reality. Otec, matka, rodina, národ, to všechno jsou určité obrazy, k nimž se vážou různé emocionální komplexy. Zdálo by se ovšem třeba: co může být reálnějšího než otec? Jde přinejmenším o biologický fakt. Věc je však přece jen složitější. Jedná se o kulturní kategorii vytvořenou lidmi; obyvatelé ostrovů Triobrand (v severozápadní Melanesii) například nerozumějí fyziologické roli otce v procesu oplodnění a nepovažují ho za příbuzného dětí (srov. Malinowski, *The Father in Primitive Psychology*)⁴. Sociální skutečnost je světem představ, které mají konvenční, ale proměnlivý obsah; je to svět stereotypů a mýtů (Chałasiński 1935, s. 48–49).

Myšlení ve stereotypech je jistým typem mytického myšlení, které hraje v sociálních vztazích nezanedbatelnou roli: „V situaci antagonistických vztahů mýtotvornost roste,“ píše Chałasiński a pokračuje:

Stereotypy definice, které jsou základem celého sociálního řádu a v nichž má všechno své místo. Stereotypy určují role lidí v životě kolektivu. Tradice jako soubor takovýchto stereotypů předávaných z generace na generaci i se vším emocionálním zatížením, které v sobě nesou, nejenže určují každému jednotlivci místo ve světě, ale v podstatě z něho dělají právě tu osobu, kterou je. Tradice představuje společenskou paměť, a kdybychom jednoho dne tuto paměť ztratili, nevěděli bychom, čím si pro sebe vzájemně jsme (Chałasiński 1935, s. 50).

Sociologové poukázali na různé specifické funkce stereotypů a jejich konfigurací, zejména co se týče stereotypů etnických. Nový, důležitý aspekt v sociologickém bádání o stereotypu představuje Antonina Kłosowska. Podle ní „analýza představ konstruovaných dětmi (...) může být důležitá nejen v otázce ustavování stupně vykrytalizovanosti stereotypu určité skupiny při jejím sebeuvědomování, ale také při odhalování

4 B. Malinowski: *The Father in Primitive Psychology*, London 1927.

jejího hodnotového systému“ (Kłoskowska 1969, s. 79). Kłoskowska analyzovala dětské odpovědi na otázku, jací jsou Poláci, a dospěla k tomuto závěru: „Představy o polské národnosti konstruované čtrnáctiletými dětmi zahrnují takové vlastnosti, jako je odvaha, vlastenectví a pohostinnost. Tato triáda je součástí obecně sdíleného stereotypu, který má velmi dlouhou historickou tradici“ (Kłoskowska 1961, s. 79).

V polském zkoumání stereotypu je tento sociologický směr vnitřně rozrůzněný. A. Sosnowski a J. Walkowiak (1979) zde rozlišují:

- a) přístup rezultativní, který stereotyp chápe jako představu spojenou s přesvědčením o etnických skupinách. Funkcí stereotypu je formovat chování lidí, které vzniká z psychických, ekonomických a ideologických důvodů a lze ho zkoumat standardizovanými nástroji typu dotazníků (mj. Kapiszewski 1978, Wilska-Duszyńska 1971, Kwilecki 1977 aj.);
- b) přístup poznávací, který stereotyp chápe jako představové schéma, určitý způsob vidění skutečnosti, jehož funkcí je strukturovat poznání lidského světa a který vzniká na společensko-historickém a kulturně-jazykovém základě: lze ho zkoumat technikami, které jsou málo standardizované – na základě rozhovorů s pamětníky, korespondence, memoárů apod. (Chałasiński 1935, Kozyr-Kowalski 1962, Schaff 1976);
- c) přístup kontextově-zkušenostní, který stereotyp chápe jako zkušenost s velkou mírou racionalizace; zkoumá se různými metodami (např. Łobodzińska 1966, Roguszka 1971, Siciński 1967).

Sociologické výzkumy věnovaly zvláštní pozornost vztahu stereotypu k dalším podobným jevům, jako je předpojatost, zkušenost, víra, předsudek apod. Aby se tyto pojmy nesměšovaly, byly vymezeny rozdíly v jejich obsahu a v tom, co pokrývají. Významnou zásluhu na tom měl Gordon W. Allport, který charakterizoval předsudek jako „myšlení o druhých lidech bez dostatečných základů“ a stereotypy považoval ve vztahu k předsudkům za sekundární (Allport 1958). Andrzej Kapiszewski navrhuje, jak předsudky a stereotypy přesněji diferencovat:

Stereotypy mohou být verbální manifestací předsudků (...), ale také jí vůbec být nemusí. Podobně se též předsudky mohou zviditelnit prostřednictvím stereotypu, avšak mohou být vyjádřeny i jinak, nejsou tedy se stereotypy nutně spojeny (Kapiszewski 1978, s. 32).

STANOVISKO ADAMA SCHAFFA

Adam Schaff v knize o stereotypu v lidském konání (1981) zúžil problematiku stereotypu na oblast pragmatiky, ale jeho východiskem byla širše chápaná role subjektivních činitelů v lidském poznání. Mezi tyto činitele, silně ovlivňující obraz objektivní skutečnosti, Schaff zahrnuje jednak povahu lidského poznávacího aparátu, jehož prostřednictvím člověk vnímá svět a osvojuje si ho, jednak tzv. kulturní kód, tedy způsob vnímání skutečnosti daný společenskými podmínkami. Lidský poznávací aparát (Schaff se odvolává na Meada, Bartletta, Gibsona, Piageta a Parryho) organizuje zkuše-

nosti a osvojuje si vše nové prostřednictvím schémat. V psychologickém smyslu slova tedy stereotypy znamenají vlastně schémata (Schaff 1981, s. 25–30). Kulturní kód ovlivňuje poznávání mj. prostřednictvím jazyka, jehož roli chápe Schaff ve vztahu ke koncepci W. Humboldta a Sapirově a Whorfově hypotéze: „Stereotypy jsou vždy verbální, protože mají vždy povahu obsahu nějakého slova nebo výrazu. (...) Původ a stejně tak i fungování stereotypů jsou úzce spjaty s konstrukty jazyka,“ uvádí Schaff (1981, s. 36).

Po přehledu vybrané literatury o stereotypu Schaff uzavírá, že „obecná kvazishoda“ fenomenologického popisu stereotypu se týká pěti aspektů:

1. Většina autorů zdůrazňuje, že obsahem stereotypů je zobecněná vize skutečnosti daná ještě před zkušeností a nezávisle na ní; ta usměrňuje pozornost a poté formuje naši zkušenost do odpovídající podoby. Tuto myšlenku poprvé exponoval W. Lippmann a posléze ji potvrdili i S. Rice a mnoho dalších badatelů.
2. Soudí se, že stereotypy jsou stálé, vzdorují změnám a vyznačují se dlouhodobou opakovaností, která trvá někdy i po řadu generací. Jako předchůdce této myšlenky je třeba opět zmínit W. Lippmanna; následuje ho La Violette a další.
3. V téže souvislosti a v těsném vztahu k prvnímu tvrzení vystupuje teze, že ve stereotypu jsou obsažena zobecnění jistých partikulárních vjemů, které se buď se skutečností vůbec neshodují (*contrary to fact*), anebo jsou založeny na pravdivém pozorování pouze částečně, a představují tedy nesprávné zobecnění (*a kernel of truth*). Zde je třeba znovu připomenout W. Lippmanna a také autory, jako je G. Allport, E. Bogadiu ad.
4. Funkce stereotypu se potvrzuje spojením stereotypu s hodnocením a emocionálním vztahem nositele stereotypu k věci, k níž se daný stereotyp vztahuje. Poprvé tuto tezi vyslovil Lippmann a v jeho stopách se vydali badatelé zkoumající předseudek (*prejudice*) jako Gordon Allport a další.
5. Konečně se připomíná i teze o spojení stereotypu s určitými jazykovými formami. Ta je takřka shodně uznávána, ale vykládá se různě, a to způsobuje nejasnosti. Podle jedněch má stereotyp povahu slova, resp. názvu, podle jiných povahu věty; jedni říkají, že je stereotyp spojen s určitou jazykovou formou, druzí zase, že touto formou je sám stereotyp apod. Opět se zde setkáváme s W. Lippmannem; jazykovou stránkou stereotypu se zabývají také Daniel Katz, Edgar Vinacki, Uta Quasthoffová, autor této práce a mnozí jiní (Schaff 1981, s. 69–70).

A. Schaff nakonec akceptuje chápání stereotypu jako „hodnotícího soudu (negativního nebo pozitivního), který je spojen s přesvědčením“; jde o soud, jehož předmětem je jistá skupina lidí, je emocionální, nezávislý na osobní zkušenosti, zcela nebo alespoň částečně odporuje faktům a vzdoruje změnám; je spojen s určitým slovem-názvem.

Ve zvláštním oddílu knihy s titulem *Pragmatická funkce stereotypu* Schaff shromažďuje a rozvíjí úvahy o funkci stereotypu. Jako základní chápe funkci společensky integrativní:

Jde o funkci kvazináboženskou, funkci spojovacího elementu skupiny, která se spontánně realizuje v průběhu osvojování mateřského jazyka. Později se zesiluje v důsledku vědomého (ale někdy i podvědomého) úsilí o integraci do společnosti nebo do určité sociální skupiny (Schaff 1981, s. 127).

Druhou funkcí, která „představuje specifickou extenzi a doplnění funkce integrativní,“ je podle Schaffa obranná funkce stereotypu. Ta spočívá v tendenci udržovat vědomí ve stavu „uzavřenosti“ vůči novým, objektivním informacím.

V konfliktních situacích se názory a postoje lidí (týkající se jejich připravenosti k akci) dostávají do konfliktu s realitou, která jim odporuje. Realitu nelze změnit tak, aby odpovídala daným názorům, a není možné změnit ani dané názory, aniž by došlo k destrukci ideologie, jež je pro lidi významná. Tehdy se spustí psychický mechanismus, který zajistí, aby lidská mysl přijala i nepříznivou informaci (Schaff 1981, s. 128–129).

Se zřetelem k určité oblasti společenské praxe Schaff analyzuje a odůvodňuje „sociotechnické využívání stereotypů pro ideologické cíle, které představuje další specifickou funkci stereotypu“ (Schaff 1981, s. 136). Společným jmenovatelem všech čtyř funkcí – tj. sociointegrativní, obranné, ideologické a politické – je podle autora fakt, že stereotypy „zastírají sociální skutečnost“ (Schaff 1981, s. 136).

Ve druhé části knihy Schaff poněkud jednostranně zdůrazňuje sociální funkce stereotypu na úkor funkcí psychologických, které byly pro Lippmanna fundamentální v souvislosti s ekonomizací poznávacího procesu. Těm pak věnovala pozornost řada psychologů (jak ostatně ukazují i odkazy samotného Schaffa). [...]

Schaff se zamýšlí i nad vztahem mezi stereotypem a pojmem. Vede mezi nimi ostrou hranici s ohledem na jejich rozdílnou sociální funkci, vztah ke zkušenosti a vnitřní strukturu:

1. Pojmy mají – přinejmenším ve svém základu – formu odpovídající požadavkům vědeckého myšlení, stereotypy jsou naopak vůči vlivům zkušenosti rezistentní: do značné míry jsou na zkušenosti nezávislé, nejen co se týče jejich geneze, ale i fungování.
2. U pojmů je dominantní intelektuální komponent [...], u stereotypů komponent emocionální.
3. Stereotypy jsou relativně stabilní a odolné vůči změnám, pojmy naopak, zvláště pojmy vědecké jakožto exponenty znalostí o světě podléhají změnám poměrně rychle a jsou vůči nim otevřené.
4. Činitelem, který odlišuje stereotypy a pojmy, je i jejich společenská funkce: v případě pojmů jde především o funkci poznávací, v případě stereotypů o funkci obrannou a integrativní. Stereotypy chrání skupinové zájmy, ztělesňují určité fobie, anebo jde naopak o soudy přehnaně pozitivní. Integrují jednotlivce do společenské skupiny tím, že internalizují její normy a hodnoty (Schaff 1981, s. 113–114).

Kritickým komentářem k těmto radikálním stanoviskům jsou níže uvedené myšlenky Hilary Putnama.

POJETÍ UTY QUASTHOFFOVÉ

Sociotechnické pojetí etnického stereotypu představuje autorka první rozsáhlé studie hlásící se svým titulem k lingvistice, Uta Quasthoffová (1973). Podle ní je stereotyp

„verbální manifestace přesvědčení, jež se týká společenské skupiny nebo jednotlivců, kteří jsou členy takovéto skupiny. Toto přesvědčení má formu logického soudu připisujícího (nebo upírajícího) dané třídě osob určité vlastnosti nebo způsoby chování, je doprovázeno emocionálním hodnocením a vyjadřuje se kategorickým, zjednodušujícím a generalizujícím způsobem“ (Quasthoff 1973, s. 28).

Funkci stereotypu Quasthoffová analyzuje v návaznosti na Austinovu a Searlovu koncepci mluvních aktů a ukazuje, že užívání stereotypů lze uchopit prostřednictvím tzv. verditivních aktů, obsahujících hodnocení či kritiku (např. *pokládám ho za pracovitěho*) (Quasthoff 1973, s. 210). Užívání jazyka založené na stereotypech, v nichž se operuje např. s obrazem vnějšího nepřítele („oni“), na jedné straně napomáhá integraci skupiny, na druhé straně však tvoří komunikační bariéru, která skupinu odděluje od okolního světa. Tak stereotypy fungují v jazyce propagandy. Na základě těchto dvou společně existujících komunikačních funkcí můžeme porozumět chování hodnotově rozkolísaných a konformistických jedinců, kteří se ochotně uchylují ke stereotypům, aby byli ve skupině akceptováni nebo si v ní zvýšili prestiž. Tomuto chování napomáhá obecný faktor spojený s jazykem, jímž je snaha mluvčího přizpůsobit se takové hierarchii řečových funkcí, jakou očekává partner, jak to popisuje Dell Hymes (1964, s. 99–138).

I ten, kdo stereotypy v jejich referenční funkci neakceptuje (tj. odmítá, protože odporují faktům), jich může užívat v jejich funkci fatické, tedy aby navázal a udržel kontakt způsobem, který se akceptuje v daném prostředí. V Německu tak nahradily tradiční konverzaci o počasí rozmluvy o „strašných Turcích“ – *gastarbeitrech*. [...]

Autorka věnuje zvláštní kapitolu vztahu mezi stereotypem a dichotomií kompetence/performance. Začíná u jazykové kompetence v úzce gramatickém významu a posléze koncept vztahuje i na fenomény komunikační pragmatiky, v souladu s přístupem navrhovaným německým lingvistou Dietrem Wunderlichem (1970). Quasthoffová nabízí mnoho zajímavých náhledů na problém, např. následující.

Věty jako

(1) *Obyvatelé Porýní jsou srdeční*

nepředstavují pro recipienta žádný problém – k porozumění mu stačí standardní jazyková kompetence. Věta

(2) *Můj strýček Willy je opravdový Prus/Prušák*

zahrnuje (pro úplné porozumění ze strany Němce) stereotypový soud: „Prusové/Prušáci byli přesní, důkladní lidé milující pořádek.“ Člověk tento stereotypový názor nemusí sdílet, ale nemůže negovat jeho existenci ve společenském povědomí Němců. Tento význam slova *Prus/Prušák* je trvale ukotven do německého lexika. Stereotypový soud zde patří k jazykové kompetenci v úzkém smyslu slova. Podobně i věta

(3) *Choval se k druhým jako Žid*

se ve významu „byl mazaný a chamtivý“ odvolává nikoli k etnickému významu výrazu Žid, ale ke stereotypu. Uživatel jazyka takové užití slova snadno rozpozná na základě kontextu. Nejinak je to s větami typu

(4) *Je to Žid, ale je velmi milý.*

Tato věta evokuje nutnou kvaziimplikaci, že Židé obvykle nejsou milí, která náleží k jejímu běžnému porozumění – a nutně se zde předpokládá vzhledem ke spojce *ale*.

Ke specifickému případu však podle U. Quasthoffové dochází u věty

(5) *Manžel mé kamarádky je velmi lakomý. Je to Skot.*

Sémantický vztah mezi oběma větami, oddělenými tečkou, je postižitelný pouze na základě existence stereotypu šetrného a lakomého Skota. Teprve evokace tohoto stereotypu dovoluje tento vztah určit jako explikaci. Je to vztah vyplývající ze sémantické struktury textu. Avšak formálně podobné konstatování

(6) *Manžel mé kamarádky je velmi inteligentní. Je to Angličan*

má jinou sémantickou strukturu, neboť vlastnost inteligence do běžného stereotypu Angličana zahrnuta není.

Pouze jazyková kompetence podle U. Quasthoffové k odlišení významu vět (5) a (6) nestačí. Je třeba se odvolat ke kompetenci pragmatické nebo komunikační, jejíž součástí jsou mj. i znalosti o světě.

V této analýze však není jasné, proč se stereotypy chápou jednou jako součást jazykové kompetence v úzkém smyslu slova (příklady 2–4) a podruhé jako součást pragmatické kompetence a „znalostí o světě“ (*Kenntnis der Welt*; příklad 5). V obou případech jde o jevy, které jsou stabilizované a patří k sémantické rovině jazyka; forma je zde sekundární. Vidíme-li tento jev z perspektivy sémantiky, stojíme před problémem v kontextu lingvistiky zcela zásadním: Kde je hranice mezi standardními znalostmi o světě, které jsou základem jazyka (formy a významu slov, jejich spojitelnosti větné i textové, derivačních procesů apod.), a tedy i součástí jazykové (sémantické) kompetence, již lze vztáhnout k jazykovému obrazu světa – a těmi mimojazykovými znalostmi o světě, které jsou na jazyce nezávislé a s jazykovým obrazem světa se mnohdy neshodují? Navzdory bohaté literatuře není tento problém dosud vyřešen, protože stereotypy mohou obsahovat prvky ukotvené v jazyce silněji nebo méně silně. [...]

Velmi důležitou součástí práce U. Quasthoffové je pokus klasifikovat jazykové struktury používané pro vyjádření stereotypových soudů. V oddílu nazvaném *Pokus o klasifikaci stereotypů podle různých způsobů jejich popisu* omezuje sémantickou reprezentaci sémantických soudů na prostou predikaci (spojení predikátu a argumentu) nebo na vztah mezi dvěma elementy x a y ($R(x, y)$). Rozlišuje čtyři formální způsoby vyjádření stereotypu.

Prvním a základním způsobem vyjádření jsou věty obsahující prostou predikaci, tzn.:

(7a) *Němec je pilný.*

Pojmenování užitá v pozici subjektu je jakoby spojeno s univerzálním kvantifikátorem („každý“), podobně jako v případě následující výpovědi z vědeckého diskursu:

(7b) *Člověk je živá bytost.*

V sociálním kontextu však dochází ke specifickému přehodnocení univerzálního kvantifikátoru v jiný typ modifikátoru, jako je „typický“ či „opravdový“. Z faktu, že existují i Němci, kteří pilní nejsou, pro uživatele stereotypu nevyplývá závěr, že výpověď (7a) je nepravdivá, ale pouze ten závěr, že kdo není pilný, není opravdový Němec. Výpověď (7a) je vlastně analytická věta: *Němec (jehož charakteristickou vlastností je pilnost) je pilný.*

Druhý typ zahrnuje případy, kdy je platnost výpovědi omezena určitými indikátory:

(8) *Sas bývá pokládán za málomluvného.*

Takové výpovědi lze popsat metodou modální logiky, a to takto: Existují světy považované za skutečné, v nichž je soud *Sasové jsou málomluvní* pravdivý. Mluvčí se odvolává na tyto světy, ale neuvádí, zda je tento svět současně i jeho světem, a není tedy jasné, zda chápe uvedenou výpověď jako pravdivou on sám.

Třetí typ se podobá druhému, ale obsahuje větu, v níž se výrazně projevuje sám mluvčí a zaujímá vlastní stanovisko užitím určitého ilokučního vyjádření, např.:

(9) *Mám dojem, že Američani se od nás nijak neliší.*

Čtvrtý a poslední typ můžeme nazvat „textový“ (*textlinguistischer Typ*), protože je pro jeho popis nutno vzít v úvahu nadvětné struktury a kontext lingvistiky textu. Jde o věty typu (4), které se často vyskytují v běžné mluvě. Za reprezentativní lze pokládat takovou větu:

(10a) *Je to Němec, ale je moc milý.*

Stereotyp tu není vyjádřen přímo, ale ve významu celé věty je obsažen implicitně a lze ho vyslovit v podobě názorového soudu:

(10b) *Němci obvykle nebývají milí.*

Příslovce obvykle určuje vztah výpovědi k typickému představiteli třídy Němců. Výjimky se sice připouštějí, ale očekává se „normální“ stav věci. Při analýze tohoto posledního typu výpovědi užívá U. Quasthoffová označení presupozice.

DVA TRENDY V LINGVISTICKÉM ZKOUMÁNÍ STEREOTYPU V POLSKU

V polské lingvistice se stereotypy zkoumají obecně vzato buď ve vztahu k formální, anebo významové poloze jazyka. Jsou to však spíše dvě badatelské tendence nežli dvě rozdílná pojetí, v obou se totiž počítá s tím, že forma a význam nejsou v lingvistickém popisu oddělitelné.

Z formy vycházejí ta pojetí stereotypu, s nimiž se setkáváme v oblasti frazeologie. Stanisław Skorupka popisuje spojení výrazů z hlediska míry těsnosti či samostatnosti jednotlivých komponentů, z nichž se spojení skládá; za zvláštní typ považuje tzv. „fixované stereotypové kombinace, ustálené v jazyce v určité formě, které však ještě nevykazují zvláštní samostatný význam, tj. zásadně se ve své sémantické hodnotě neodchylují od souhrnu významů svých jednotlivých součástí“ (Kurkowska – Skorupka 1959, s. 158). Autor tento typ ilustruje příklady *czerwony jak burak* (červený jako řepa), *gruby jak beka* (tlustý jako sud), *lekki jak piórko* (lehký jako pírko), *wysoki jak tyka grochowa* (vysoký jako hrachová tyč), *silny jak koń* (silný jako kůň), *(ubranie) jak psu z gardła wyjęte* (oblečení – jako vytažené psovi z krku, zmačkané), *(ludzie) podobni do siebie jak dwie krople wody* (lidé podobní jeden druhému jako dvě kapky vody). Tyto jednotky se liší na jedné straně od volných spojení typu *jeść jabłko* (jíst jablko) nebo *bardzo czerwony* (hodně, výrazně červený), „tvořených aktuálně pro danou situaci“, a na druhé straně od spojení typu *pleść duby smalone* (dosl. „plést smolné duby“, mluvit hlouposti), *zalać sadła za skórę* (dosl. „nalít někomu sádlo pod kůži“, způsobit někomu nepříjemnost), *oddać wet za wet* (příbl. „oko za oko“, pomstít se); mají průhlednou motivaci, a stupeň idiomatičnosti je u nich tedy nižší.

Podobné stanovisko zaujímá i Andrzej Maria Lewicki, když definuje pragmatické stereotypy jako „kombinace slov reprodukováné z paměti“ na rozdíl od těch, které „se tvoří v procesu syntézy“ (Lewicki 1976, s. 23). Tato distinkce patří k základním principům současné teorie gramatiky. Objevuje se nejen v souvislosti se spojeními slov, ale kdekoli, kde se z jednoduchých jazykových jednotek tvoří jednotky komplexní. [...] Obvykle je tomu tak, že za hranicemi konstrukcí, jež lze interpretovat jako výsledek používání určitých gramatických pravidel, zůstává větší nebo menší počet takových konstrukcí, které jsou buď úplně fixované (a mají tedy charakter jednoduchých znaků), nebo se u nich projevuje alespoň tendence k fixovanosti a do aktu komunikace se dostávají jako výsledek jediného aktu výběru. Otto Jespersen (1924) takové sekundární jednotky nazývá „formule“ (v opozici k „volným spojení“); Grigorij Permjakov (1970) jim říká „klišé“ a zahrnuje mezi ně kromě frazémů a přísloví i jednotky „vyšší“, tedy textové (anekdoty, bajky, vyprávění, pohádky) a „nižší“, tj. jednotlivá slova. Na tomto zá-

kladě by bylo možné stereotyp definovat jakožto vyjádření fixované jako celek (nerozložitelné, tzn. že současní uživatelé už nevnímají jeho „vnitřní formu“) a opakované na základě paměťové reprodukce (v češtině např. vyjádření *jak se máš, bezvadný, řekněme, postavit se do čela* – pozn. překl., dále texty všeobecně známých písní, modliteb apod.).

Sémantické pojetí, korespondující s chápáním stereotypu v sociologii a sociální psychologii, uvádějí do svých prací Walery Pisarek (1975) a Krystyna Pisarkowa (1976). Zveřejnění jejich rozprav lze pokládat za počátek lingvistického zkoumání stereotypu v Polsku. Zvláště velký význam má teze K. Pisarkové, na niž upozorňuje už názvem své práce. Podle ní „jsou stereotypy totéž co sémantické konotace spojené s názvy národností“ (Pisarkowa 1976, s. 6). Tento přístup k stereotypu situuje problematiku do kontextu lingvistického zkoumání. (Konotaci však Pisarkowa chápe příliš úzce, pouze jako citově zabarvený významový obsah, který doprovází primární význam výrazu.)

Snaha včlenit pojem stereotypu, co do své geneze sociologický, do jazykovědy a zohlednit jazykové konotace (a odlišit je od asociací, vztahujících se k předmětu), vedl Pisarkovou k užití dvou výzkumných metod: dotazníku a analýzy textů. Její dotazník se skládal z několika typů úkolů; respondenti, asi čtyřicet čtrnáctiletých studentů, měli spojovat názvy národností s nabídnutými adjektivy typu *flegmatický* nebo *disciplinovaný*, dále doplňovat adjektivním určením národnosti názvy typu *dandy*; dodávat chybějící elementy ve vyjádřeních typu *čínský ...* nebo definovat příslušníky jednotlivých národností, např. *Španěl* – „člen určitého národa“, ale *Cikán* – „lhář“ apod. Analýza K. Pisarkové vycházela zejména ze slovníkové dokumentace vztahující se k názvům národností; zjišťovala, jaké vedlejší významy jsou uvedeny v heslech typu *Cikán*, *Kozák*, *Šváb*, v jakých významech se vyskytují odvozená adjektiva (*po czerkiesku* – čerkesky, „nepořádně“) a slovesa (*skozaczyć się* – „porodit nemanželské dítě“), jaký význam mají názvy národností ve frazémeh (např. *wmówić jak w Niemca chorobę* – namluvit někomu něco jako Němci chorobu, přivést někoho k tomu, aby něčemu věřil, tak jako Němec věří, že je nemocen, tj. lehce něco dokázat; implikuje to, že Němci jsou hypochondričtí).

Sémantické chápání stereotypu se stalo také základem *Slovníku lidových stereotypů a symbolů* (1996–2013), jehož zkušební svazek vyšel pod názvem *Slovník lidových jazykových stereotypů* (1980).⁵ Podobně jako v přístupu K. Pisarkové je zde stereotyp interpretován prostřednictvím pojmu konotace a popisuje se na základě textové dokumentace jako stabilizované spojení nejméně dvou elementů, které má strukturu logického soudu a jehož jazykovým korelátém je věta (nebo její ekvivalent). Autor teoretických principů slovníku však považoval za neopodstatněné zužovat pojem stereotypu pouze na názvy osob (jak je to z pochopitelných důvodů běžné v oblasti sociologie) a vrátil se k Lippmannově myšlence stereotypu jako „obrazu v hlavě“, jehož základem mohou být

5 Slovník vytvořil pod odborným vedením Jerzyho Bartmińskiego kolektiv ve složení: Jan Adamowski, Jerzy Bartmiński, Jadwiga Chodukiewicz, Jadwiga Jagiełło, Irena i Czesław Kosyłowic, Urszula Majer, Jolanta Puch, Jerzy Sierociuk, Ryszard Tokarski, Grażyna Żuraw. Kromě pojednání J. Bartmińskiego o teoretických základech slovníku a edičních poznámek svazek obsahuje přípravné skici hesel: *brat* (bratr), *gwiazda* (hvězda), *hej*, *kochać* (milovat), *koń* (kůň), *kukułka* (kukačka), *matka* (matka), *rozmaryn* (rozmarýna), *słońce* (slunce), *talar* (tolar), *wół* (vůl).

„lidé i věci“. Proto jsou mezi hesly zkušebního svazku zařazeny jak osoby (bratr, matka), tak zvířata (kůň, vůl) a neživé předměty (slunce, hvězda, tolar). Širší zdůvodnění tohoto stanoviska lze nalézt v pracích amerického filozofa Hilary Putnama, který bývá považován za otce současného zkoumání stereotypu.

STEREOTYP PODLE HILARY PUTNAMA

Tento americký badatel věnoval stereotypu v r. 1968 cyklus přednášek na University of Washington; ten se pak stal základem jeho pojednání *Is semantics possible? a The meaning of „meaning“* (Putnam 1975, 139–152, 215–271). Výhodou Putnamova pojetí je to, že umožňuje zapojit stereotyp do kontextu reference, tak jak ji chápe současná jazykovědná sémantika (Lyons 1984, s. 176–223). Stereotyp je podle Putnama běžně vzato „konvenční (často negativní), někdy velmi nepřesný obraz toho, jak nějaké *x* vypadá, jak se projevuje, jak jest“ (Putnam 1975, s. 249).

Tuto definici autor vztahuje k běžné mluvě (*ordinary parlance*), nikoli k negativním stereotypům (*malicious stereotypes*); zabývá se konvenčními představami spojovanými např. se zlatem, tygrem nebo citronem, které tvoří ustálený vztah mezi názvem a předmětem.

Od toho, kdo ví, co znamená *tygr* (nebo, jak jsme se rozhodli říkat, kdo si osvojil slovo *tygr*), se požaduje, aby věděl, že stereotypoví tygři mají pruhu. Přesněji řečeno: je jeden stereotyp tygra (mohou být i jiné), jehož znalost se vyžaduje v jazykovém společenství jako takovém. Uživatel jazyka musí tento stereotyp sdílet a musí vědět, že je závazný. Pokud má být osvojení daného slova kompletní, musí stereotyp obsahovat takovou vlastnost tygra, jako je „být pruhovaný“ (Putnam 1975, s. 250).

Souhrn vlastností ve struktuře stereotypu se nevztahuje ke všem exemplářům dané třídy, ale pouze k případům typickým, které mluvcí považují za „normální“. ⁶ Stereotyp zlata obsahuje např. vlastnost „žluté“, i když je chemicky vzato čisté zlato vlastně bílé. ⁷ Ve stereotypu čarodějnice, jaký existoval před lety v Americe, bylo obsaženo, že jde o osobu, která je v kontaktu s ďáblem, je schopna způsobit nemoc a smrt apod. Stereotypy tohoto druhu mohou problematizovat vztahy mezi lidmi i vztah se světem, ale většina z nich je dosti přesná na to, aby komunikaci činila efektivnější.

Putnam pokládá takto chápaný stereotyp za lingvisticky relevantní fenomén ⁸ a zahrnuje ho do popisu lexikálního významu; ten ovšem nepovažuje za žádné „ideální

6 Většina stereotypů obsahuje paradigmatické vlastnosti.

7 Sluší se připomenout, že v kontextu stereotypovosti upozorňoval na rozdíly mezi tím, jak vidí kovy chemik a laický mluvčí, už W. Lippmann v *Public Opinion* (1922, s. 81).

8 „Teoretický obsah pojmu stereotyp je spojen s pojmem jazykové obligatornosti, kterou pokládáme za věc lingvisticky fundamentální, ale nebudeme se pokoušet ji zde vykládat. Pokud řekneme, že ‚být pruhovaný‘ je součástí (jazykového) stereotypu tygra, znamená to, že disponování znalostí o tom, že stereotypoví tygři jsou pruhovaní, je natolik obligatorní, nakolik je v angličtině obligatorní dát při řeči o lvech najevo, zda mluvíme o jednom anebo o několika lvech“ (Putnam 1975, s. 251).

jsoucnou“, ale za „vektor“, který umožňuje stabilizovat extenze výrazu, i když je sám o sobě něčím jiným než extenzí.⁹

Zbysław Muszyński přezkoumal Putnamovu koncepci na základě současných teorií významu:

V Putnamově analýze si zaslouží pozornost fakt, že se tu stereotyp chápe jako teorie daného předmětu. [...] Bezprostředním efektem tohoto pojetí je zrušení diferencí mezi pojmy vědeckými a pojmy spojenými se stereotypy, vycházejícími z běžného poznání. Oba typy teorií plní ve vztahu k různým koncepcím světa tutéž funkci a záleží na tom, kterou z nich preferuje uživatel jazyka, v němž dané termíny figurují. Hlavním úkolem těchto teorií je vysvětlit, popsat a uspořádat entity, jevy světa, s nimiž člověk zachází (Muszyński 1982, s. 24).

Současně Putnam, těsněji než A. Schaff či U. Quasthoffová, spojuje fenomén stereotypu s lexikálním významem. Navrhuje, aby lingvisté vypracovali metody, jak určit obsah stereotypu, a stanovili odpovídající systém pro jeho prezentaci. Neomezuje stereotypy na názvy osob, naopak ukazuje jejich přítomnost takřka v celé slovní zásobě. Předmětem jeho zájmu je především běžná, kolokviální řeč („normální mluvení“), tedy ta, v níž se zkoumaná funkce jazyka realizuje nejplněji. Ve významu slova si všímá emocionálních a hodnotících elementů, ale i očividných klamů způsobených vírou, předsudky či subjektivními postoji. Putnam jejich roli neabsolutizuje, zdůrazňuje spíše postoje jazykového společenství ve vztahu k budování „typického“ obrazu objektu, např. „normálního“ tygra, tedy na kognitivní intenci této běžné, každodenní, naivní teorie skutečnosti. Fakt, že tato teorie může být pravdivá pouze částečně, není z hlediska její funkce podstatný. V tomto smyslu vyplývá z efektní opozice pojmů vs. stereotypů v pojetí A. Schaffa přinejmenším jeden důležitý rozdíl: domnělá nepřítomnost poznávací intence a výlučně obranně-integrativní úloha stereotypu.

Putnamovské pojetí stereotypu je spojeno s konotacemi, a to v takovém chápání, jaké navrhoval John N. Keynes. Jde podle něho o „souhrn těch vlastností, které jsou v lidském myšlení s daným názvem spojeny, těch vlastností, na něž se myslí, když se těchto názvů užívá (**intenze subjektivní**, na rozdíl od **intenze objektivní**, čili souhrnu vlastností, které jsou pro předměty označované daným názvem společné, a od tzv. **intenze konvenční**, čili souboru podstatných vlastností označovaných daným názvem, tj. vlastností, které jsou zmíněny v jeho definici)“.

9 „Podle mého návrhu by se měl lexikální význam standardně popisovat jako konečná posloupnost (resp. vektor), která by měla obligatorně zahrnovat následující komponenty (přípustné jsou však i jiné typy komponentů): (1) gramatické indikátory daného slova, např. ‚substantivum‘, (2) sémantické indikátory slova, např. ‚zvíře‘, ‚časový úsek‘ apod., (3) popis doplňujících rysů stereotypu, pokud nějaké existují, (4) popis významových extenzí slova.

Součástí mého návrhu je i následující předpoklad.

Komponenty vektoru představují hypotézu o individuální kompetenci mluvčího, ovšem kromě extenze. Standardní forma popisu výrazu voda by tedy mohla být přibližně takováto:

gramatické indikátory – substantivum látkové; konkrétní;

sémantické indikátory – přírodní substance; kapalina;

stereotyp – bezbarvá; průhledná; bez chuti; hasí žízeň atd.;

extenze – H₂O; přijímá a odstraňuje nečistotu.

Neznamená to ovšem, že obeznámenost s faktem, že voda je H₂O, se připisuje každému mluvčímu nebo společenství“ (Putnam 1975, s. 269).

STEREOTYP A JEHO VARIANTY: TOPOS, FORMULE A IDIOM

Po stručném přehledu jednotlivých relevantních přístupů a problémů můžeme navrhnout stručnou charakteristiku zkoumaného jevu.

Stereotyp chápeme jako stabilizované, tzn. reprodukované, nikoli *ad hoc* utvořené spojení významů, které je fixováno v kolektivní paměti na té úrovni konkrétnosti, které odpovídají lexémy. Mezi sémantickým a formálním plánem jazyka není ovšem úplná symetrie, stereotypy a lexémy spolu vždy nekorespondují. V tomto ohledu lze rozlišit tři varianty stereotypu, které se liší co do obsahu a jeho formálního vyjádření: jde o **topos**, **formuli** a **idiom**.

TOPOI

Jedná se o stabilizovaná spojení čistě sémantických jednotek, jimž dosud neodpovídá žádná určitá (stabilní) forma verbalizace:

- (12) Černoši dělají nejtěžší práci.
Ševci pijí.
Mazur se rodí slepý.
- (13) Kukačka předpovídá budoucnost.
Když vidí člověk straku, znamená to, že přijdou hosté.
Padající hvězda předpovídá smrt.
- (14) Na slunce se nesmí ukazovat prstem.
Bratr se má starat o sestru.
Dobrá matka miluje své dítě.

Soudy vyjádřené v těchto větách připisují osobám a věcem, někdy i událostem, jako je tomu v okruhu (13), určité charakteristiky. Tyto charakteristiky se v prostředí uživatelů lidové a kolokviální polštiny chápou jako ustálené.

Věty typu (12) mají popisný nebo kvazipopisný charakter; věty typu (13) mají charakter pověrečný, věty typu (14) charakter normativní. Všechny obsahují názorové soudy (nejzřetelnější je to v posledním případě u typu 14), ale nelze je hodnotit z hlediska pravdivosti či nepravdivosti. Fakt, že jde o přesvědčení mluvčích, vyjadřují modální slovesa *nesmí*, *má* nebo jejich ekvivalenty. Povaha přesvědčení je nejméně patrná ve větách typu (12), jak ukázali už U. Quasthoffová (srov. výše její interpretaci věty 7) i H. Putnam; takové věty se však nevztahují k celým třídám jevů („každý švec“), ale pouze k tomu, co se pokládá za „normální“, „typické“ či „modelové“ představitele těchto tříd. Jsou to tedy věty se skrytým podmětem („někdo soudí, že“). Totéž se týká i vět typu (13) a (14).

Do interpretace všech těchto typů musí být zahrnuto kulturní pozadí onoho „někoho“, kdo je obsažen v modálním rámci uvedených vět. K realizaci tohoto postulátu slouží i vyjádření typu *Polský lid se domnívá, že..., podle názoru lidu..., podle obecného mínění... apod.*, která jsou velmi četná v různých etnografických popisech.¹⁰

FORMULE

Formule jsou stabilizovaná sémantická spojení, u nichž je však ustálena zároveň i jejich formální podoba:

<p>(15) <i>Murzyn zrobił swoje, Murzyn może odejść</i>

<i>szewska pasja</i>
<i>zawzięty jak Mazur</i></p> | <p>dosl. „černoch udělal svou práci, černoch může jít“
dosl. „ševcovský vztek“ (strašný vztek)
dosl. „tvrdohlavý jako Mazur“</p> |
| <p>(16) <i>kukułcze jajo</i>
<i>patrzeć jak sroka w kość</i>

<i>liczyć gwiazdy</i></p> | <p>dosl. „kukaččí vejce“
dosl. „dívat se jako straka do kostí“ (nerozumět něčemu)
dosl. „počítat hvězdy“ (pokoušet se udělat nemožné)</p> |
| <p>(17) <i>jasne jak słońce</i>
<i>(ktoś komuś) ni brat ni swat</i>

<i>(taki) jak go matka zrodziła</i>
<i>jaka mać, taka nać</i></p> | <p>„jasné jako slunce“
dosl. „(někdo pro někoho není) ani bratr, ani švagr“
dosl. „jak ho matka porodila“ (tj. nahý)
dosl. „jaká máť, taková nať“ (tj. děti se podobají matce)</p> |

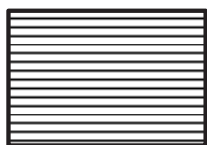
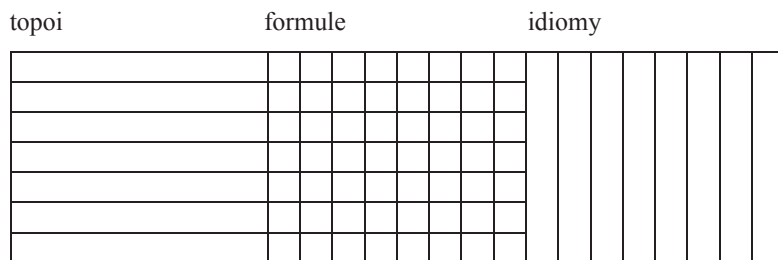
IDIOMY

Jde o kombinace stabilizované čistě formálně, jejichž sémantická motivace není pro současné uživatele průhledná:

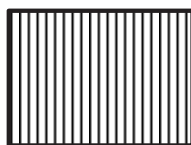
¹⁰ Vztah topiky k (etnickému) stereotypu byl předmětem analýzy U. Quasthoffové ve výše zmíněné knize. Při jejich rozlišování (spočívajícím nakonec v omezení definice stereotypu pouze na soudy vztahující se k určitým skupinám lidí) autorka poukazuje i k řadě podobností: oba jevy disponují určitým obsahem, který se vztahuje ke skutečnosti, oba jsou rozrůzněny podle prostředí, oba vznikají nezávisle na individuálních zkušenostech lidí, ani jeden z obou jevů nebyl dosud ve společenských vědách ostře oddělen z hlediska obsahu a jazykového vyjádření, oba jsou, přinejmenším v sociopsychologickém smyslu, veličinami do velké míry statistickými. Topos i stereotyp se vyznačují tím, že se stále vracejí a že je užívá mnoho lidí (Quasthoff 1973, s. 68–69).

- (18) *wieszać psy na kim* dosl. „věšet na někoho psy“ (nadávat někomu)
rzucać mięsem dosl. „házet masem“ (klít)
strzelić byka dosl. „střelit býka“ (udělat velkou chybu)
zimno jak dziabli dosl. „zima jak čerti“ (velká, *pekelná* zima)
idź do cholery dosl. „běž k choleře“ (*jdi k čertu*)
(głupi) jak stołowa noga dosl. „(hloupý) jako noha od stolu“
 (velmi hloupý, *jak tágo*)
ani w ząb dosl. „ani do zuby“
 (ani trochu, *ani co by se za nehet vešlo*)

Toto rozrůznění si můžeme představit na základě následujícího diagramu:

stereotypy sémantické

stereotypy formální

Obr. 6.1: V diagramu reprezentují vodorovné čáry sémantické kombinace, zatímco svislé čáry znamenají spojení čistě formální. Střední část představuje případy, kdy je přítomno obojí (stabilizována je zároveň forma i význam): právě formule tedy představují centrum kategorie stereotypu.

Topoi se v průběhu jazykových změn proměňují ve formule, z formulí se zase během času stávají idiomy. Pro jazykovědné zkoumání představují nejdůležitější variantu stereotypů formule, jimiž se z velké části zabývá frazeologie. Formule však představuje širší pojem nežli frazém.

7. MŮŽEME SE OSVOBODIT OD STEREOTYPŮ? STEREOTYPY A KULTURNÍ VZORCE

O stereotypch se mluví a píše negativně a z lidské společnosti bychom je nejráději vyloučili. To je však z podstaty věci nemožné a vlastně by to bylo i poněkud nežádoucí. Nemožné je to proto, že formování skutečnosti v podobě společných poznávacích modelů, resp. určitých hodnotících a popisných schémat, tkví v samé podstatě jazyka a je fixováno v základech jazykového obrazu světa. A nežádoucí by to bylo to z toho důvodu, že kromě negativních stereotypů (Polák je líný a pije; sedlák je tvrdohlavý a neústupný; otec je přísný) existují i stereotypy pozitivní (Polák je přátelský, odvážný, vlastenec; sedlák je pracovitý a praktický; otec je starostlivý a ochraňující), které fungují jako vzory, a ovlivňují tak naše chování. Cennější než vyzývat k totálnímu vymýcení stereotypů by tedy bylo spíše vést k zamyšlení nad tím, jak s nimi žít – tj. jak využívat možnosti rychlé a účinné komunikace, kterou stereotypy nabízejí, a přitom neutralizovat jejich negativní působení. Role, kterou hrají stereotypy v jazyce, v literatuře, ve výtvarném umění, ve filmu, v karikaturách, v reklamě, zkrátka v kulturní komunikaci v nejširším smyslu slova, od neformální až po veřejnou, je totiž nesmírně významná.

1. PŘED STEREOTYPY NEUTEČEME

O negativních stránkách stereotypu toho bylo napsáno opravdu hodně. Stereotypy se od doby Waltera Lippmanna (*Public Opinion*, 1922) chápou jako „obrazy v lidských hlavách“, obrazy lidí i věcí, a to obrazy zjednodušené, částečné a jednostranné, které nám usnadňují analýzu jevů, pomáhají utvořit obecný názor na určitou věc, a díky tomu slouží i k upevňování společenských vazeb. Psychologové a sociologové obvykle ještě dodávají, že jsou stereotypy naplněny negativními emocemi a falšují skutečnost (srov. Schaff 1976, 1974, 1981 nebo Kurcz 1987, 1994), literáti doplňují, že se ve stereotypch opakují kolující banality a že jsou protikladem originality (Świąch 1977, 1987, Mitosek 1974); teoretikové kultury je ovšem chápou jako součást systému lidské ko-

munikace (Benedyktowicz 1988, Kępiński 1990, 1995). Redakce časopisu *Scriptores Scholarum*, čtvrtletníku studentů, učitelů a jejich přátel, věnovala jedno číslo (vydané v Lublinu v roce 1998) tématu stereotypů; opatřila ho podtitulem „fobie a odpor ke stereotypům“ a úvodnímu rozhovoru se znalcem této problematiky dala název *Jak bojovat se stereotypem?* Tento přístup k tématu je typický, avšak podle mého názoru představuje otázku do diskuse.

Samozřejmě můžeme souhlasit s těmi, kdo se vymezují proti škodlivým stereotypům a chtějí s nimi bojovat. S tím je často spojeno i rozvíjení kontaktů mezi různými skupinami, což je samo o sobě chvályhodné, i se všemi praktickými důsledky. Otázkou však zůstává, nakolik jsou přímé kontakty opravdu plodné a zda skutečně napomáhají k porozumění a růstu vzájemných sympatií, k odstranění předsudků a falešných obrazů jiných skupin, resp. národů. To totiž vůbec není jisté. Boj se stereotypy je vlastně dost beznadějný – a problém není jen v malé šanci na vítězství. Za prvé nelze obhájit zásadu, že zneužívání určitého prostředku má být vyřešeno jeho úplným zavržením. To by bylo jako pokácet celý strom, když nám při výhledu z okna brání jen pár větví. Za druhé je program boje se stereotypy postaven na mylné teorii jazyka, která chápe hodnotící aspekty významu pouze jako jakási jeho sekundární doplnění a pro niž je generalizace ohrožením reprezentativní funkce znaku.

V poslední době se však situace poněkud proměňuje a kognitivně orientovaní jazykovědci v návaznosti na H. Putnama silně akcentují poznávací funkci stereotypu, nejen tedy jeho funkce hodnotící a integrativní (Bartmiński 1985, Quasthoff 1973). Připomínají, že celý jazykový systém, tedy slovní zásoba i gramatické kategorie, mají základ v přejatých poznávacích (kognitivních) modelech, které jsou z podstaty věci zjednodušené; opírají se o operace zahrnující výběr vlastností předmětu a jejich specifickou konfiguraci, k níž dochází v rámci mentálních reprezentací skutečnosti. Takovéto reprezentace ovšem nejsou axiologicky neutrální. Čteme-li v novinách o válce v nějaké oblasti světa a jeden novinář nazývá její účastníky *vzbouřenci* či *rebelanti*, zatímco jiný jim říká *partyzáni*, anebo třeba *povstalci* (což může mít vlastenecké konotace), cítíme, že za těmito výrazy je určité chápání skutečnosti, resp. interpretace událostí s jistým hodnocením, které má politický a ideologický základ. Fakt, že účastníci války v Čečně byli svého času nazýváni *bojovníky*, také nebyl ideologicky neutrální; plynul z určité ideové perspektivy, již mnoho Rusů chápalo jako protiruskou. Před stereotypy nemůžeme utéct, protože nemůžeme utéct před jazykem. Stereotypy „bydlí v jazyce“, a programový boj s nimi tedy nemá naději na úspěch.

2. PŘEKONÁVÁNÍ NEGATIVNÍCH PŘEDSUDKŮ

Z okruhu našich úvah vylučujeme stereotypům blízké **předsudky** (v běžném rozumnění významu tohoto slova), které jsou s nimi přinejmenším neztotožnitelné. Podle obecného mínění pokládají Poláci Cikány za zloděje, podobně jsou však jako zloději chápáni ze strany Němců, Švédů, Čechů (a snad i Belgičanů nebo Francouzů) i sami

Poláci; Varšavany berou obyvatelé polského venkova jako podvodníky; dělníci mají pověst alkoholiků a lenochů. To jsou příklady předsudků, které jsou nepravdivé a společnost jejich prostřednictvím daným skupinám lidí ubližuje. Zčásti se i jazykově fixují a fungují jako tzv. negativní (škodlivé) stereotypy. Předsudky dráždí, zatlačují komunikanty do obranných pozic a znemožňují dialog. Jsou obvykle výsledkem ignorace, kompenzace vlastních komplexů a manipulace. Cyničtí politikové je využívají k polarizaci opozice „vlastní“ vs. „cizí“ a k rychlému semknutí „vlastní“ skupiny. Význam předsudků roste v konfliktních situacích anebo za války. Tato nepříjemná fakta však nemohou zakrýt celou složitou jazykovou a kulturní skutečnost, jaká se skrývá za termínem „stereotyp“, případně „prototyp“, užívaných poslední dobou často alternativně.

Existují ovšem i „pozitivní předsudky“. Z každodenní praxe i z vlastního myšlení víme o pozitivních postojích, které jsou z povahy věci vlastně také předsudky, soudy převzatými „shora“, tedy takovými, které nevycházejí z vlastního pozorování a vlastní zkušenosti. Například ve společnosti funguje vysoce pozitivní obraz matky jako milující a obětavé bytosti, bratr bývá často brán jako někdo, kdo nám vždy pomůže, sestra zase jako někdo, kdo se stará o druhé. Maďaři jsou chápáni jako „bratrance“, ochotní přijít Polákům kdykoliv na pomoc, lékař jako člověk, který má velkou starost o pacienty, apod. Tyto pozitivní charakteristiky se ve srovnání s realitou ukazují často jako překvapivě nepravdivé. Měli bychom s nimi proto bojovat? To nikoho ani nenapadne. Shodujeme se v tom, že jejich role spočívá v tradování určitých vzorců jednání a v tom, že poskytnou orientaci v tom, co společnost očekává.

3. CO JE PŘEDMĚTEM STEREOTYPIZACE?

Program boje se stereotypy má smysl tehdy, je-li řeč o negativních (škodlivých) stereotypech, ztrácí však smysl, uvědomíme-li si, že tatáž operace, tj. zobecnění a schematizace určitých charakteristik, se týká i obrazů různých společenských situací, chování a vůbec různých elementů světa, který člověka obklopuje. Naše subjektivní generalizace, resp. naše stereotypní představy se týkají nejen lidí, ale třeba i kosmu (např. slunce vychází a zapadá, země je posvátná), zvířat (osel je hloupý, prase je špinavé), rostlin (vrba je smutná). V tisku čteme o typickém státním podniku, v němž se ztrácejí peníze, o typické svatbě, kde se pije vodka a tancuje, o narozeninových oslavách nebo manželských hádkách s všeobecně známým průběhem atd. Jde o situace či způsoby chování, které se realizují prostřednictvím pevně fixovaných scénářů. Myšlení v kategoriích typických jevů je široce rozprostřeno na veškerou skutečnost – týká se lidí i věcí, ale i stavů, situací či modelů chování.

4. POZNÁVACÍ FUNKCE STEREOTYPU

Obsah stereotypu se zdaleka nevyčerpává tím, že vyjadřuje emoce a pak ještě negativní či pozitivní hodnocení. Jeho funkce se nevyčerpávají ani tím, že nám zjednodušuje myšlení a mluvení o světě (funkce psychologická), ani tím, že integruje společenství (funkce sociální). Podle vyjádření H. Putnama stereotyp obsahuje navíc specifickou „teorii“ předmětu, jeho běžnou, všeobecně rozšířenou konceptualizaci, výpověď o tom, které jeho vlastnosti jsou z perspektivy běžného člověka nápadné. Typické (stereotypové či prototypové) jablko je červené, stereotypový kůň je silný a zdravý, typický (prototypový) stůl má čtyři nohy, typický úředník je věcný a suchý, typický umělec je nekonvenční, typická (prototypová) žena je citlivá, stereotypový muž žárlivý. Hodnocení se tu propojuje s popisem, popisné vlastnosti jsou přitom zjevnější a hodnocení skrytější.

Ve stereotypech národností hrají významnou roli vlastnosti spojené s fyzickým vzhledem (židovský nos), s mlouvou (přesvědčení, že Holanďani chrochtají nebo že Angličani mluví, jako by měli v puse horký brambor), se způsobem stravování (Francouzi jsou žabožrouti, Italové makaróni), s oblíbenými činnostmi či zálibami (s Rusy je spojena vodka či harmonika). Ve stereotypech spojených se zvířaty, rostlinami a věcmi okolního světa figuruje celá řada vlastností, které s hodnocením souvisí málo, srov. *zdravý jako kůň, černý jak uhel, tvrdý jako kámen, těžký jako olovo* apod.

5. OPRAVDOVÝ NĚMEC, OPRAVDOVÁ MATKA

Při studiu stereotypů se věnuje pozornost jejich diferencované modalitě, tzn. tomu, jak se chápe obsah takovýchto kolektivně udržovaných představ o jiných lidech. Někdy může jít o vlastnosti **typického** reprezentanta skupiny (Němec – precizní, citově chladný, nemá rád Poláky; Polák – nábožensky založený, alkoholik; Francouz – rafinovaný, eroticky založený, ješitný), jindy o vlastnosti reprezentanta **ideálního**, tj. takového, za jakého bychom objekt chtěli považovat (Němec – pracovitý, Polák – hrdina, vlastenec); obvykle však jde o obraz „**opravdového**“, „pravého“ reprezentanta skupiny – tj. takového, jaký je a jaký podle respondentů být má.

Takto diferencovaná modalita je velmi výrazná např. v polském stereotypu matky. Respondenti výzkumu prováděného v roce 1990 zahrnovali mezi vlastnosti typické matky lásku k dětem, starostlivost (často až nadměrnou), shovívavost, dobrotu, pečlivost, něhu, upracovanost; pokud jde o vlastnosti „opravdové“ matky, přidávali ještě další výrazně pozitivní vlastnosti, jako je obětavost, opora a pozice vzoru hodného následování. Obraz opravdové matky – podobně jako obraz opravdového otce či opravdového bratra, Poláka apod. – se na jedné straně blíží obrazu ideálnímu, tj. obsahuje informace, jaký by někdo „měl být“ – máme zde element idealizace, postulátu či přání; obraz typické matky se blíží spíše popisu, je čistě informativní, jde v něm o to, jaký kdo na základě zkušenosti mluvčích „opravdu je“. Pro stereotyp je charakteristická právě přítomnost názorového elementu, který je poněkud „mytologický“, tj. že s obrazem

toho, co jest, souzní i představa o tom, čím by to – podle názoru mluvčích – mělo být. Jinak řečeno: stereotyp se opírá o pevné, „seshora“ dané teze, které nejsou podrobeny kritice a které jsme přijali takřka už s mateřským mlékem, tj. v kontextu kultury určitého lokálního prostředí (podobně jako je tomu u základních hodnot nebo náboženského přesvědčení).

6. SOUPEŘENÍ SE STEREOTYPY

Jsou stereotypy nějak užitečné? – Těžší z nich určitě literatura, výtvarné umění, film či reklama. Se stereotypy pracují politikové, když chtějí rychle a účinně získat hlasy voličů.

Lze si představit satiru, grotesku nebo komedii bez výrazných lidských typů? Čím by byl kabaret bez společného kódu stereotypových představ? A film? Podle Zanussiho je stereotyp prostředkem syntézy, nezbytnou jazykovou operací, která je zvláště důležitá v souvislosti s audiovizualitou, dnes dominantní. Problém může spočívat jen v tom, nakolik je zobrazení stereotypu srozumitelné, z jakých prvků se skládá a k jakým stereotypům vlastně v komunikaci poukazujeme. „Sám o sobě není stereotyp ani špatný, ani škodlivý“ (Walas, ed., 1995, s. 218).

Ze stereotypů těžší reklama. Odkazuje např. k představě svobodného člověka, který se volně pohybuje a dělá si, co chce (srov. slogany typu *Zapal si, Záleží jen na tobě* apod.).

Soupeření se stereotypy bývá někdy nebezpečné. Stereotypy, zvláště ty ideologicky příznakové, se účinně brání. Pokus o přehodnocení stereotypu Poláka-vlastence z pohraničí ve filmu *Boží podšívka*, který natočila Izabella Cywińska v roce 1998, skončil protesty části diváků a stažením z televizního programu. Podobně v Polsku dopadly i pokusy demytologizovat některé dějinné události či významné historické postavy, jako jsou Kościuszko, Mickiewicz nebo Piłsudski.

7. PŘEKONÁVÁNÍ STEREOTYPŮ: HUMOR JE DOBRÝ NA VŠECHNO!

Stereotypy sice nelze odstranit, ale lze je překonat. Jak? Napůl žertem, anebo i zcela v žertu. Na schematické zobrazování lidí se zaměřují kreslené vtipy. Jde o karikatury – a jejich vytváření má velmi dlouhou tradici. Pro Czeslawa Miłosze tvoří takovouto „kolekci humoristických stereotypů“ např. hrdinové obrázkových knížek pro děti, jejichž autorem je Hervé: pijan jako mořský vlk kapitán Haddock, roztržitý vědec, koloraturní pěvkyně s bujným poprsím (*Tygodnik Powszechny*, 1996, č. 4). Zvláště vděčným žánrem, kde se uplatňují stereotypy, jsou vtipy a anekdoty. Hemží se to v nich typickými muži, ženami, dětmi i stařečky. V zářivých barvách tu vystupují stereotypy profesionální, rodinné, regionální i národnostní. Je tomu tak nejen u nás, ale po celé Evropě.

Znalost stereotypů je podmínkou porozumění podstatě věci, podmínkou zdravého a spontánního smíchu. V psychologickém románu anglické spisovatelky Shirley Conranové *Tygří oči* vysvětlují děti babičce rozdíl mezi nebem a peklem takto:

V nebi je každý policista Angličan, každý kuchař Francouz, každý účetní Švýcar, každý voják Němec a každý milenec Ital. [...] V pekle je každý policista Němec, každý kuchař Angličan, každý voják Ital, každý účetní Francouz a každý milenec Švýcar.

Mohli bychom se takovýmto vtípům smát, kdybychom neznali příslušné stereotypy? Mohli bychom si číst literární díla, v nichž umělecký efekt vychází ze specifické hry s běžně rozšířenými stereotypy sedláka, dělníka nebo intelektuála?

Iniciátor mezinárodní konference *Národy a stereotypy* Jacek Woźniak k otázce stereotypů trefně poznamenal, že „v atmosféře upřímné, přátelské a plodné výměny názorů se i s trochou žertovné ironie (a autoironie) vyřeší víc než v tzv. principiálních diskusích“ (Walas, ed., 1995, s. 6).

1 Poznámka překladatelky: Autor uvádí jako příklady slovesných uměleckých děl, v nichž se silně aktivizují stereotypy, *Konopičku* Edwarda Redlińského (1973), *Emigranty* Slawomira Mroźka (1974) a *Neučesané myšlenky* Stanisława Jerzyho Lece (1959). Jsou k dispozici i v českých překladech, srov.: Redliński, Edward: *Konopička / Vstup*. Praha, Odeon 1977 (překlad Vlasta Dvořáčková), Slawomir Mrozek: *Emigranti*. Praha: Dilia, 1978 (překlad Erich Sojka) a Stanisław Jerzy Lec: *Neučesané myšlenky* Odeon, Praha 1967 (překlad Bořivoj Křemenák).

8. KOGNITIVNÍ DEFINICE JAKO NÁSTROJ POPISU KONOTACÍ

ÚVODEM

Termínu kognitivní definice užíváme proto, abychom zdůraznili specifičnost tohoto způsobu popisu významu, který se uplatňuje v etnolingvistickém slovníku (srov. SLSJ 1980, SSSL 1996–2012), ale mohl by se uplatnit i v jiném slovníku přirozeného jazyka.

Adjektivum *kognitivní* (z lat. *cognosco*, „poznávám“) funguje ve spojení *kognitivní definice* ve dvojím významu. Upozorňuje především na to, že obsah podávaný jako *definiens* má mít poznávací charakter, nikoli jen čistě sémantický ve smyslu strukturní sémantiky.¹ Cílem kognitivní definice je podat informaci o tom, jak předmět chápou mluvčí daného jazyka, představit společensky a kulturně sdílenou a jazykově ukotvenou znalost o tomto předmětu včetně způsobu jeho kategorizace a hodnocení. Uznáváme, že popis významu nelze rozšiřovat na popis mimojazykového světa a že je třeba rozlišovat mezi jazykovým a encyklopedickým slovníkem, nicméně lexikograf nemá určenou pevnou hranici mezi tzv. jazykovou a tzv. mimojazykovou znalostí (jejíž stanovení působilo kdysi strukturním sémantikům tolik problémů).² Tato hranice je pružná: mimojazykové údaje spojené např. s pověrami nebo obřady součástí významu nepochybně jsou. Putnam rozlišuje v intenzi slova elementy sémantické a stereotypové;³ v návaznosti na toto rozlišení lze říci, že záměrem kognitivní definice je integrovat

1 Nejúplnější verzi lexikografické definice postavené na strukturně sémantických základech ukázal J. Apresjan (1972, srov. též 1982).

2 M. Grochowski (1975, s. 12) pochybuje o možnosti dokázat, že taková hranice existuje.

3 Svě chápání stereotypu Putnam představil v knize *Mind, Language and Reality* (1975). O jeho koncepci se pojednává v textu *Stereotyp jako předmět lingvistiky* (Bartmiński 1985, srov. v tomto svazku na s. 60). V kontextu lublinské etnolingvistiky je užitečné chápat stereotyp jako stabilizované spojení formálních a /nebo sémantických elementů.

v sobě rovněž tyto stereotypové elementy. Definovaná jednotka je „mentálním objektem“, projekcí, nikoli odrazem (reflexí) skutečně existující věci. Empiricky dostupnou věc a mentální objekt lze sice srovnávat a nacházet mezi nimi podobnosti; kdyby tu však šlo o reflexi, co by odrážely takové objekty, jako je Pegas, *strzygoń* (viz dále) anebo skřítci?

Druhý, méně důležitý důvod, proč užíváme adjektivum *kognitivní*, je spjat s přáním navázat na zkoumání kognitivní lingvistiky, která jsou soustředěna k problémům lidské (tj. přirozené) kategorizace elementů světa.⁴ Kognitivní zaměření lingvistiky je souvztažné i s kognitivistickými tendencemi v jiných humanitních vědách, jako je psychologie nebo sociologie.⁵

Termínu konotace užíváme v širším smyslu slova, synonymně s výrazy, jako je významový obsah či intenze, a v kontrastu k denotaci, resp. rozsahu neboli extenzi.⁶ Zahrnujeme do ní jak tzv. vlastnosti kriteriální, tak charakteristické (které označuje Putnam jako stereotypové) a v určité etapě analýzy konkrétních textů prostě všechny ty vlastnosti, které jsou na jejich základě potvrzeny (a z nichž se až po podrobnějším posouzení mohou některé vyjevit jako výlučné, okazionální nebo náhodné). Podstatným problémem však je, jak extrahovat ze souhrnu vlastností připisovaných danému předmětu ve zkoumaných textech právě ty, které jsou ustálené a fungují (ve společném vědomí a v jazyce) jako soubor charakteristických vlastností, a dále také (pokud se v jazyce realizují) vlastností kriteriálních.⁷ To bude vyžadovat, abychom byli schopni nalézt a podrobně a metodicky popsat jazykové exponenty konotací, které tvoří významový obsah slova a jazykový obraz předmětu, jenž je s daným slovem spojen.

Koncepce kognitivní definice se ukáže nejlépe, porovnáme-li ji s definicí taxonomickou. Ve *Slovníku polského jazyka* W. Doroszewského (srov. SJP Dor, 1958–1969) je definován *wiatr* (vítr) jako „vodorovný pohyb vrstev vzduchu v určitém směru, vznikající v důsledku rozdílného tlaku vzduchu“ a *descz* (déšť) jako „atmosférické srážky v podobě kapek vody padajících shora“; *strzyga* je „podle lidové pověry duše dítěte, které se narodilo se zuby a předčasně zemřelo, objevuje se v různých podobách a straší lidi“.

Tyto definice jsou scientistické a taxonomické. Scientismus definice spočívá v tom, že se v ní při výkladu operuje s vědeckou, nikoli běžnou znalostí. Taxonomičnost vychází z toho, že se tyto definice pokoušejí daný denotát jednoznačně identifikovat na základě nadřazené třídy denotátů v souladu s pravidly logické klasifikace. Aby byl dodržen taxonomický charakter definice, jsou sémantické komponenty uvedené v definientu stanoveny tak, aby byly „nutné a postačující“⁸, tj. aby jim bylo možno na dané

4 Srov. G. Lakoff (1982, s. 129–193); R. W. Langacker (1987); H. Kardela (1987).

5 Srov. myšlenky H. Garfinkla, A. V. Cicourela aj. in Mokrzycki, ed. (1984).

6 Tedy v tom významu, v jakém tento termín funguje v logice už od dob scholastiků, zejm. S. Milla, srov. J. Lyons (1984) nebo článek U. Majer-Baranowské, pojednávající o různých způsobech užití tohoto termínu v odborné literatuře (1988).

7 Myšlenku, že vlastnosti vstupující do struktury významu a pojaté do definice, a dokonce objektivizované a konvencionální jsou výsledkem výběru učiněného z bohatšího souboru vlastností, které jsou předmětu subjektivně připisovány, vyjádřil Keynes už v roce 1906. Jeho náhledy komentuje B. Stanosz (1973).

8 Tento požadavek opakuje i Apresjan (1982).

rovině taxonomie připsat distinktivní funkci. Scientistní charakter definic snižuje jejich explikativní hodnotu, zvláště pokud jde o starou a vysoce polysémní slovní zásobu, charakteristickou četnými deriváty a bohatou frazeologií. Přestože jsou i tyto definice jistě v mnoha ohledech užitečné, nijak nepomohou vyložit, jak dané výrazy fungují v jazyce a v textech. Nevysvětlují ani sémantickou motivaci derivátů. Starý polský výraz *wietrznica* (povětrnice) je podle definice „lehkomyšlná, nestálá žena,“ a to sémanticky zdánlivě nijak nesouvisí s větrem, pokud je vítr definován pouze v meteorologických kategoriích. Polské frazeologické vyjádření o tom, že někdo někomu *otcovsky umyl hlavu*, zůstává nejasné, pokud výraz *otcovsky* vyložíme „způsobem vlastním otci, tak jako otec“ a výraz *otec* pouze jako „muž mající vlastní dítě“.⁹

Další podstatný rys taxonomické definice spočívá v její konsekventně-hierarchické struktuře, která v souladu s požadavkem logiky stanovuje *genus proximum* a *differentia specifica*. Ačkoli je tu programově deklarována přesnost, definice tohoto typu ukazuje zarážející libovůli při výběru prvního komponentu, onoho *genus proximum*, jímž se rozhoduje o vstupní kategorizaci. Způsob jeho výběru není totiž nijak určen a bývá naprosto různý. Např. *slońce* (slunce) se v různých slovnících včleňuje do nadřazené kategorie někdy jako *nebeské těleso*, někdy jako *plynová koule*. *Człowiek* (člověk) může být definován jako *savec*, *zvíře* nebo *rozumná bytost*. A přece právě tento první krok, zahrnutí předmětu do nějaké širší třídy, představuje klíčový moment pro to, co bude následovat dál, co se ukáže jako podstatné pro identifikaci předmětu, pro jeho odlišení od předmětů jiných. Soubor nutných a postačujících rysů musí v případě člověka jako savce obsáhnout i takové rysy jako to, že jde o savce z řádu primátů, rodu *Hominidae*, dvounohého, s vertikální pozicí těla spojenou se suchozemským způsobem života, s mozkiem mohutného objemu apod. V případě charakteristiky člověka jako zvířete jsou důležité takové vlastnosti jako to, že jde o zvíře myslící, mluvící, vytvářející nástroje apod. V případě člověka jako rozumné bytosti je třeba uvést, že jde o bytost smrtelnou, na rozdíl od jiných rozumných bytostí, které se vyskytují v jazykovém obrazu světa, jako je Bůh, ďábel či anděl.

Výběr onoho *genus proximum* tedy už předem vnucuje určitou kategorizaci, která zcela závisí na tom, jaké hledisko a výchozí typ racionality lexikograf vybere. Odtud pak vychází interpretační perspektiva, od níž se odvíjí celková charakteristika předmětu. Tato perspektiva se může shodovat se společným vědomím daného jazykového společenství, ale může být tomuto vědomí také zvnějšku vnucena. Kognitivistickým postulátem je však přijetí takové perspektivy, která je vlastní rodilým mluvčím zkoumaného jazyka. Jedině tak může být totiž odhalena hluboká vnitřní souvislost mezi daným jazykem a kulturou, která je uchopitelná prostřednictvím konotací. Význam slova je výsledkem kulturně determinované interpretace světa – a definice by měla tuto interpretaci ozřejmit.

9 Šíře o tom J. Bartmiński (1984).

PŘÍKLADY

Dostáváme se k prezentaci takové definice, již zde nazýváme kognitivní. Je vystavěna tak, aby podala informaci o kognitivním obsahu, který je fixován v jazyce, a o způsobu, jak je tento obsah prostřednictvím jazyka strukturován. Jako příklad uvedeme hesla, která byla připravena pro etnolingvistický slovník (SSSL), zde jsou ovšem výrazně zkrácena a podána bez příslušného dokumentačního materiálu.

PŘÍKLAD 1

STRZYGOŃ (zpracováno na základě lidových vyprávění a etnografických nahrávek o lidových pověrách)¹⁰

- 1) NADŘAZENÁ KATEGORIE: *strzygoń* je zlý, je to strašidlo
- 2) VZHLED: je podobný přízraku, upírovi nebo můře; má:
 - dvojité zuby;
 - bledou tvář;
 - modré skvrny na zádech;
 - krev za nehty;
 - zavřené oči.
- 3) VLASTNOSTI: mlčenlivý, zlomyslný, dotěrný.
- 4) ČINNOSTI:
 - vstává o půlnoci z rakve;
 - toulá se po světě;
 - krade v noci v sadech jablka;
 - okusuje a pojídá voskové svíce z oltáře;
 - straší, škrtí, bije, kouše, pojídá lidi.
- 5) DOBA PŮSOBENÍ:
 - zjevuje se v noci, resp. o půlnoci;
 - mizí po půlnoci, resp. *když zakokrhá kohout*.
- 6) MÍSTO PŮSOBENÍ:
 - přebývá v rakvi, v hrobě, pod zemí;
 - působí v kostele, v sadu, v domě, ve stodole.
- 7) PŮVOD: po smrti se jím stává člověk, který se narodil se dvěma dušemi, ale při křtu dostal jen jedno jméno.
- 8) ZPŮSOBY OBRANY: aby *strzygoń* přestal strašit, je potřeba:
 - obrátit mrtvého na břicho (zády nahoru), nebo mu useknout hlavu a položit mu ji mezi nohy, nebo mu zatlouct do hlavy hřebík, nebo mu vsunout pod jazyk lísteček se jménem Ježíš, nebo dát za něho sloužit mši.

¹⁰ Analýzu materiálu provedla a vstupní verzi hesla vytvořila Maria Koziol (1988).

PŘÍKLAD 2

DESZCZ („déšť“) (zpracováno na základě folklorních textů, nářečních textů a etnografické dokumentace)¹¹

- 1) NADŘAZENÁ KATEGORIE: déšť je voda
- 2) VZHLED:
 - déšť se vyskytuje v podobě kapek.
- 3) VLASTNOSTI:
 - déšť je *drobný* (kapky jsou drobné) (*epiteton constans* v písních) (*uprzqśc dratew z deszczyku drobnego*) upříst dratev z deštíčku drobného (písňová formule vyjadřující nemožnost).
- 4) PŮSOBENÍ:
 - déšť *padá*: *padá* s různou silou a intenzitou, to je vyjádřeno různými slovesy - *popaduje* (popadává), *kropi*, *pokrapuje* (kropí), jihopolské *idzie* (jde), v písních také *roni*, *porania*; *leje*, *bije*, *rania* - *roni*, *popryskuje* - *pryska*, *polatuje* - *leci*, srov. i subst. *mżawka* (přeprška), *kapuszniaček* (zelná polívčička), *ulewa* (liják);
 - podle tradiční víry jarní déšť oplodňuje zemi; přináší úrodu; prudký nebo dlouhotrvající déšť přináší neštěstí;
 - déšť způsobuje bláto, srov. přísloví: (na podzim) (*kwarta deszczu - korzec błota*) (kventlík deště - korec bláta).
- 5) DOBA PŮSOBENÍ:
 - v písních jsou časté odkazy na „neděli ráno“ (*w niedzielę rano*), kdy déšť *porania* (poprchává) a setkávají se milenci, v protikladu k večerní době, kdy *leje* a milenci se loučí; - srov. přísloví *deszcz ranny, gniew panny, taniec starej baby - niedługo trwają* („déšť ranní, hněv panny, tanec staré báby nemají dlouhého trvání“).
- 6) UDÁLOSTI OBJEVUJÍCÍ SE SPOLEČNĚ S DEŠTĚM:
 - a) ve světě lidí: láska a pláč:

(v písních) *deszcz porania, dziewczyna wołki wygania* („déšť poprchává, dívčina volky vyhání“ pokračuje milostná píseň), *deszczyk pada, dziewczynę biada* („deštík padá, děvčeti běda“);
 - b) v přírodě: bouřka, hrom, blesk, mraky, rosa (v písni) *deszcz pada, rosa siada* („déšť padá, rosa sedá“), *czarna chmura nastąpiła, deszcz leje* („černý mrak přišel, déšť se leje“);
 - c) v nadpřirozeném světě: (v písni) zemřelý otec nebo matka přicházejí za deště k osiřelému dítěti; (podle lidových pověr) se za deště rodí víly; s deštěm padají ryby a žáby;

Zákazy a příkazy: *když prší, nemá se orat ani sít obilí; je dobré sázet brambory, sít hrách, kosit; přísloví: kto siecze w deszcz, suszy w pogodzie* („kdo seče za deště, suší za pěkného počasí“).

11 Využíváme první verzi hesla, již připravili A. Strzałkowska a J. Bartmiński (strojopis).

- 7) MÍSTO PŮSOBENÍ:
(v písni) *deszcz pada po drobnej leszczynie, po białej brzezynie* („děšť padá po drobné líščině, po bílé březině“) (líška a bříza jsou symboly dívky, srov. výše k oplodňující funkci deště).
- 8) PŘEDPOVĚDI TÝKAJÍCÍ SE DEŠTĚ (podle lidových pověr) bude pršet, když:
- a) člověk cítí loupání v kostech;
 - b) oheň špatně hoří, dobytek zívá, pes žere trávu, ryby vyskakují z vody, včely spěchají do úlu, slepice se popelí;
 - c) káně chce pít, vrány křičí, vlaštovky létají nízko;
 - d) slunce praží (*prazy*), slunce je bledé a kalné, hvězdy blikají, ráno jde nahoru mlha.
- 9) VĚŠTBY „Z DEŠTĚ“:
děšť v den svatby předpovídá nešťastné manželství.
- 10) MOC NAD DEŠTĚM:
- a) (z Malopolska) dešť způsobují *planetnicy* neboli *chmurnicy* (mytické postavy hlídající mraky a schopné přivolat nebo zastavit dešť);
 - b) dešť ovládají čarodějnice. Čarodějnice může zastavit dešť (tím, že si stoupne nahá před mrak), nebo ho naopak přivolat;
 - c) dešť řídí Pán Bůh, sám anebo prostřednictvím svatého Petra;
 - d) dešť může přivolat člověk, pokud zabije ještěrku nebo zmiji a položí ji na slunce; pokud určitým způsobem zachází s vodou: *nakrmí* ji, tj. vysype do studně mák, vyveze na kopec sud vody; hodí do rybníka *boží dřívko* (bylinu pelyněk brotan); naleje vodu do hrobu sebevraha; pomodlí se k Bohu, k Panně Marii, ke sv. Petru;
 - e) dešť může člověk zahnat, rozezní-li zvony, položí-li před dům lopatu na chléb, vysloví-li odpovídající zaklínadlo ke slunci; zazpívá-li určitou náboženskou píseň.
- 11) DĚJE KLADENÉ DO OPOZICE:
- pohoda (dobré počasí), srov. (v písni): *Była pogoda to świnie pasać, a jak deszcz padał to ze mną hasać* („Když byla pohoda, tak svině vyháněl, a když pak přšelo, se mnou se proháněl“);
 - slunce; sucho; vedro.

Jak je vidět, uvedené definice se značně liší od tradičních lexikografických definic. Požadavek obsahové adekvátnosti čili přizpůsobení obsahu definice běžným znalostem mluvčích znamená i to, že se ve funkci metajazyka používá kolokviální varianta standardní polštiny; popis se vyhýbá vědeckým, knižním či odborným určením. K obsahové adekvátnosti definice napomáhá:

- a) analýza daného slova na pozadí jazykového systému,
- b) analýza slova na základě textů napsaných v daném jazyce,
- c) využití rozhovorů s informátory – mluvčími zkoumaného jazyka, kteří mj. podávají vlastní definice zkoumaných pojmů,
- d) využití sociologických a etnologických dat, jež se týkají způsobu uplatnění daného předmětu v kultuře a v kulturním chování uživatelů jazyka, které je s tímto předmětem spojeno.

Požadavek strukturní adekvátnosti znamená, že je třeba (na základě běžných znalostí) do definice zahrnout všechny stabilizované součásti významu a dospět k rekonstrukci vztahů mezi těmito součástmi, tak jak se ustálily ve společném vědomí mluvčích. Především je zde nepřijatelná selektivnost, tj. omezení počtu vlastností v definientu na tzv. vlastnosti nutné a postačující k identifikaci denotátu. Do definice musí být zahrnuty všechny vlastnosti stabilizované v jazykovém obrazu světa. Jejich soubor by měl být z daného hlediska vyčerpávající. Definice tedy musí být dosti dlouhá – a to s sebou nese podstatnou otázku, jaké má být její vnitřní uspořádání.

CHARAKTERISTIKY KOGNITIVNÍ DEFINICE

Přibližme si detailněji nejdůležitější aspekty definice, o jaké je tu řeč.

První nápadná strukturní vlastnost běžné konceptualizace se objevuje tehdy, když se pokoušíme přimět informátora, aby nám sám vytvořil definici. Zeptáme se ho: „Co je to slunce?“ nebo „Co je to oheň?“ apod. Informátoři v tu chvíli dávají dva typy odpovědí. Někdy uvádějí nadřazený výraz, např. pro slunce – *zlatá koule*, *ohnivá koule*, *velké světlo*, také archaicky výjádření *nebeský paprsek*, příp. přidávají další charakteristické vlastnosti. Ve druhém typu odpovědí informátoři na nadřazený pojem rezignují a hned se pouštějí do charakteristických vlastností, např. na otázku „Co je to oheň?“ odpovídají: *Bez ohně není života* nebo na otázku „Co je to křemen?“ dají odpověď: *Křemen má takové ostré hrany*.

Případ jednoúrovňové definice je typický pro určité skupiny výrazů, např. slova pojmenovávající „prvotní elementy světa“, jako je nebe, země, oheň a voda, hrom a blesk; je však do jisté míry typický i pro běžnou systematizaci, která nemá ráda komplikované hierarchické struktury. Je známo, že v lidovém jazyce nejsou např. nadřazené názvy pro bratra a sestru, sýr a máslo, a dokonce ani pro otce a matku. Výrazy *sourozenci*, *mléčné výrobky* (*nabíat*) nebo *rodiče* (lidový ekvivalent *ojcowie*) jsou přejaty ze spisovného jazyka. V lidové definici kukačky, rozmarýnu či lípy sice zaznívají výrazy sémanticky nadřazené: *pták*, *bylina* a *strom*, které mají funkci taxonomickou, ale přibližně stejně početnou skupinu tvoří partonomická vysvětlení, která uvádějí, čeho je předmět součástí (*kořen* – „část stromu v zemi“, *hlava* – „část lidského těla“, *stěna* – „část domu“), a funkční vysvětlení typu *pluh* – „něco, čím se orá“, *lžíce* – „něco, čím se jí polévka“ apod.

Běžné pojmy analyzovala ze srovnávacího hlediska Anna Wierzbicka a zdůraznila, že kromě pojmů taxonomických se v běžném jazyce objevují ještě dvě stejně důležité skupiny rozdílně konstruovaných pojmů, pojmy partonomické a funkční (Wierzbicka 1984). Ty kategorizují skutečnost jinak než taxonomicky, bez komplikované vertikální struktury a bez budování složitých vertikálních soustav. V etnolingvistickém slovníku se tedy vychází z toho, že definice může mít dvě strukturní varianty, první s uvedením kategorizačního komponentu, který je ekvivalentem *genus proximum* v taxonomické definici, druhou bez uvádění takového komponentu. Obligatorními komponenty této

definice jsou ty, které udávají charakteristické vlastnosti vztahující se k funkci předmětu, k jeho původu, k materiálu, z něhož je vytvořen, ke kvalitativním vlastnostem a podobně. V kognitivní definici není (na rozdíl od definice taxonomické) kategorizační komponent obligatorní, může být vytvořena i bez něho. Právě z toho důvodu je taková definice použitelnější – lze do ní totiž zahrnout i tzv. *indefinibilia*, včetně souhrnu „prvotních elementů“, jako je nebe, země či voda.

Druhá pozoruhodná strukturní vlastnost běžného jazykového chápání světa spočívá v konstatování různých vztahů mezi konotacemi slova. Nejjednodušším typem takového vztahu je konjunkce, tj. souvšykty vlastností, např. „*strzygoń* má dvojité zuby“ a „*strzygoń* má na zádech modré skvrny“. Tato posloupnost je libovolná. Vlastnosti mohou být uspořádány i na základě časové posloupnosti, tak jako je tomu v lidových pohádkách; např. stereotypové činnosti spojené s matkou budou v zápise seřazeny takto: *Matka rodí dítě. Matka chová dítě; stará se o dítě, pečuje o dítě* (s hyponymy *krmí, přebaluje, kolébá...*); *vychovává dítě* (s hyponymy *poučuje, trestá, odměňuje*); *vdává dceru* (s dalšími podrobnostmi jako *dává dceři peřiny, malovanou truhlu* apod.).

Typické vlastnosti, resp. činnosti se k sobě vážou také na základě příčinně-důsledkových souvislostí, např.: *Strzygoń straší lidi. Lidé strzygoně zneškodňují*. Jiný typ souvislosti může spočívat ve vztahu k určitým pevným celkům (souborům, kolekcím), např. předpověď deště vychází z projevů lidského těla (loupání v kostech), z jevů odehrávajících se v hospodářství (oheň, dobytek, pes), v přírodě (mlha, vlaštovky, vrány) nebo na nebi (slunce, hvězdy). Poslední příklad ukazuje i jiné uspořádání vlastností, které je souměřitelné s uspořádáním běžným, konkrétně jde o vztah toho, co je člověku bližší, k tomu, co je mu vzdálenější; toto uspořádání je v běžném myšlení vyjádřeno příslovím *Bližší košile než kabát*.

Takový způsob zápisu základního komponentu definice byl zaveden ve zkušebním svazku SLSJ (1980). Vychází z práce A. Wierzbické (1985) a z prací psycholingvistů, z nichž je třeba zmínit zvláště zásadní knihu Jerzyho Trzebińskiego *Tvorba a struktura pojmů* (1981). Koncepce navržená ve zkušebním svazku SLSJ odkazuje k současné logice, která struktuře běžných pojmů a adekvátním způsobům jejich definování věnovala mnoho pozornosti. Inspirativní tu byly zvláště dvě koncepce: koncepce definic kontextových (*uwiklanych*) a definic částečných (*czastkowych*).

Definice kontextová nebo také axiomatická, resp. definice prostřednictvím postulátů (podle Kazimierze Ajdukiewicze) představuje uspořádání vět („postulátů“), které včleňují definovaný termín do různých kontextů. Při tom musí být splněny dvě podmínky: bezrozpornost (tzn. že toto uspořádání vět má nějaké řešení) a jednoznačnost (tzn. že má nejvýše jedno řešení). Z takto uspořádaných vět vyplývá význam definovaného termínu.

Koncepce částečných definic se rozvíjela pod vlivem prací Richarda Carnapa a prostřednictvím Tadeusze Pawlowského (1978); ten ji přizpůsobil analýze otevřených pojmů, které mají „rodiny významů“. Tyto pojmy (typické pro běžný jazyk a také pro jazyk humanitních věd), např. hra, jazyk, umění, kýč, povídka, umělecká textilie se nedají definovat pomocí obvyklých definic vyjadřujících ekvivalentnost. Částečné definice se vztahují pouze k části okruhu definovaného termínu a určují podmínky

postačující k tomu, aby do nich exemplář mohl být zahrnut. Pawłowski to ilustruje tímto příkladem: „Pokud se někdo vzdělává na univerzitě v matematice, pak je to student.“ Na otázku, jaká vlastnost uvedená v definientu může být uznána za dostatečnou podmínku, T. Pawłowski odpovídá: „Vlastnost náležející předmětu, který nepochybně spadá do okruhu definovaného termínu, tedy vlastnost předmětu typického.“¹²

Tak se dostáváme k třetí vlastnosti kognitivní definice. Pojem typického předmětu je totiž klíčem ke zvolené metodě vytváření definic. Ten nás vede k tomu směru současné sémantiky, na jehož počátku stály práce Eleanory Roschové. Operuje s pojmem prototypového předmětu a prototypové situace, v níž má tento předmět základním myslitelným způsobem fungovat.

Když redaktor zpracovává konkrétní heslo a má k dispozici stovky textových dokladů, musí testovat typičnost vlastností přepisovaných předmětu tak, aby mohl z těchto vlastností konstruovat typický předmět. Jinak řečeno, z množství vlastností je třeba uskutečnit výběr. Do struktury definice se mají dostat stereotypové vlastnosti. Jedním z kritérií stereotypovosti je opakovanost: opakuje se např. označení deště jako *drobný* (v písničkách se často objevují věty jako *v neděli ráno drobný déšť padá*), tato vyjádření tedy budou v definici zohledněna. Důkazem stabilizovanosti daného rysu je také to, že se objevuje ve folklorních textech, protože ty patří mezi texty typu klišé, tj. mezi texty reprodukované, tedy opakované. Zvláštní hodnotu má frazeologie. Pokud se v definici vody nacházejí takové vlastnosti jako to, že hasí žízeň, že se nosí ze studně, že se nachází v řece, že při dešti padá v kapkách z mraků, pak ke stereotypovosti těchto vlastností poukazují mj. frazeologické obraty jako *nemá mu kdo podat sklenku vody, lít vodu do studně, hodně vody v řece uplynulo, leje jako z konve*.

Stereotypovost vlastnosti se manifestuje hlavně tím, jakým způsobem tato vlastnost vystupuje v příslušné větě, tj. zda

- vystupuje ve formě přísudku v zevšeobecňujících soudech typu *Zlato nerezaví. Oheň očišťuje. Duchové se zjevují o půlnoci*; nebo *zda*
- vystupuje v presupozici, tedy v té významové vrstvě, která se chápe jako samozřejmá; např. ve větě *Byla chudá, ale poctivá se předjímá*, že chudoba se obvykle spojuje s nepoctivostí, z konstatování *Nebe se zatáhlo mraky, ale nepršelo* lze vyvodit předpoklad, že mraky obvykle ohlašují déšť.

Čtvrtá a poslední vlastnost kognitivní definice spočívá v kategoriálním, fazetovém uspořádání definičních vět. Definiční věty uvedené na začátku ve dvou citovaných definicích byly uspořádány na základě těchto kategorií (fazet):

strzygoń: vzhled, vlastnosti, činnost/působení, čas a místo činnosti/působení, původ, způsoby obrany;

deszcz (déšť): vzhled, původ, vlastnosti, působení, čas, událost, lokalizace, předpoklady a věštby spojené s deštěm, ovládání deště, události dešti předcházející.

Pro různé typy hesel je třeba počítat s různým výběrem a různou strukturou fazet, i když je evidentní, že některé z nich (atributy, činnosti/působení, čas a místo, původ)

12 V otázce typických pojmů srov. W. Tatarkiewicz (1930–1931, s. 1–7); I. Lazari-Pawłowska (1958, s. 30–53); L. Koj (1969, s. 141–150).

mají širší využití než jiné (předpovědi). Na základě takto chápané organizace definičních vět můžeme navrhnout specifické definiční modely pro určité skupiny jevů, jako jsou živly, nebeská tělesa, plané rostliny, pěstované rostliny, divoká zvířata, domácí zvířata, členové rodiny, profese, národnosti, nástroje, rituály, kulturní praktiky atd.¹³ Výběr a struktura fazet mají reflektovat zkoumané jazykové vědomí; dokumentační materiál by měl být uspořádán v souladu s ním.

V této etapě zkoumání má kognitivní definice šanci odpoutat se od individuálních definic podávaných informátory i od problému, zda v daném jazyce existují nebo neexistují výrazy, které by mohly být v definici uvedeny jako kategorizační komponenty. I když vodu nelze určit jako „živel“, protože takový výraz ani pojem v lidovém jazyce neexistuje, může se výběr a sestava parametrů v definici vody podobat té, která vystupuje i v definicích ohně, země a vzduchu. To pak umožní odhalit systematickou kategorizaci světa, která je ve zkoumaném jazyce uložena.¹⁴

13 Podobně rozrůzněné modely popisu hesel uplatňují ve slovanském etnolingvistickém slovníku Světlany a Nikity Tolstých (1984, s. 6–22).

14 Pracovní verzi článku přečetli Jadwiga Puzynina, Andrzej Bogusławski, Henryk Kardela, Leon Koj a Marian Kucala. Za jejich připomínky, většinou zde zohledněné, autor upřímně děkuje.

9. O PROFILOVÁNÍ POJMŮ

Ve srovnání s tradiční jazykovědnou lexikografií je explikace hesel v etnolingvistickém slovníku dosti specifická. Vyplývá to už z antropologického založení etnolingvistiky, která prožívá renesanci snad právě proto, že se ve svém přístupu tolik liší od neosobního charakteru popisu, jaký je vlastní tradičním lingvistickým směrům.

Zaměřuje-li se etnolingvistika na vystižení vztahu jazyka a kultury, musí odpovědět na otázku, jak je mimojazyková skutečnost interpretována v jazyce komunikačního společenství, které je subjektem této kultury; má tedy vytvořit takový jazykově-kulturní portrét heslového předmětu, z něž by bylo patrné, jak daný předmět vidí typický představitel dané kultury.

Princip adekvátnosti takovéto rekonstrukce se přitom netýká jen souhrnu kvalitativních vlastností předmětu a jejich obsahu, ale také strukturálních vzorců, které slouží k uspořádání daných charakteristik. To, jaké definiční rysy jsou v explikaci obsaženy, kolik jich je a jak jsou strukturovány, přitom nemůže být dáno libovůlí lexikografa, ale charakterem zkoumaného materiálu.

Jedním z důsledků takového náhledu je nutnost vystoupit z rámce, v němž je definice omezena na „nutné a postačující“ rysy, tedy z modelu klasické taxonomické definice. Je třeba vytvořit definici kognitivní, která by zohledňovala soubor všech vlastností objektu, jež jsou relevantní vzhledem k fungování předmětu i vzhledem k jeho pojmenování v kontextu dané kultury a jazyka. Tato definice má být jazykovým portrétem předmětu. Pomiňme nyní otázku po kritériích vedoucích k rozhodnutí, které vlastnosti jsou v tomto ohledu relevantní (jde tu o kritéria sémantické a strukturální fixovanosti a zároveň o kritéria kulturní závažnosti). Soustředme se však nyní na jinou otázku, která pro výzkum otevírá zajímavé perspektivy: jak mají být tyto vlastnosti vnitřně uspořádány a jaké podmínky je při tom třeba dodržet.

Naše teze se dá stručně formulovat takto: Je-li úkolem etnolingvistického slovníku rekonstruovat obraz světa, který je fixován v jazyce a propojuje jazyk s kulturou (Tolstoj 1990), musí lexikograf za prvé určit, jaké vlastnosti předmětu jsou v jazyce ustáleny, kterých aspektů předmětu se týkají a jak jsou tyto aspekty zohledněny v konkrétních charakteristikách; za druhé je třeba stanovit, jaké kulturní činitele mají vliv na to, že je struktura zobrazení předmětu vytvořena právě takto.

Zmíněnými činiteli jsou znalosti o světě, typ racionality, hodnotový systém, ale především perspektiva, z níž na předmět nahlíží určitý subjekt. Tyto činitele spoluutvářejí to, co se v kognitivní sémantice chápe jako interpretační rámec slova (Fillmore 1985). Výsledkem jejich působení je určité pojetí předmětu, které označujeme jako **profil pojmu**. Různé profily spojené s pojmem na základě zmiňovaných činitelů neznamenaají různé významy, jde o různé způsoby organizace sémantického obsahu v rámci významu základního. Zkoumání profilů pak směřuje k interpretační formuli, která je základem etnolingvistické definice.

Vezměme si jako příklad pojmy spojené s výrazy *levice* a *pravice*, které ve svých definicích obsahují základní kategorizační komponent „politický směr“ a „strana“ a pak četné komponenty charakterizační. Základní souhrn těchto komponentů je podřízen specifickému uspořádání, které závisí na kulturním kontextu. Aniž je narušeno invariantní významové jádro těchto dvou slov, vede to k různému pojetí významu, k exponování určitých aspektů a k upozadění role aspektů jiných. Mluvčí se orientuje primárně buď na **program** (levice prosazuje společenské vlastnictví, pravice brání právo na osobní svobodu a volnou soutěž atd.), nebo na **postoje** lidí (pro levice je příznačná citlivost k sociální nerovnosti, pro pravici úcta k právu a tradici apod.), nebo na **osobní svazky** (levici představují lidé spojení s prostředím socialistů, pravice je spjata s církví), anebo na **systémy hodnot** (levice: rovnost a spravedlnost, člověk, rozum; pravice: soulad a pořádek, Bůh, religiozita apod.). Ve výsledku získávají tyto pojmy v textech různých ideových proudů různě stabilizované profily – programový, postojový, osobní a axiologický (Bartmiński 1991, srov. zde na s. 132)

Také analýza rozdílného pojetí významu **práce** v různých typech textů dovoluje ukázat axiologické základy mechanismů profilování. Obecné pojetí práce jako „účelné činnosti člověka směřující k vytvoření určitých hodnot“ je totiž rozvíjeno dvojím směrem: v jednom typu výpovědi je soustředěna pozornost na tvůrce hodnot a jeho práva, na **účel práce**, její smysl a atributy; v jiném typu textů se klade důraz na **výsledky práce**, její parametry, hodnoty a organizaci. První varianta pojmu má „personalistický“ charakter, zatímco druhá charakter „materialistický“ (Mazurkiewicz 1990). Činitelem, na jehož základě se tyto varianty rozrůžňují, je ideologie.

Profilování lze nejnázat popsat v podobě určitých lexikálně-sémantických polí a v této podobě se uplatňuje i v lublinském slovníku lidových stereotypů (SLSJ 1980, SSSL 1996–2013). Studium profilů se zde zabývá těmito okruhy: nebeská tělesa (Stanislawa Niebrzegowska), atmosférické jevy (Adam Koper, Wojciech Łysiak, Feliks Czyżewski), země (Donat Niewiadomski), zemské útvary (Jan Adamowski), voda (Urszula Majer-Baranowska), oheň (Maria Kozioł), kameny (Małgorzata Mazurkiewicz), močály a bažiny (Ewa Masłowska). Z podobného modelu analýzy vycházejí i nejvýznamnější současní etnolingvisté (Tolstoj 1984; Wierzbicka 1985).

Profilování má dvě úrovně: zahrnuje výběr aspektů a jejich obsahovou konkretizaci. Je to patrné při porovnání podoby těchto hesel v různých slovnících.

Slunce, měsíc a hvězda jsou ve *Slovníku jazyka polského* (SJP Dor) charakterizovány postupně takto:

Slunce: „centrální nebeské těleso sluneční soustavy, koule složená z plynů velmi vysoké teploty, která vysílá nesmírné množství světelné energie, a umožňuje tak život na Zemi“;

Měsíc: „satelit Země, nebeské těleso nejbližší Zemi, které okolo ní krouží a pohybuje se spolu s ní kolem Slunce“;

Hvězda: „nebeské těleso složené z plynů, se stavbou podobnou našemu Slunci; svítlíci bod viditelný v noci na nebi“ (SJP Dor).

V etnolingvistickém slovníku vycházejí explikace „polského“ slunce, měsíce a hvězd – přibližně a ve stručnosti – z těchto charakteristik:

Slunce „nejjasnější denní světlo na nebi, které osvětluje a zahřívá zemi, je původcem a podmínkou života na zemi a jeho pohyb a postavení na nebi určuje denní a roční doby [...]“ (SLSJ);

Měsíc „největší noční světlo na nebi, jehož svit umožňuje vidět i za tmy a jehož podoba se v pravidelných (měsíčních) intervalech proměňuje [...]“;

Hvězda „jedno z četných malých světél na nebi viditelných v noci, která svítí, blikají, padají (*mrugają, migocą, spadają*), která vytvářejí shluky zvané *souhvězdí*; věří se, že provázejí lidi od narození do smrti a že je z jejich postavení a pohybu možné poznat budoucnost člověka [...]“ (Niebrzegowska 1990).

Rozdíly mezi uvedenými výklady (do hry při tom vstupují právě různé profily) se týkají za prvé typu otázek, jaké jsou stran předmětu kladeny, za druhé typu vědomostí, na které se jednotlivé části definice odvolávají.

Definice ze slovníku Doroszewského (SJP Dor) obsahuje charakteristiky heslového předmětu s ohledem na to, **čeho je součástí** (A), **kde se nachází** (B), **z čeho se skládá** (C) **jak funguje** (D). Zmíněné předměty kategorizuje astronomicky jako **nebeská tělesa** a popisuje je s využitím objektivizovaných, vědeckých, encyklopedických vědomostí.

Definice druhého typu charakterizují předmět částečně podobně – uvádějí, kde se nachází (B) a jak funguje (D). Pomíjejí však otázky z hlediska běžné zkušenosti nepodstatné, totiž čeho je daný předmět součástí (A) a z čeho se skládá (C). Berou naopak v úvahu otázky jiné, důležité pro „běžného smrtelníka“: **vzhled předmětu** (E), **dobu, kdy se objevuje** (F), jeho **praktické využívání** (G) a **vztah k člověku** (H). Heslové předměty kategorizuje jako **světla** a popisuje je prostřednictvím běžně rozšířených vědomostí.

Uvedené rozdíly ve výběru a složení fazet (profilů, aspektů) lze porovnat takto:

	kategorizace	aspekty
akademická definice	nebeské těleso	A B C D
etnolingvistická explikace¹	světlo	B D E F G H

1 Jinde autor v témže významu užívá termínu kognitivní definice, viz stať *Kognitivní definice jako prostředek popisu konotace* (pozn. překl.).

Rozdíly v konotacích (tedy ve vlastnostech, které jsou předmětům připisovány a fixovány ve významu) u výrazů *slunce*, *měsíc* a *hvězdy* – při zachování jejich denotace v nezměněné podobě – nejsou natolik zásadní, abychom mohli mluvit o různých významech, dokonce ani o významových odstínech. Roli zde nehraje rozdíl mezi rysy přítomnými v objektivní charakteristice předmětu; rozdíly vyplývají ze subjektivní konceptualizace. Profilování se tedy neuskutečňuje v podobě odlišných vlastností; jde jen o to, že tyto vlastnosti jsou viděny z různých perspektiv, které se jistým způsobem doplňují.

Profilování je specifické v případě přechodu předmětu z kategorie typů do kategorie jednotlivých exemplářů. Buk jako strom nazývaný apelativem *buk* má profilování typické pro stromy, avšak konkrétní strom označovaný názvem *verbovní buk*, proslulý jako místo setkání povstalců v roce 1863, má specifický profil, jehož podkategorie jsou rozšířeny o místo, čas a vztah k člověku (Wawręta 1991).

Pojetí předmětu v definici není otázkou libovolného výběru hledisek; má ukazovat obraz kognitivní struktury pojmu, která je dána v samém jazyce, resp. opatrněji řečeno, je jakousi hypotézou o této struktuře. Druhové, partonomické a funkční pojmy jsou vytvářeny rozdílně a musí být definovány na základě různých schémat: s uplatněním kategorií „druh věci“, „část něčeho“ a „věc vytvořená k nějakému účelu“ (Wierzbicka 1985). U definic osob je třeba zohlednit jejich **funkci** a **činnost**, v definici předmětů je nutno vzít v úvahu jejich **vzhled**, **způsob**, **používání** apod. (Tolstoj 1984).

Kognitivní struktura podléhá určité variantnosti. Jedna z podstatných podmínek profilování vyplývá z možnosti kategorizovat předmět různě (tj. zapojovat ho do různých tříd).

Vezměme si příklad z oblasti rostlin. **Koukol**, **chrpa** nebo **heřmánek** mohou být pojaty jako plevel, jako květiny, jako byliny nebo obecně jako rostliny; v závislosti na tom pak dostávají v příslušných definicích charakteristiky z (poněkud) rozdílných hledisek.

- Plevel:** [vzhled - V], [místo <růstu> - M], [vztah k člověku - VČ - <škodlivost - Š, potírání - P>];
- Květiny:** [vzhled - V], [vůně - Vů], [místo <růstu> - M], [doba <květu> - D], [vztah k člověku - VČ - <užitek - U>];
- Byliny:** [vzhled - V], [vůně - Vů], [místo <růstu> - M], [doba <květu>; <sběru> - DSb], [vztah k člověku - VČ - <užitek - U>];
- Rostliny:** [přináležitost k nadřazené skupině, tzv. čeledi - Č], [trvalost - T: roční nebo delší] [vzhled - V], [stavba - S], [doba <květu> - D], [místo <růstu> - M, <zeměpisné rozšíření - Z>], [vztah k člověku - VČ - <užitek - U>].

Jednotlivé definující položky jsou v definici sestaveny do příslušné diferencovaných fazet (schematicky je zapisujeme velkými písmeny) a naplněny různým obsahem (jak je zapsáno zkratkami ve špičatých závorkách <...>):

Plevel	V		M		D	VČ <Š, P>	
Květiny	V	Vů	M		D	VČ <U>	
Byliny	V	Vů	M		D <DSb>	VČ <U>	
Rostliny	Č T	V S	Vů	M	<Z>	D	VČ <U>

Právě taková a ne jiná vnitřní struktura jednotlivých „rubrik“ závisí na perspektivě: je to buď perspektiva užitková (byliny, plevel), estetická (květiny), nebo teoretická (rostliny).

Máme-li vymezit vztah mezi různými profily předmětu, můžeme předpokládat buď odvozenost některých profilů od jiných, anebo rovnocennost všech profilů a fakt, že všechny pocházejí z jedné nespécifikované sémantické báze.

Co je podstatné při postupné krystalizaci tohoto přístupu, můžeme ukázat na příkladu hesla *kůň*. Polský materiál (folklor, obřady a pověry) shromážděný ve *Slovníku lidových jazykových stereotypů* (1980, s. 119–144) se vztahuje nejméně ke třem specifickým obrazům koně, které můžeme charakterizovat na základě vztahu koně k určitému subjektu, tj. kůň, který patří 1) mládenci, 2) vojákovu a 3) hospodáři. Týž bázevý předmět je různě profilován, pokaždé v souladu s celým komplexem příbuzných pojmů, které jsou evokovány při modelování určité prototypové situace (Fillmore 1985).

Uvedené tři profily jednoho předmětu vykazují jisté difference už ve výběru fazet (ten je zde však z velké míry stejný): [kolekce – soubor], [součásti], [množství], [kvalitativní vlastnosti], [činnosti a chování], [objekt], [nástroj]; difference se týkají subkategorie [adresáta] a [proživatele, tj. prožívajícího subjektu], které jsou přítomny hlavně v obrazu koně mládence, především se však týkají obsahu, který jednotlivé fazety vyplňuje.

Kůň mládence – vystupuje v [kolekci] se sedlem, opratěmi a uzdou; je jeden; je vraný (*wrony*) nebo šedý, sivý (*siwy*); co se týče [částí], má hřívu, nohy, kopyta – to je podstatné pro fungování v rámci jeho [činnosti a chování]: jízdy k děvčeti, šlapání po její zahrádce (symbol sexuálního aktu); jí seno či oves, pije vodu (v erotickém významu chlapec uskutečňuje sexuální akt) apod.; je [adresátem] promluv zamilovaného chlapce, který se mu svěřuje.

Kůň vojáka – vystupuje v [kolekci] se šavlí a postrojem, je jeden, ve srovnání s koněm mládence má jinou srst, nejčastěji hnědou (*cisawy*) nebo šedou, sivou (*siwy*), je silný; z [částí] je exponována zejména hlava, kopyta, břicho a maso; kůň svého vojáka nosí a po smrti ho pohřbívá.

Kůň hospodáře – vystupuje v [kolekci] s vozem, pluhem, branami nebo bičem; obvykle je v páru s druhým koněm; barva jeho srsti není většinou určena; je silný; jí seno nebo oves, pije vodu (v doslovném významu), táhne vůz, chodí v pluhu apod.; dává se jako věno.

Profilování stereotypu koně je spojeno s určitými znalostmi o světě a s perspektivou mluvčího subjektu; každý z profilů se vztahuje k jiné prototypové situaci.

Nabízí se otázka, jaké fazety je nutné vzít v úvahu pro popis hesel z vymezených lexikálně-sémantických polí. Nakolik tu postačují univerzální ontologické kategorie,

pocházející z aristotelské tradice; nakolik postačují kategorie, s nimiž pracuje slovo-tvorba (srov. Miloš Dokulil) a lexikálněsémantická analýza, ať už logická (Zenon Klemensiewicz), nebo sémantická (Jurij Apresjan, Igor Melčuk, Aleksandr Žołkowski), či nakolik mají tyto fazety vycházet z konkrétního materiálu a z kognitivních kategorií, které z něj vyplývají. To všechno je však třeba dále zkoumat.

Pojem profilování, tak jak byl vypracován na základě etnolingvistických analýz, stejně jako jeho výsledek – profil obrazu předmětu (známý v podobném významu i z kognitivní gramatiky) má vztah k určité vlastnosti fixovaného zobrazení předmětu (stereotypu). Tato vlastnost je dána jednak specifickým výběrem a strukturací aspektů, na jejichž základě se předmět chápe, jednak typem určitých kvalitativních charakteristik, které se k těmto aspektům vztahují. Jedno i druhé je spjato s činiteli vycházejícími z poznávací a kulturní báze jazyka. Jedná se o tyto činitele: (a) hledisko mluvčího subjektu, (b) druh vědomostí o světě, (c) typ racionality a (d) systém kulturních vzorců a hodnot daného společenství. To vše společně rozhoduje o poznávacím modelu, v jehož intencích je vhodně předmět interpretovat (Fillmore 1985).

10. STEREOTYP SLUNCE V LIDOVÉ POLŠTINĚ¹

ÚVOD

SVĚTOVÝ KULTURNÍ KONTEXT

Polský stereotyp slunce představuje v mnoha ohledech dědictví minulosti, někdy dosti vzdálené. V raných kulturách bylo slunce vnímáno jako kosmická síla, manifestace nadpozemské moci anebo přímo jako bůh. Kult slunce známe už ze starého Egypta, kde je uctívání v podobě boha Ra (jehož symboly byly člun, štít s hadem, oko, sokol a skarabeus), z Babylonie (bohem slunce byl Šamaš), Persie (bohem slunce byl Míttra, podmanitel býka), či Řecka (bůh slunce Helios jezdil po nebi v kočáře taženém bílými koňmi). V Indii se už od védských dob chápalo slunce a světlo jako manifestace bytí, ducha, nesmrtelnosti a plodnosti. Solární kult je doložen i v Mexiku, Peru a Austrálii. Slunce uctívání též Izraelité (srov. 2 Kr 23,5 a 23,11), a to i navzdory oficiálním zákazům (srov. Deut 4,19). Do Říma přinesly kult slunce kolem 1. století po Kristu legie z východu, z perského náboženství spojeného s bohem Mitrou. V Římě se pak 25. prosinec slavil jako *Dies nativitatis Solis invicti* – Den narození nepřemožitelného Slunce.

Raná křesťanská církev tento kult asimilovala a dala mu nový význam, když právě tento den ustanovila hlavním dnem Vánoc, svátkem Božího narození. Kristus se v Bibli označuje jako *slunce spravedlnosti* či *vycházející slunce* (Mal 3,20, Lk 1,78). Křesťanské kostely byly orientovány na východ, tedy směrem ke slunci.

Stará slovanská tradice spojovala slunce se dvěma bohy: Svarogem – bohem nebes a Svarožicem – bohem ohně. Ve slovanském folkloru patří slunce do téže mytologické řady jako den, nebe, východ, oheň a život, zatímco měsíc odpovídá noci, zemi, západu, vodě a smrti. To je v souladu s celou indoevropskou tradicí, v níž je slunce spojováno se světlem a nebem.

1 Spoluautorkou studie je Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska.

Na tomto místě chceme ukázat jazykově-kulturní obraz slunce, jehož úplný popis je podán v I. části *Slovníku lidových stereotypů a symbolů* a opírá se o dokumentaci polské lidové kultury z 19. a 20. století.²

POLSKÝ KULTURNÍ KONTEXT

Ve standardní polštině lze rozlišit čtyři významy lexému *słońce*:

- 1) „denní světlo na nebi“,
- 2) „světlo, teplo“,
- 3) „místo, kam svítí slunce“,
- 4) „slunečné počasí“.

Toto významové rozrůznění se projevuje nejmarkantněji ve výrazech typu *poruszać się za słońcem*, pohybovat se po slunci, ve směru slunce (význam 1); *robić coś o słońcu*, za słońca, dělat něco za slunce, za denního světla (význam 2), srov. (5), (21);³ *na słońcu suszyć*, sušit na slunci, *na słońce coś wynieść*, vynést něco na slunce, tj. na světlo, *po słońcu chodzić*, chodit po slunci, tj. tudy, kam svítí slunce (význam 3). Tyto významy můžeme chápat v podstatě jako různé profily jedné bázev představy. Všechny tyto profily (významy) jsou sází spojeny na základě metonymie. Významy 2, 3 a 4 jsou odvozeny od významu prvního, základního; význam 4 je generalizací prvních tří významů (1–3).

V souladu se zásadami vytváření kognitivní definice tu bude lexém představen v celé síti paradigmatických a syntagmatických vztahů a ve vzájemném křížení různých sémantických polí. Popis je rozdělen na dvě části, explikaci a dokumentaci; dokumentace je uspořádána podle folklorních žánrů a základní motivy dokládá vždy v příslušném kontextu.⁴

EXPLIKACE

ETYMOLOGIE NÁZVU A SLOVOTVORNÉ SOUVISLOSTI

Polské slovo *słońce*, v dialektech také *słonie*, *słonio*, má blízké ekvivalenty v ostatních jazycích slovanských (česky *slunce*, ruský *solnce*) i šíře indoevropských (lat. *sol*, franc.

2 Jde o zkrácenou verzi hesla SŁOŃCE z uvedeného slovníku (SSSL), více srov. ediční poznámka k této stati (s. 152).

3 Číslová kulatých závorek odkazují k jednotlivým příkladům z dokumentační části studie, srov. s. 93 (pozn. překl.).

4 Kontextem je v podstatě motiv chápaný jako tematický segment textu. Jeho součástí je stabilizované slovní a/nebo sémantické spojení. Dokumentaci představuje rejstřík motivů, které se uplatňují v různých folklorních žánrech. Součástí motivu, stabilizované v lexikální rovině jako určité formule, vyznačujeme kurzívou. Číslová kulatých závorek odkazují k jednotlivým příkladům z dokumentační části studie (pozn. překl.). Dokumentaci představuje následující materiál: „Lud“ Oskara Kolberga (60 svazků), „Literatura Ludowa“ (23 svazků), „Lud“ (78 svazků), „Łódzkie Studia Etnograficzne“ (30 svazků), „Orli Lot“ (23 svazků), „Polska Sztuka Ludowa“ (48 svazků), „Wisła“ (20 svazků), „Zbiór Wiadomości z Antropologii Krajowej“ (18 svazků) a 283 dalších publikací. Další část dokumentace pochází z terénních výzkumů lublinského etnolingvistického týmu, které se uskutečnily v letech 1960–1994.

soleil, angl. *sun*, lit. *saulė*). Etymologové výraz spojují i se stind. *svar* a avest. *súvar* ‚svit, nebe, slunce‘ a se starými slovanskými názvy boha slunce Svaroga a boha ohně Svarožice. Všechny tyto výrazy pocházejí z praindoevropského kořene **sau-* // **su-* ‚svítit‘. Právě tato složka významu je nejstabilněji přítomna v derivátech polského výrazu *stońce*: *stonecznić się* ‚lesknout se ve slunci‘, *ostonecznić* ‚rozjasnit‘, *rozstonecznić się* ‚rozjasnit se‘, *stoneczny* ‚slunečný, jasný‘, *stonecznica* ‚sluneční paprsek‘ a též ‚oční nemoc, světloplachost‘; sloveso *nastonecznić* ‚nahřát, nasvítit‘ fixuje též vztah mezi sluncem a teplem.

Deminutiva k výrazu *stońce* mají meliorativní charakter: *stonko*, *stoneczko*, *stoneńko* (Lublinsko), *stonyszko* (Kašubsko). Objevují se dokonce podoby typické pro názvy mládat: *stoniątko*, *stończę* ‚mladé slunce‘ a zároveň i ‚mládě slona, slůně‘ (ve slovníku Lindeho, srov. SJP Linde). Druhý z výrazů se používá ve Slezsku jako název pečiva připravovaného na svátek svatého Jana Křtitele – *stończęta* (‚sluncata, sluncátka‘, resp. ‚sluníčka‘).

CO JE TO SLUNCE?

Slunce je vnímáno jako **světlo na nebi**, *paprsek z nebe*; řidčeji jako **ohněň**, *ohnivá koule* či *nebeská jiskra* (8c), tedy jako zdroj tepla (4). Z hlediska mytologie je interpretováno ve shodě s archaickou představou jako kopule, nad níž se rozprostírá nebe, vyplněné světlem; dále jako otvor v nebi (menšími otvory jsou pak hvězdy) a též jako okno do nebe; s touto konceptualizací koresponduje i chápání slunce jako Božího oka, jež shora všechno vidí. V kontextu současného chápání světa, které už není mytologické, ale racionální, mají takovéto interpretace metaforický charakter.

V lidovém obrazu světa lze za metaforizaci slunce považovat označování slunce jako **zlaté koule**, v novoroční koledě také jako *kusu zlata*, který vyryje zpod kořenů jedle divoký vepř (17), tvor pokládaný za solární zvíře. Dalšími fyto- a zoolomorfními metaforickými reprezentacemi slunce jsou dub, pták, holub, sluněčko sedmitečné a kůň. Jako symboly slunce vystupují kruh a vejce.

Sekundárně se slunce chápe také metonymicky, jak je to běžné i v dnešní polštině: jako samo světlo či jas, jež nelze uchopit nebo chytit (38), jako sluncem osvětlené, *zlaté místo* (32) a též jako součást počasí (jasno, teplo), podobně jako třeba vítr či mráz (3).

KOMPLEXY

Slunce je součástí komplexní představy nebe (srov. fraz. *jak stońce na niebie*, jako slunce na nebi – ‚něco samozřejmého, jasného‘). Výrazně se to ukazuje v hádankách, kde je slunce hospodářem na nebeském poli, měsíc jeho pacholkem a hvězdy dobyt看em (1). Centrální pozici slunce v obrazu světa zdůrazňuje i hádanka o slunci jako stromu (dubu), jehož větve dosahují do každého domu (2). V psané lidové poezii se setkáváme s představou světa jako domu, který je osvětlen sluncem a měsícem a jehož střechou je nebe (42).

KOLEKCE

V lidovém obrazu světa tvoří slunce minimální kolekci s **měsícem** (4, 5, 16, 18, 19, 29a). Ve folkloru se slunce a měsíc chápou jako dvojice lidí: jsou to mladík a dívka jakožto milenci (16), v pohádkách i manžel a manželka nebo dva bratři, jejichž sestrami jsou **hvězdy**. Pokud je minimální kolekce slunce a měsíc rozšířena, jsou třetím členem obvykle právě hvězdy; v postní písni např. slunce, měsíc a hvězdy společně oplakávají smrt Boha (19). Sluncem a hvězdami je ozdobena Panna Maria (37).

Ve spojení s magií se vyskytují i paradoxní kolekce. Věří se například, že pokud jsou za dne na nebi viditelná najednou **obě dvě světla** (slunce i měsíc), nemá hospodář sít len ani pšenici (43). Další magickou kolekci představuje stav, kdy svítí slunce a současně **prší** (15): o takovém počasí se v okolí Poznaně říká, že „se směje vlk“.

OPOZICE

Slunce vystupuje ve čtyřech opozicích:

- a) jako světlo svítící ve dne se dává do protikladu s **měsícem**, který svítí v noci; kontrast se opírá o opozitnost pojmů den – noc a práce – odpočinek (5); vstupuje současně do širšího opozitního vztahu dobro – zlo, bůh – ďábel. Podle kosmogonického mýtu totiž stvořil slunce Bůh, zatímco měsíc byl stvořen ďáblem, který k tomuto účelu ukradl kousek slunce;
- b) jako zdroj zdraví je slunce v zaříkadlech spojováno s **nemocemi** (11, 12);
- c) jako jasné a světlé je slunce spojováno s **tmavými** skvrnami (6), mraky (27), stínem (33) a tmou (38);
- d) jako teplé je slunce spojováno se **studenou** vodou (34), s mrazem či mlhou (26b) nebo s rosou (7a).

PŮVOD

Slunce pochází od Boha, stejně jako celý svět (44), je to Boží dar (36, 44). V dětské říkance se posílá beruška (česky *sluněčko sedmitečné*, pozn. překl.) do nebe nebo k pánu Ježíši, aby přinesla slunce (14).

VZHLED

Hlavní a dominantní vlastností slunce je to, že je jasné; to je ukotveno ve frazeologických výrazech: (něco je) *jasné jak slonice*, *jasné jako slunce*, tj. samozřejmě. Slunce bývá také zlaté nebo růžové (při východu, 8b), červené (při západu) či krvavé (před bitvou).

HODNOCENÍ

Slunce je hodnoceno jako výsostně pozitivní; vyjadřují to konstantní přívlastky *święte, piękne, miłe* (svaté, krásné, milé), výše zmíněná meliorativní deminutiva i fakt, že figuruje v řadě výmluvných vnitřnětextových i mezitextových ekvivalentů. Je označováno např. jako nebeský nebo věčný poklad (8b, 8c).

ČINNOSTI

Slunce vykonává tři základní činnosti: a) pohybuje se, b) svítí, c) hřeje (zvláštní kategorii představuje d) chování slunce jako živé bytosti v pohádkách):

(a) **Slunce se pohybuje** – slunce *wschodzi* (vzchází, 7a, 9), *wychodzi* (vychází, 10, 11), *zachodzi* (zachází, 9, 20), *zapada* (zapadá, 20, 27) apod. Východ a západ slunce jsou v lidovém myšlení spojeny s počátkem a koncem (45), viz níže.

Pohyb po slunci, resp. ve směru slunce měl posílit účast lidí na kosmickém řádu, a proto se zachovával při hospodářských pracích i v obřadních a magických praktickách. Orba a setí začínaly na východě a postupovaly směrem k západu, aby obilí dobře rostlo. V Podlesí (na východě Polska) se dělil rodinný majetek v souladu s pohybem slunce – nejstarší syn dostal část polí položenou nejvýchodněji, podíly dalších potomků následovaly v tom směru, „jak šlo slunce“. Svatba musela jet „za sluncem“, „dokola, tak, jak jde slunce“, aby mladým manželům „šlo všechno tak dobře, jako jde slunce po nebi“. V jedné svatební písni jde slunce „dokola“, když jede dívka na svatbu (22). Směr „naopak“, tj. protilehlý pohybu slunce, se zachovával v pohřebních rituálech a při zařikání chorob.

S pohybem souvisí i *hra* slunce. Podle rozšířených pověr se v některých dnech roku slunce chová zvláště: o Velikonocích si při východu hraje a tančí, hraje si také v den Zvěstování a na sv. Petra a Pavla; na sv. Jana „hraje různými barvami jako duha“, „chodí jako křepelka“; v den Božího narození a v den Zvěstování „skáče“; na Boží narození „se koupe“; „koupe se“ i v neděli nebo o svatbě (23).

(b) **Slunce svítí** – podle přísloví *Wszędzie słońce jednako świeci* (slunce svítí všude stejně); *świeci komuś* (svítí někomu, 26a, 26b, 27), *świeci na kogoś*, *świeci nad kimś* (svítí na někoho, nad někým – to znamená, že tomuto člověku se dobře daří, že je šťastný); odtud i kletby a zlořečení typu: *Bodajś już słońca nie ogląda!*; *Żebyś nie ujrzał promienia słońca*; *Żeby tobie było słońce nie świeciło!* Bodejž bys už nikdy neviděl slunce; Abys neužřel paprsky slunce; Kéž by ti už slunce nesvítilo! (28). Místa, kam nesvítí slunce a kde slunce nehřeje (hrob, skála, hora, les, voda), jsou mrtvá a příhodná pro bujení chorob (12). Pozitivní působení naopak signalizují formule, v nichž slunce zemi *zlatí*, *pozlacuje*. Podle pověr slunce *zhasne*, až nastane konec světa. Jako předpověď konce světa se tedy chápe *zatmění* slunce.

(c) **Slunce hřeje** – slunce *hřeje*, *ohřívá* zemi a svět; očištuje a uzdravuje, *vypaluje všechno zlé*, *zabíjí nemoci*, *navrací zdraví*. Slunce přivolávají zařikací formule proti chorobám (11, 12). Jde o **kauzativní akce**, v nichž slunce reprezentuje mužský, plodivý

živel: *ziemia rodzi pod słońcem* (země pod sluncem rodí, 41), *bez słońca nie ma życia* (bez slunce není života). V jedné písni dívka *pasie wołki na łące* (pase volky na louce – jde o formuli odkazující k sexuálnímu aktu) za horkého slunce (30), její vínek pod sluncem vadne a bledne (tj. děvče ztrácí panenství). Slunce je *gorące, gorejące, jarzące, rażące* (horké, horoucí, pálicí), také *piecze, przypieka, praży, parzy, pali bez płomieni* (peče, připéká, praží, paří, páli bez plamene).

(d) **Slunce jedná a prožívá jako živá bytost** – v krakovských a poznaňských pohádkách vystupuje slunce jako živá bytost: vlastní dům nebo kouzelný palác na vysoké hoře, má i hospodářství, bydlí se *sluníčkovou sestrou* a s matkou; v lublinské pohádce slunce zjednává spravedlnost chudému venkovanovi a potrestá člověka, který mu ukřivdil.

Slunce **prožívá** emoce jako člověk: je veselé na Zvěstování, raduje se o Velikonocích, těší se z Kristova zmrtvýchvstání a pláče v den Všech svatých. V písni se slunce zobrazuje ve smutku, pláče nebo hněvu: slunce je smutné, když chlapec nespí se svou milovanou nebo děvče se svým milým; oplakává Kristovu smrt spolu s měsícem, hvězdami, oblaky, mraky, blesky, bouřemi, potoky, řekami, prameny, anděly a se svatými duchy.

Několikrát byla zaznamenána pověra, že je slunce ve zvláštním mytickém svazku s hadem (zmijí). Rozšířena je i pověra, že zmije pije slunce. Podle záznamů se věří, že když zmije hledí do slunce, může mu vypít světlo a odejmout sílu. Tělo zabitě zmije se tedy mělo zahrabat do země, jinak by se slunce mohlo rozhněvat a zbarvit se krví, mohly by přijít kroupy a deště nebo by slunce mohlo onemocnět, ztemnět či zhasnout. Slunce se klaní tomu, kdo pohřbí domácího hada nebo zabitou zmiji.

JAK SE KE SLUNCI CHOVÁJÍ LIDÉ

Lidé se k slunci chovají jako k živé bytosti. Ještě ve 20. století byly zaznamenány modlitby k vycházejícímu slunci, které mají formu poetických „hymnů k slunci“: *Witam cię, witam, słońce, na dzień dzisiejszy; Witaj nam witaj, słońceko różane; Witam cię, słońko jarzące, od ciebie biją promienie gorące* atd. (Vítám tě, vítám, slunce, v dnešní den; Vítej nám, vítej, sluníčko růžové; Vítám tě, slunce planoucí, tryskají z tebe paprsky horoucí, 8a, 8b, 8c). Takové modlitby byly doprovázeny projevy, které měly kulticko-náboženský charakter (*Kiedy słońce zaczęło wychodzić, klękali na wschód słońca i robili znak krzyża świętego na sobie*. Když slunce začínalo vycházet, klekali si lidé směrem k východu a křižovali se – zápis z roku 1984). Kašubská modlitba na závěr dne zní: *Słonyzsko, dziękuję ci, żeśmy tak szczęśliwie skończyli ten dzień* (Sluníčko, děkuju ti, že jsme tak šťastně zakončili tento den). Po proslovení modlitby lidé přežehnali znamením kříže slunce, sebe, pole a hospodářství.

Stopy dávného slunečního kultu jsou zřetelné dodnes: máme zaznamenány zákazy ukazovat na slunce prstem (aby člověk slunci nevypíchl oko), klít v přítomnosti slunce, stát ke slunci zády, močit směrem ke slunci, vyhazovat proti němu smetlí, a dokonce se do slunce i jen dívat.

MÍSTO A ČAS

Podle **místa** slunce na nebi se určuje čas, a to jak v rámci denního, tak ročního cyklu. Přísloví říká: *Gwiazdy i słońce to najlepszy zegar.* (Hvězdy a slunce jsou nejlepší hodiny.) Pohyb a postavení slunce vymezuje v tradiční kultuře čas práce a čas odpočinku (5). Časy a místa (světové strany) jsou určeny na základě toho, kdy se slunce na nebi objevuje, kdy dosahuje vrcholu a kdy mizí; to je *wschód, południe* a *zachód* (východ, poledne / jih a západ). *Północ* (půlnoc/sever) byla stanovena analogicky jako kontrast k poledni, tedy středu dne. Jako významné body času mají východ a západ slunce specifické charakteristiky, srov. dále.

Podle přísloví *w sobotę musi być zawsze choć trochę słońca* (v sobotu musí být vždycky aspoň trochu slunce), protože tento den byl v katolické tradici zasvěcen Panně Marii. Říkalo se, že v tento den Marie suší Ježíškovi plenky nebo sobě plášť, který je mokrý od slz sirotků, uchýlivších se pod její ochranu, anebo také od slz duší z očistce. V historických písních o bitvě Jana Sobieského s Turky v roce 1683 (v novějších variantách maršála Pilsudského s bolševickým Ruskem v roce 1921) slunce svítí na prosbu Panny Marie o tři hodiny déle (35).

Formule zasazující slunce do určitého místa mají ve skutečnosti časové určení: „slunce je vysoko“ znamená „už/ještě je den, čas práce“, „slunce je nízko“ naopak „blíží se večer, čas odpočinku“ (25); i formule, v nichž je slunce *na chłopa, na człowieka, na topól, na dwa topole* (ve výši sedláka, člověka, topolu, dvou topolů) mají význam lokálně-temporální (chronotopický).

PŘEDPOVĚDI

Podle vzhledu slunce se předpovídá budoucnost. Zdar v hospodářství lze určit na základě toho, jak slunce vypadá, či na základě jeho přítomnosti nebo nepřítomnosti v určité dny roku. *Gdy w Palmową Niedzielę słońce świeci, będą pełne stodoły, beczki i sieci; Kiedy w kwietniu słońce grzeje, tedy chłop nie zubożeje* (Když na Květnou neděli slunko svítí, bude plno ve stodolách, sudech i sítích; když v dubnu slunce hřeje, tak sedlák nezchudne.) Pokud nesvítí slunce v den svatby, znamená to pro novomanžele smutný život. Když slunce svítí červeně, předpovídá to válku, smrt a hlad. Ukáže-li se kolem slunce *lisia czapa* (liščí čapka – kruh kolem slunce, halo) nebo když je slunce bledé, bude pršet. *Gdy na Marka słońce dogrzewa, zwykle potem ulewa. Słońce mocno przypieka na burzę.* (Když na Marka slunce hřeje, obvykle pak leje. Slunce hodně připéká před bouřkou.)

SYMBOLY SLUNCE A SLUNCE JAKO SYMBOL

Slunce je symbolem dokonalosti (6), nejvyššího dobra (8b, 8c), blahobytu (7a, 7b), pravdy (např. v přísloví *Słońca workiem nie zasłonisz* – Slunce pytletem nepřikryješ; *Nie*

mów nic przeciw słońcu – Neříkej nic proti slunci), štěstí (*Życie pełne słońca, nieraz burz – život plný slunce, nejednou bouřka*), svobody (*Ojczyźnie zaświeci słońce – Vlasti vysvitne slunce*).

V koledách je slunce symbolem Krista: *Królowie biegną do ciemnej szopy, czołem biją jasnemu pod ciąta cieniem Słońcu utajonemu*. Králové běží do tmavého chléva, koří se jasnému Slunci, skrytému ve stínu těla. Biblický motiv nevěsty sluncem oděné (Zj 12,1) čili Matky boží je známý z náboženských písní (37). Metaforicky se říká slunce či sluníčko i člověku: v ukolébavce *Uśnij mi córeczko, ty moje słońeczko* (Usni mi, dcerečko, ty moje sluněčko). Srov. i v písních milostných: *W której stronie słońce, tam kochanie moje* (Na které je slunce straně, tam je potěšení moje).

V lidovém snáři znamená slunce obecně vzato „něco dobrého“: zdraví, radost, dobré počasí. Vycházející slunce předpovídá dlouhý život, zapadající slunce život krátký či smrt v rodině. Slunce ve snu znamená též oheň nebo bouřku. Sní-li o slunci dívka, věští jí to příchod mládece.

V lidové ornamentice se objevuje jako symbol slunce kruh, rozvinutý někdy do formy rozety. V lublinské novoroční koledě je symbolem slunce kus zlata, který vyryje kanec zpod jedle a zlatník z něj pak vytvoří kalich (17).

Nejdůležitější životodárné funkce slunce mají symbolická vyjádření ve vejci a hadovi. Vejce symbolizuje slunce jakožto počátek a zdroj života, podobá se slunci tvarem i barvou, srov. v zaříkadlech (13). Had, připomínající tvarem sluneční paprsek (paprsek se obvykle kreslí jako vlnovka), je se sluncem spojen významem mužského, falicko-oplodňujícího elementu, srov. výše.

Symbyly slunce jsou také dub (2), kůň, beruška, ve Slezsku nazývaná sluníčkem (14 a, b); v písní také pták či holub, v hádance hospodář (1). Spojení slunce s pannou je oblíbené v obřadních písních (22) a v modlitbách (srov. také nejsvětější panna Maria, 10). Ve svatební písní představuje slunce nevěsta, hvězdami jsou družičky (24).

Solární rostlinou je slunečnice, která se podle přísloví otáčí za sluncem.

VÝCHOD A ZÁPAD SLUNCE

Výrazy *zachód* (západ) a *wschód* (východ) fungují ve dvojím významu: jako ,doba, kdy se rozjasňuje, kdy se na nebi ukazuje slunce; počátek dne‘ a analogicky ,doba, kdy slunce z nebe mizí a nastává tma, konec dne‘.⁵ S těmito fyzikálními charakteristikami jsou pravidelně spojovány emoce, v prvním případě kladné a v druhém záporné, i četné praktiky a pověry.

Východ slunce v **časovém** významu je spojen se světlem a dnem, předchází mu úsvit (*świt – świta, rozwidnia się, dzieje, rozjaśnia się*; svítání, svítá, rozednívá se, dní se); východ slunce vzbuzuje pozitivní pocity, radost, jak o tom svědčí např. deminutivizace

5 Vztahují se tak pouze ke dvěma kontrastním momentům času a ke dvěma protilehlým místům (světovým stranám), a odpovídají tedy pouze dvěma ze tří dnešních významů; třetí význam, zaznamenávaný ve slovnících současného jazyka jako „země položené na východě nebo západě“, lidová polština ještě nezná.

v písni *Świętego Jana raniusieńko ze sto stuneńko jaśniusieńko* (Svatého Jana raničko vyšlo jasničké sluníčko), začíná doba práce. Vyjádření, že někomu vychází slunce (*stońce wschodzi komuś*), znamená, že se mu dobře daří, že má štěstí. V milostných a svatebních lidových písních je typickou událostí, která se odehrává při východu slunce, setkání milenců: v neděli ráno při východu slunce přichází milý nebo milá. Tradiční víra pokládá okamžik východu slunce za magický: v tuto dobu jsou účinné různé léčebné praktiky (sbírání bylin či zařikání nemocí, zvláště chorob očí a kůže) a též praktiky ochranné či prováděné k zajištění plodnosti a úrody; je to však i čas působení čarodějnic. Za východu slunce se provádějí některé polní práce (setí prosa nebo pšenice, okopávání zelí); doporučuje se i omývání vodou z řeky (zvláště na Velký pátek a Bílou sobotu).

Na základě okolností, které východ slunce provázejí, se předpovídá počasí pro bližší i vzdálenější budoucnost a v některých výjimečných dnech roku také příští úroda.

Západ slunce je spojen s příchodem tmy a noci (*ściemnia się, zmierzcha się, zapada mrok, szara godzina, szarówka* – tmí se, smráká se, šeří se, černá hodinka); je to doba ukončení práce a nadcházejícího spánku (ukolébavka *Oj lulaj, lulaj, zachodzi stoneczko, zamknij już oczka i zaśnij, córeczko* – Hajej mi, hajej, zapadá sluněčko, zavři už očka, usni, dcerečko). V lidových písních je západ slunce dobou čekání na milého či milou; při svatebním obřadu (a v textech obřadních písní) se nevěstě v této chvíli vyměňuje panenský vínek za čepec vdané ženy.

Západ slunce vzbuzuje spíše negativní emoce (*Zachodzi stoneczko za las kalinowy, zimna rosa pada na sadek wiśniowy* – Zapadá sluníčko za les kalinový, chladná rosa padá na sádek višňový); je předpověď nejistého rána (*Już zachodzi czerwone stoneczko za zielonym borem, ubodzy wojacy, śląscy wojownicy, idą na bój krwawy* – Už zapadá červené sluníčko za zelený bor, ubozí vojáci, slezští bojovníci, jdou na krvavý boj).

Podle tradice se věřilo, že i chvíle západu slunce je magická: doba po západu se pokládala za čas působení ďábla, čarodějnic a duší zemřelých, to se stalo podnětem k mnoha zákazům (půjčování a prodávání, konání určitých prací) včetně zákazu sbírat byliny (na Kašubsku). Podle vzhledu zapadajícího slunce se předpovídalo počasí a budoucí události.

Doba východu a doba západu slunce bývají v pověrách – kromě mnoha podobností – spolu také v kontrastu, není to však vždy zcela symetrické. Čas západu, spojovaný s tmou a ukončením činnosti, vzbuzuje spíše smutek; strach působí hlavně víra, že se v noci vracejí duchové zemřelých a sílí moc ďábla. To s sebou přináší řadu zákazů; podobné zákazy však zcela chybí v souvislosti s východem slunce, který je spojen napopak se světlem a jasem, s počátkem aktivity, příslibem setkání, a to vše s sebou nese pozitivní emoce.

Symetričtější jsou tradiční **směrové** významy spojené s východem a západem. Odlišnost míst, kde se slunce v různých obdobích roku objevuje či kde mizí, se odráží v zrcadlovém rozrůznění názvů: *mały/krótki/zimowy wschód* – *mały zachód* („malý“/„krátký“/„zimní“ východ – „malý“ západ) a analogicky *duży/wielki/letni wschód* – *duży/wielki/letni zachód* („velký“/„letní“ východ – „velký“/„letní“ západ).

Při započínání mnoha činností se preferuje východní směr, jak o tom svědčí Vileňský slovník (1861) uvedením výrazu *wschodniować* („východovat“) ‚řídít se podle východu slunce‘. K východu směřují oltáře v kostelích, jsou mu přizpůsobována okna domů, tváří k východu sedí lidé při jídle, k východu je obrácen svatý obraz nad snoubenci o svatebním obřadu ap. Na Podlesí bylo třeba o žních první sklizenou hrst obilí položit směrem k východu slunce. Tyto pověry a praktiky mají všeslovanskou platnost (Tolstoj 1995, s. 445, 2016, s. 172).

Západní směr tak významné místo v tradičních kulturních praktikách neměl.

DOKUMENTACE

HÁDANKY

- 1) *Pole niezmierzone, bydło niezliczone, parobek rogaty, a gospodarz bogaty.*
(Niebo, gwiazdy, księżyc, słońce).
Pole neměřené, dobytek nepočítaný, pastýř rohatý, a hospodář bohatý.
(Nebe, hvězdy, měsíc a slunce.)
- 2) *Stoi dąb na środku wsi, nad każdą chałupą gałązka wisi.* (Słońce na niebie).
Stojí dub uprostřed vsi, nad každou chalupou větévka visí. (Slunce na nebi.)
- 3) *Kto najmocniejszy: mróz, słońce czy wiatr?* (Wiatr, bo mróz bez wiatru nie umrozi, a słońce nie spali, kiedy jest wiatr).
Kdo je nejmocnější: mráz, slunce, nebo vítr? (Vít, protože mráz bez větru neumrazí, a když je vítr, slunce nespálí.)
- 4) *Święta Urszula, perły rozsła, miesiąc wiedział, nie powiedział, słońce wstało, pozbiarało.*
(Rosa, którą wysusza słońce).
Svatá Ursula perly rozsela, měsíc věděl, nepověděl, slunce vstalo, posbíralo.
(Rosa, kterou vysouší slunce.)

PŘÍSLOVÍ

- 5) *Śpij o miesiącu, a rób o słońcu.*
Spi za měsíce a pracuj za slunce.
- 6) *Kto bliźniego nienawidzi, ten i w słońcu plamy widzi.* Varianta: *Plamy w słońcu szukać – ,szukać dziury w całym‘.*
Kdo bližního nenávidí, ten i v slunci skvrny vidí; varianta *hledat skvrny na slunci* (hledat nedostatky v něčem, co je evidentně dobré).
- 7a) *Nim słonko wzejdzie, rosa oczy wyje.*
Než slunce vyjde, rosa oči vyjít. Aby mohlo slunce vyjít, musí rosa oči vypít. (Před příchodem dobrých časů přichází zkáza.)

- 7b) *Będzie i przed naszymi wrotami słońce.*
I před našimi vraty vysvitne slunce.

MODLITBY

- 8a) *Witam cię, słońce, na dzień dzisiejszy, żebym mógł ten dzień szczęśliwie przepracować.*
Vítám tě, slunce, v dnešní den, dej, abych mohl po celý tento den šťastně pracovat.
- 8b) *Witaj nam, witaj, słońceko różane, witaj, skarbie niebieski, co przyświecas nam, biednym ludziom na ziemi. Jakżeś ty piękne i błyszczące, prosto od Boga posłane. Pokwalony niek bydzie za ciebie Jezus Chrystus.*
Vítej nám, vítej, sluníčko růžové, vítej, poklade nebeský, který nám, ubohým lidem, osvěcuješ zemi. Jak jsi krásné a zářivé, přímo od Boha poslané. Pochválen budiž za tebe Ježíš Kristus.
- 8c) *Witam cię, słońko jarzące / Od ciebie biją promienie gorące / Witam cię, słońko, tyś jest skarb trwały / ty nam ogrzewasz góry i skały / Witam cię, słońko, w niebieskim dworze / Ty nam ogrzewasz ziemię i morze. / Witam cię, słońko, iskro niebieska / Ty ogrzewasz całą kulę ziemską.*
Vítám tě, slunce planoucí! / Tryskají z tebe paprsky horoucí / Vítám tě, slunce, poklade stálý, / ty nám ohříváš hory i skály / Vítám tě, slunce v nebeském dvoře / Ty nám ohříváš zemi i moře / Vítám tě, slunce, jiskro nebeská, / teplá je od tebe celá koule zemská (Lidová básnička Rozalia Grzegorzczkova).
- 9) *Boże, za którego rozkazem grzejąca słońce wschodzi i zachodzi, który pragnąca ziemię rosą i deszczem posilas, który łąki trawą przyodziewasz, który zbożu na polu rósć dajesz, który ptactwo powietrzne karmisz, który kwiaty polne przyozdabiasz - zmiłuj się nad nami.*
Bože, na jehož rozkaz teplé slunce vychází a zapadá, který na vyprahlou zemi rosu a déšť posíláš, který louky trávou odíváš, který obilí na poli růst dáváš, který ptactvo nebeské krmíš, který květiny polní zdobíš – smiluj se nad námi! („Litanie o blahoslavenství Božím za úrodu na poli“, odříkávaná v době jízdního velikonočního obřadu v Petrovicích v polské diecézi.)
- 10) *Modlitba odříkávaná při ranním růženci: W niedzielę rano słońeczko wyschodzi, Najświętsza Panienska po niebie chodzi, Swego Synaczka za rękę wodzi.*
V neděli ráno sluníčko vychází, Panna Maria nebem se prochází, svého synáčka za ruku provází.

ZAŘÍKADLA A DĚTSKÁ ŘÍKADLA

- 11) *Wychodzi słońceko z za góry, wychodźcie suchoty z za skóry. (Varianta: Słońeczko za górę – a ty gurdzielu (choroba) marsz w dziurę!)*
Vychází sluníčko z hory ven, vyjděte, suchotě, z kůže ven! (Varianta: Sluníčko za hory – a ty, chorobu, do díry!)

- 12) Zaříkání růže (nemoci): *Oj, różyczko, różyczko! Wychodź! Idź nagóry, na lasy! Gdzie słońeczko nie doświeci, ptaszek nie doleci. Zgiń! Przepadnij na wieczne niewczasy.*
Oj, růżičko, růżičko! Vyjdi! Běž do hor! Do lesů! Kam sluníčko nedosvitne! Ptáček nedolítne! Zahyň! Propadni se do věčného nečasu!
- 13) Formule k zahánění mraků a deště: *Świeć się, świeć słońeczko! Dam ci jajeczko, jak kureczka zniesie na dębowym lesie. Weźmij jajo do raju, niech się dusze radują.* (Varianta: *Pokaz-ze się słońeczko, Dam ci białe jajeczko!*)
[Formule k zahánění mraků a deště:] Sviť mi, sviť, sluníčko! Dám ti vajíčko, co slepička snese tam v dubovém lese. Vem vajíčko do ráje, ať se duše radují. (Varianta: *Ukaž se mi, sluníčko, dám ti bílé vajíčko!*)
- 14a) *Biedronko, biedronko, pójdź do Pana Jezusa po słonko.*
Berunko, berunko, jdi k pánu Ježíši pro slunko!
- 14b) *Słońeczko, słońeczko, leć do nieba, przynieś nam jutro pogodę albo desc.*
Sluníčko, sluníčko, do nebe běž, přines nám na zítra slunce nebo déšť.
- 15a) *Deszczyk kropi, słońce świeci, czarownica masło kleci.*
Deštík kropí, svítí slunce, čarodějka máslo tluče.
- 15b) *Deszczyk pada, słońce świeci, Baba Jaga łapie dzieci.*
Deštík padá, slunce svítí, baba Jaga chytá děti.

PROMLUVY

- 16) *Jak smutna noc bez księżycy, a dzień bez słońca, tak też i ty, wielebny młody panie, smutny jesteś bez przyjaciółki.*
Jako je smutná noc bez měsíce a den bez slunce, tak i ty, ctihodný mladý pane, jsi smutný bez družky.

KOLEDY

- 17) *Kanec vyrývá kus zlata [slunce] zpod jedle: Cóż te wieprzocki robić będo? Tam pod jedlino ryły będo. Ryły, ryły i wyrzyły, i wyrzyły złote bryły. Dzież my to złoto podziejamy? Do złotnika zaniemiemy. Uleją nam złoty kielich, złoty kielich, złotą flaszkę. Któż tam kielichom pijał będzie? Sam Pan Jezus po kołandzie.*
Co ti vepřici dělat budou? Tam pod jedličkou rýti budou. Ryli, ryli a vyryli, kusy zlata tam vyryli. Kampak my to zlato dáme? Ke zlatníku zaneseme. Uleje nám kalich zlatý, k tomu zlatou láhev k pití. Kdo z kalicha píti bude? Sám pan Ježíš na koledě.
- 18) *Slunce a měsíc slouží nově narozenému králi: Ju pochwalme krola tego, dzis w Betleem narodzoneho. Jemu służy słońce, miesiąc, we dnie w nocy nie przestając.*
I pochvalme krále toho dnes v Betlémě zrozeného. Slunce, měsíc se mu klaní, ve dne v noci bez přestání (z Pomořanska).

PÍSNĚ POSTNÍ

- 19) *Płacz słońce, płacz koło miesięczne, zalejcie gwiazdy światła swoje wdzięczne, nad grobem króla niebieskiej stolice [...].*
 Plač, slunce, plač, kolo měsíčné, vylejte, hvězdy, svoje světlo vděčné nad hrobem krále nebeského stolce.

PÍSNĚ ŽŇOVÉ A DOŽÍNKOVÉ

- 20) *Zachodź, słońce, zachodź, zeli masz zachodzić, bo mię nóżki bolą za bydełkiem chodzić.*
 Zajdi, slunce, zajdi, však už máš zapadat, že mě nožky bolí za dobyt看em běhat.
- 21) *Dozynaj żytka, dozynaj, Pana Jezusa wspominaj. Dozynała go dziwecka, tak za jasnego słunecka.*
 Vyžínej žitečko, vyžínej, na Pána Ježíše vzpomínej. Vyžínala ho děvečka, ej za jasného sluněčka.

PÍSNĚ SVATEBNÍ

- 22) *Kołem, kołem słońeczko jidzie, nasza Manusia do ślubu jidzie.*
 Okolo, okolo sluníčko jde, naše Maryška na svatbu jede.
- 23) *W niedziale raniusiejko, kapało się słońejko. Marysia go łapała, sama w morzejko wpa-dała.*
 V neděli raničko koupalo se sluníčko. Maryška ho chytala, až do moře upadla.
- 24) *Panna młoda między pannami jako słońce najjaśniejsze między gwiazdami.*
 Panna mladá mezi pannami jako slunce nejjasnější mezi hvězdami.

PÍSNĚ MILOSTNÉ

- 25) *Już wieczorek blisko, już słońeczko nisko, już się rozejdziemy, moje towarzysko.*
 Už je blízko večer a nízko sluníčko, už se rozejdeme, mé milé srdíčko.
- 26a) *Komu słońce świeci, dla mnie zawsze smutne, komu losy stałe, a mnie są okrutne.*
 Někomu slunce svítí, pro mě je všechno smutné, někdo má žití stálé, a pro mě je ukrutné.
- 26b) *Komuś słońko piyknie świeci, dla mnie tylko mgła i mróz.*
 Někomu slunce pěkně svítí, pro mě je jenom mlha, mráz.
- 27) *Jednym słońce świeci i zapada w góry, a mnie nieszczęśliwej zachodzi za chmury.*
 Jedněm slunce svítí, zapadá za hory, a mně přenešťastné za mraky zachodí.
- 28) *Żeby tobie było słońce nie świeciło! Kiedyś mnie ty wziąść nie chciała.*
 Kěž by ti zle bylo, slunce nesvítilo, když sis mě vzít nechtěla.

- 29a) *Miesiąc świeci, słońce grzeje, do kochania serce mgleje.*
Měsíc svítí, hřeje slunce, za milým mi teskní srdce.
- 29b) *Deszczyk pada, słońce grzeje, do kochanki serce mgleje.*
Dešťík padá, hřeje slunce, za mou milou teskní srdce.
- 29c) *Cichy wietrzyk wieje, ciepłe słońko grzeje a Kasieńka do Jasieńka przez okno się śmieje.*
Tichý větrík věje, teplé slunko hřeje, a Kačenka na Janička za oknem se směje.
- 30) *A w lecie w lecie słońce gorące, pasła dziewczyna wołki na łące.*
A v létě, v létě horoucí slunce, pásala dívčina volky na louce [opakující se incipit milostné písně, který předznamenává situaci setkání].
- 31) *Kiedy będzie słońce, pogoda, przyjeź, Jasiu, do mego ogroda.*
Až bude slunce, pěkné dny, přijď, Janku, do mé zahrady.
- 32) *Przez zielony dąb przeleciał gołąb. Usiadł na ganeczku na złotym słońeczku, roztoczył ogon.*
Přes zelený doubek přeletěl holoubek. Sedl na větvičku na zlatém sluníčku, chvostem zatočil.
- 33) *Ciesyło mię słońko, ciesyła mię ziemia, ale mię dziewczyna zawiedła do cienia.*
Těšilo mě slunko, těšila mě země, ale pak do stínu dívka zavedla mě.
- 34) *Stary tak jak kłoda, a zimny jak woda, młody jak piórecko, grzeje jak słońeczko.*
Starý je jak kláda, studený jak voda, mladý jak períčko, hřeje jak sluníčko.

PÍSNĚ HISTORICKÉ

- 35) *„Słońce świeci dłużej trzy godziny z woli Najświętszej Paniienki, aby nasi mogli zakończyć zwycięską bitwę“: O, Najświętsza Paniienko, jakże mam wojować, kiedy już słońce zachodzi, późno się szykować. A mówiłam ja do ciebie, że z mojej przyczyny będzie ci słońce świeciło dłużej trzy godziny.*
„Slunce svítí dýl o tři hodiny z vůle svaté Panenky, aby naši mohli vítězně dokončit bitvu“. Ó, svatá Panenko, jak já mám bojovat, slunce už zapadá, pozdě se šikovat. Pověděla jsem ti, z mého přičinění slunce bude svítit dýl o tři hodiny.
(O králi Soběském a Turcích; o Pilsudském a Rusech, „cizí nad Vislou 1920“.)

POPĚVKY

- 36) *Słońeczko, karcemka, dwa podarki Boże, bez tych żyć krakowiak na świecie nie może. Słońeczko go żywi, karcemka go bawi, niech za to cię, Boże, człowiek błogostawi.*
Sluníčko, hospůdka, dva dárky od Boha, bez nich se člověku na světě žít nedá.
Sluníčko ho živí, hospůdka ho baví, ať tě za to, Bože, člověk blahosláví.

PÍSNĚ NÁBOŽENSKÉ

- 37) *Hej nam hej! Panna idzie ozdobiona słońcem, gwiazdy ustrojona.
Hej nám hej! Panna jde sluncem ozdobená, hvězdami oděná.*

POHÁDKY A PŘÍBĚHY (ZDE NAPŘ. PŘÍBĚHY O HLUPÁCÍCH)

- 38) *„Głupiec chce wnieść blask słońca do chałupy“: Chłop postawił chałupę. Ani okna, ni cego. I macha kapeluszem, i macha, nagania widok do chałupy, słońce. Ten gada: Co wy robicie? No, postawiłem chałupę i ciemno, i słońce naganiam.
„Hlupák chce dostat do domu sluneční světlo“: Sedlák si postavil chalupu bez oken. Mává kloboukem, mává, žene slunce do chalupy. Co to děláš? ptají se ho lidé. No, postavil jsem si chalupu, ale je v ní tma, tak tam naháním slunce.*

NEUVĚŘITELNÉ PŘÍBĚHY

- 39a) *Baba wnosi słońce wiadrem.
Bába nosí do domu slunce ve vědru.*
39b) *Baba chwyta słońce przetakiem i przykrywa zapaską.
Bába chytá slunce do řešeta a přikrývá je zástěrou.*

PSANÁ LIDOVÁ POEZIE

- 40) *Wśród zbóż lipcowych / złoconych / dźwiękiem kosy / pieśń ożywa. / Słońce toczy / ogromny bochen chleba, / świętość trudzi, / potem spływa (...) wracają żeńcy / z kłosem włożonym w serce. / – Chłop niesie słońce / na ramieniu (Władysław Sitkowski).
Uprostřed červencových polí / zlacených / zvukem kosy / píseň ožívá. / Slunce koulí / obrovský bochník chleba, / svatost tíží, / s potem stéká (...) / ženci se vracejí / s klasem v srdci. / – Sedlák nese slunce / na rameni.*
- 41) *A pola twoje / Jak kłos pszenicy: / Złote, / Dzwoniące, / Tarza się po nich, / Jak koń na łące, / W lipcowe południe / Ogromne słońce (Jan Pocek).
A tvoje pole / Jako klas pšenice: / Zlaté, / zvonící, / Jako kuň na louce, / V červen-covém poledni, / Obrovské slunce.*
- 42) *Sufit / nieba kopuła, / ściany / to cztery strony świata. / W nocy księżyc, / a w dzień słońce / jest mi żarówką / i taka jest moja chata (Marian Karczmarczyk).
Strop / je chrám nebe, / stěny / jsou čtyři strany světa. V noci měsíc / a ve dne slunce / je mi žárovkou / taková je má chata.*

BĚŽNÉ POVĚDOMÍ (VÝPOVĚDI RESPONDENTŮ)

43) *U nasz uważali jak lny siali, to jak było słońce ji miesiąc na niebie w dzień, to już nie siali, bo mówio, że się wysneci. I pszenica, uważali, ale to może i nieprawda, bo takie czarne kłóski były. Ni było ziarna ni całe. To to mówio, że jak u dwa światel było na niebie, słońce "o, ji miesiąc, to już ludzie to uważali.*

U nás se říkalo, že když je ve dne na nebi slunce i měsíc, tak se nemá sít len, že se neurodí. Možná to není pravda, ale říkalo se, že je to tak i s pšenicí, že pak měla takové černé klasy a ani zrnko nebylo dobré. Prý to tak bývá, když jsou dvě světla na nebi, slunce i měsíc.

44) *Słońce to wiadomo, że to jest światłość wielga, od Boga nam dana, że "ona nas ugrzewa, ji ziemia rodzi pod słońcem ji dobrze jest.*

To každý ví, že slunce je velké světlo, že nám ho dal Bůh a ono nás zahřívá, země pod sluncem rodí a je dobře.

45) *Tam sie świat zaczyna, gdzie wschodzi słońko, a tu sie świat kończy, gdzie zachodzi słońko. A tam dalej, to sie nic nie widzi, tam już świata nie ma.*

Svět začíná tam, kde vychází slunce, a končí tam, kde slunce zapadá. A tam dál, tam už není nic vidět, tam už žádný svět není.

11. POLSKÝ STEREOTYP MATKY

ÚVODEM

Matka zaujímá v polském jazykovém obrazu světa vysokou axiologickou pozici, která je ukotvena v tradici rodinné, národní i náboženské. Jde o kognitivně bohatý pojem, opírající se o univerzální zkušenostní bázi společné řadě kultur a jazyků. Vystupuje obvykle v kontextu dalších existenciálně podstatných pojmů, jako je DOMOV, RODINA, ZEMĚ a NÁROD. Polský pojem matky má však i jisté specifické rysy, které odrážejí svébytnost polského národního údělu. Tyto tradiční rysy se realizují prostřednictvím symbolických formulací, jako jsou *rodzona matka* (rodná matka), *ziemia matka* (matka země), *Matka Polska* („matka Polsko“, lat. *Mater Polonia*), *matka Polka* („matka Polka“, polská matka), *Matka Boska* (Matka Boží).

Zvláštním důvodem, proč se zabývat právě tímto pojmem (potažmo tímto slovem), je i ten fakt, že se právě on stal předmětem sémantických definic lingvistů různé metodologické orientace – strukturalistů i kognitivistů.

Podle strukturního pojetí Manfreda Bierwische (1969), využívajícího metodu komponentální analýzy, zahrnuje pojem MATKA (resp. význam slova *matka*) osm sémantických rysů; některé z nich fungují pozitivně – „živá bytost“ (*Lebewesen*), „bytost lidská“ (*Mensch*), „ženská“ (*Weiblich*), „bytost starší generace“ (*alter*), „příbuzná“ (*verwandt*), „spojená příbuzenstvím v přímé linii“ (*direkt verwandt*) – a jiné negativně (tj. prostřednictvím nepřítomnosti daného rysu): „nevztahuje se k téže generaci“ ([–] *gleiche Generation*) a „není to bytost mužská“ ([–] *männlich*) (cit. podle Bussmann 1990, s. 398).

V kognitivním pojetí se pracuje s pojmy typů a ideálních kognitivních modelů. George Lakoff pojem MATKA analyzuje na základě kategorie prototypu a neprototypových případů; zpochybňuje přitom existenci významového invariantu a vyjadřuje přesvědčení, že se pojem nedá jasně definovat pouze na základě všeobecně platných, konečných a postačujících významových rysů. Lakoff vyděluje několik modelů spojených s pojmem MATKA (1987):

- model zrození (základní): „žena, která porodila dítě“
- model genetický: „žena, která předala dítěti genetický materiál“
- model výživy a výchovy: „žena, která dítě živí a vychovává“
- model manželský: „žena, která je manželkou otce dítěte“
- model genealogický: „žena, která je nejbližším předkem ženského pohlaví“;¹

Anna Wierzbicka pokládá Lakoffovo pojetí za „málo přesvědčivé“, protože mu podle ní uniká zásadní fakt, že „zástupné matky“, „matky adoptivní“, „matky genetické“ ani tzv. „matky smluvní“ nelze při vymezení významu chápat jako souměřitelné s matkami biologickými.² V závěru polemiky uvádí Wierzbicka toto přirovnání: „Chápeme-li „biologické matky“ jako rovnocenné vzhledem k matkám „smluvním“ nebo „náhradním“, je to trochu, jako bychom tvrdili, že máme dva druhy koní: biologické a houpací (případně že existují dva různé, vzájemně nekongruentní „modely koňskosti“ – model biologický a umělejší). V takovém případě bychom nemohli definovat koně jednoznačně jako „druh zvířete“, protože houpací koně nejsou zvířata.“

Definice matky podle A. Wierzbické je založena na jejím univerzálním sémantickém metajazyku; obsahuje biologické, společenské a psychologické komponenty:

X je matka Y

- (a) kdysi byl Y uvnitř X
- (b) tehdy byl Y jakoby součástí X
- (c) proto si lidé mohou myslet o X něco takového:
X chce dělat pro Y dobré věci
X nechce, aby se Y děly špatné věci
(Wierzbicka 1999, s. 34)

MATKA V JAZYKOVÉM SYSTÉMU POLŠTINY

SLOVNÍKOVÉ DEFINICE

Definice slova *matka* v polských slovnících (SJP Dor 1962, SJPSzym 1994, PSJP 1998 a SWJP, 1996) rozlišují sedm či osm významů; tím základním je „žena, která má vlastní dítě (děti); žena ve vztahu k tomuto dítěti (dětem)“.³ Tato definice splňuje podmínky

1 Komentář k Lakoffově koncepci srov. Wejland 1991, s. 52–60; Henryk Kardela 1990, s. 15–40, o matce na s. 24–25; kritika soudů George Lakoffa ze strany Anny Wierzbické srov. Wierzbicka 1999, s. 33–34.

2 Bez přívlastku se výraz *matka* (X je matka člověka Y) vztahuje nesporně k rodičkám, nikoli k dárcyním vajíček ani k ženám pronajímajícím dělohu, pečovatelkám či manželkám otců (Wierzbicka 1999, s. 33). Dále Wierzbicka zdůrazňuje, že Lakoff „nezhledňuje strukturální – a dokonce ani sémantický – rozdíl mezi mou „pravou matkou“ (ať už je to žena, která mě porodila, anebo žena, která se o mě stará) a ženou, která je „pro mě pravou matkou“.

3 Další významy zachycené v uvedených slovnících (a odvozené od významu základního) lze charakterizovat přibližně takto: 2. „samice zvířat, která má mláďata“; 3. „u některých druhů hmyzu, např. u včel, samice schopná reprodukce (královna)“; 4. „co poskytuje péči, podporu, výživu apod. (např. mateřská země, mateřská loď)“;

sémantické reprezentace, jak je chápe strukturní sémantika (Grochowski 1993): zahrnuje kategoriální (podstatné) rysy, které jsou vlastní všem designátům kategorie matek, tj. (1) „být ženou“ a (2) „mít dítě“.

Je třeba říci, že první z těchto rysů má silnější status než druhý. Věta **Anna je matka, ale není to žena* je zcela nepřijatelná, což ukazuje, že být ženou je pro pojem mateřství klíčové. Věta *Anna je matka, ale nemá děti* naproti tomu může být pokládána za správnou (např. dítě měla, ale už je nemá apod.). Podobně i větu *Anna je matka, ale žádné dítě neporodila* lze akceptovat, ačkoli ten, kdo ví o možnosti umělého oplodnění, resp. oddělení funkce dárkyně vajíčka a ženy, která dítě donosí a porodí, může namítnout, že může jít i o dárkyni vajíčka, jež pak po oplodnění dozrálo v lůně jiné ženy. Shodně se však asi na tom, že takovéto předpoklady mají spíše odborný charakter a jsou za hranicemi naivního obrazu světa. Nicméně i v tomto běžném povědomí o světě máme rozrůzněny a odstíněny funkce, které plní matka ve vztahu k dětem; názor na sociální roli matky je společensky stabilizován v polském přísloví *Není matkou ta, která porodila, ale ta, která vychovala*. Pokud bychom tedy měli vymezit „jádrové vlastnosti“, jejichž nepřítomnost by vedla k nesmyslnému tvrzení, je to rozhodně ono „být ženou“. Co se týče druhé vlastnosti, obligatorní je „vztah k dítěti“. V konkrétních manifestacích tohoto vztahu se však připouštějí varianty. Ty by měly být vyjádřeny v alternativách, např. jako „porodila / předala genetický materiál / má / vychovává“ apod.

Definice, která se omezuje jen na nutné a postačující vlastnosti matek, vyděluje matky z nadřazené kategorie žen a zaměřuje se na včlenění pojmu MATKA do sémantického systému jazyka; je tedy svou povahou taxonomická. Jako celek je ovšem dosti chudá a neoddiskutovatelných vlastností, které lze potvrdit v kontradiktorním testu, obsahuje velmi málo na to, abychom potvrdili, jak dané slovo (a pojem) v jazyce funguje.

Podle naivní jazykové intuice i podle komunikační praxe je matka něčím víc než jen ženou, která porodila (resp. má apod.) dítě. V intuici průměrného uživatele jazyka se matce připisuje pozitivní, společensky sdílená charakteristika, která zahrnuje nejen vlastnosti, podstatné (tj. „příslušející obligatorně všem matkám a nepříslušející ne-matkám“), ale i vlastnosti „typické“, relevantní z hlediska běžného rozumění výrazu *matka*, jeho vztahů k jiným výrazům jazyka a způsobům jejich užívání v jazykových textech (Bartmiński 1984, s. 19). Tyto vlastnosti náleží (na základě společensky sdílených sémantických norem) „všem opravdovým“ matkám (v opozici k matkám „špatným“, deviantním). Konstituují tak jazykový obraz neboli stereotyp matky. Otázkou je, jaké jsou hranice souboru vlastností, jež tento stereotyp tvoří, nakolik je tento soubor otevřený a jakou má vnitřní strukturu.

Pokusme se pokud možno systematicky soubor těchto vlastností shromáždit; vzhledem k dynamické a otevřené povaze významu však už předem víme, že může být jen neúplný a přibližný.

5. „titul některých řádových sester, zejm. s vyšší funkcí v řádu“; 6. „nejdůležitější hráč“; 7. neform. „manželka, starší žena, obvykle na venkově“. (Novější slovníky, tj. ISJP 2000, a USJP 2003, uvádějí: „žena, která porodila dítě a obvykle ho vychovává“.)

SLOVOTVORNÉ DERIVÁTY, SÉMANTICKÉ DERIVÁTY, METAFORY

Poměrně jednoduché je poukázat k těm relevantním vlastnostem, které jsou potvrzeny v derivátech výrazu *matka*, srov.

- *matkovač komu* „vystupovat jako něčí matka“, „dělat někomu matku“,
- *mamka* - „kojná“,
- *matecznik* - „doupě, úkryt, útočiště“,
- *po matczynemu* - „mateřsky“.

Tyto výrazy implikují, že význam slova *matka* zahrnuje rysy: **(3) „stará se (o někoho)“**, **(4) „kojí“**, **(5) „poskytuje útočiště“**, **(6) „je něžná a milující“**.⁴

Četná deminutiva užívaná zejména v oslovení matky svědčí o něžném a milujícím vztahu i z opačného směru, tedy ve vztahu dětí k matce: podle SJP Dor jsou to výrazy *mama, mamcia, mameczka, mamienska, mamuchna, mamula, mamunia, mamuńka, mamusia, mamuśka; matczyisko, mateczka, mateńka, matuchna, matula, matuleńka, matulka, matunia, matusia, matuś*. Dalším rysem významu je tedy **(7) „vztahujeme se k ní s láskou a něhou“**.

O takovémto vztahu dětí k matce však svědčí i příklady opačné, z druhého pólu expresivity, tedy urážky či nadávky vztažené k matce někoho jiného: jsou potvrzením kulturně zakotveného příkazu projevovat úctu nejen vlastní matce, ale i matce jiného člověka.

Sémantické deriváty a metaforická užití výrazu *matka* dokazují, že zkoumaný pojem obsahuje ještě další významové rysy, které slovníková definice nepojme, ale které se mohou aktivizovat v průběhu utváření nových významů.

Sémantické deriváty a metaforické významy, které jsou v SJP Dor prezentovány jako samostatné a uváděny postupně s číselným označením, zde probereme najednou. Význam uvedený v tomto slovníku jako čtvrtý - „řádová sestra plnicí v řádu důležitou funkcí“ - poukazuje spolu s vyjádřením *matka przetożona* „matka představená“ k vlastnosti **(8) „zaujímá důležitou společenskou pozici“**; význam „nejdůležitější hráč, vedoucí týmu v kolektivních hrách“ umožňuje tuto pozici určit ještě přesněji - nejen jako „důležitou“, ale **(8a) „nejdůležitější“**.

KOLOKACE A FRAZÉMY

Frazémy doložené ve slovnících potvrzují již uvedené významové rysy, které jsou fixovány jako konotace výrazu *matka*; některé z nich však přinášejí ještě další konkretizace a modifikace:

4 Smysl čísel uváděných v závorkách před jednotlivými významovými charakteristikami (součástmi významu, resp. konotacemi) je patrný v závěru studie (poznámka překladatelky).

- *matka chrzestna* „kmotra“ - „žena přijímající závazek morální péče o křtěnou osobu“ (3); také „žena vykonávající symbolický akt pojmenování lodi“ apod. (PSJP, 1998);
- *mleczna matka* - „kojná“, tj. „žena kojící cizí dítě“ (4);
- *komisja matka* - „mateřská komise“, tj. komise, jejímž úkolem je rozhodnout o kandidátech pro volby“ (2);
- *samolot matka* - „mateřské letadlo“, tj. „velké transportní letadlo s malým rychlým letadlem umístěným na palubě, které z něho startuje ve vzduchu a letí pak samostatně, zatímco velké letadlo se vrací na zem“ (5);
- *statek-matka* (námoř.) - „mateřská loď“, tj. „velká loď zásobující malé lodi na volném moři potravinami, palivem apod.“ (3), (5), (8);
- *kazeta-matka* (neform.) - „mateřská kazeta“, tj. „kazeta, z níž jsou pořizovány kopie“ (2).

Frazémy charakterizující konkrétněji vztah matka - dítě:

- *powtarzać co jak za panią matką* „poslušně a přesně něco po někom opakovat“ (doslovně „opakovat něco jako po paní matce“); to implikuje dva soudy (9), „**matka děti učí**“ a (10) „**děti matku poslouchají**“;
- *jak matkę kocham* „přisahám při své matce“ (doslovně „jak miluji matku“); to implikuje soud (11) „**matka je milována**“;
- *(zbić kogoś) tak, że go rodzona matka nie pozna* „zbit někoho tak silně, až změní podobu“ (doslovně „tak, že ho ani vlastní matka nepozná“); to implikuje soud, že (12) „**matka své dítě pozná v každé situaci**“ (neboť je s ním vnitřně spojena, miluje je).

Z perspektivy kritického vnějšího pozorovatele je vztah matky a dítěte modelován následujícími frazémy:

- *(ktoś) jeszcze matce za cycek nie podziękował* (doslovně „ještě nepoděkoval matce za prs“): kojení se chápe jako samozřejmé, srov. (4) a (13) „**dítě má být matce vděčné za její péči**“;
- *(ktoś) trzyma się matczynej spódnicy* „někdo je nesamostatný, drží se matčiny sukně“ - frazém implikuje podobnou vlastnost jako u (5);
- *maminsynek* - „maminčin chlapeček“ - „chlapeček, který je dlouho nesamostatný a závislý na matčině péči“; frazém implikuje vlastnosti (3) a (5).

Nejsou to jistě všechny významové rysy, které lze vyvodit z jazykových dat, a nevádíme zde ani všechny frazémy s výrazem *matka*; pomíjíme ty, které jsou založeny na významovém rysu „zrození, původu“, jako např. *nadzieja matką głupich* („naděje je matkou hlupáků“) nebo *potrzeba - matką wynalazków* („potřeba je matkou vynálezů“). Jak je však patrné, vlastnosti, které se potvrzují na základě jazykových dat, představují soubor propojený řadou vzájemných vnitřních implikací; spojují se v syndrom.

Mezi těmito vlastnostmi jsou jak rysy konkrétní, tak z nich vyplývající rysy obecnější povahy, např. od významu „porodit, zrodit“ se odvozuje obecnější „způsobit existenci“ (*komisja-matka*); jsou tu naopak i vlastnosti obecné, jež lze konkretizovat („krmit“ – „kojit“); jsou tu vlastnosti základní a další, od nich sémanticky odvozené (konsekutivní), např. „pečující“ – „upracovaná“ (*zapracowana*), které se nacházejí na stejné úrovni obecnosti; jsou tu konečně i vlastnosti vzájemně spojené, nebo dokonce identické, ale různě pojmenované, jako „něžná a milující“ nebo „citlivá a vřelá“ (srov. dále dotazníky LAS-90). Pokud takovýmto způsobem pronikneme k vnitřnímu uspořádání obsahových prvků, které tvoří představu matky, lze hovořit o „kognitivní struktuře pojmu“ (Wierzbicka 1985).

ETYMOLOGIE

Jakou roli hraje v sémantické explikaci etymologie? Na základě etymologického výzkumu lze v motivaci výrazu *matka* odhalit fundamentální vazbu mezi matkou a dítětem. Z hlediska formy i významu byl tento výraz utvořen z perspektivy dítěte, neboť slova *matka* a *mama* pocházejí z jazyka dětí (REW, 1950–1958) a mají základ v kořeni **ma-*, v jehož fonologické struktuře se realizuje základní opozice uzavřenosti a otevřenosti, první, která se v dětské řeči objevuje.

Bohatý obsah stereotypu matky je též modelován z perspektivy dítěte, ať už nedospělého v péči matky, nebo již dospělého a na ní nezávislého, ale uchovávacího si „rodinnou paměť“; perspektiva dítěte konstituuje základní, ale nikoli jediný sémantický profil pojmu *matka*.

MATKA VE SVĚTLE DOTAZNÍKOVÝCH ÚDAJŮ

Jak chápe význam matky průměrný současný uživatel jazyka, lze zkoumat prostřednictvím dotazníků. Zjišťovat můžeme odpovědi na tyto otázky: *Které komponenty významu se ve výpovědích respondentů uplatňují nejčastěji? V jakém pořadí jsou zmiňovány? Jaké konfigurace tyto komponenty tvoří? Jaká je typická sémantická a syntaktická spojitelnost daného výrazu?* Zkoumat můžeme obsah stereotypu, míru ukotvenosti jeho komponentů, ale i soudy a hodnocení, které jsou s nimi spojeny. Tím získáme přístup k oblasti, již popisuje Coseriu jako „společenskou normu“, která je ve významu slova obsažena (1988, s. 297–302).

Dále se budeme věnovat výsledkům tří dotazníkových výzkumů, které byly provedeny mezi polskými rodilými mluvčími v roce 1990 a jejichž předmětem byl mj. právě stereotyp matky.

PROBLÉM DEFINICE

Respondenti dotazníku byli dotázáni na význam slova *matka*. Šlo v tomto případě o nejjednodušší, ale zároveň o jednu z nejdůležitějších otázek dotazníku. Spontánní definice matky nebyly jen taxonomické (tedy „žena“, „osoba“, „ta“, která „dala život“ či „porodila“); v polovině případů šlo o definice typologické, zdůrazňující především základní sociální funkce matky vůči dítěti: „osoba, která rodí, živí, vychovává“; „která porodila dítě a stará se o ně“; „která řídí domácnost“ apod. Studenti měli přitom výrazný sklon projektovat do obrazu matky svou vlastní perspektivu: „krmí moji duši i žaludek“; „ta, která mě porodila a vychovala“; „kdo mě porodil a kdo mě miluje“, „ta, která nás miluje nekonečnou láskou“ apod. Ve všech těchto charakteristikách se uplatňují již zmíněné rysy.

MATKA „TYPICKÁ“ A „OPRAVDOVÁ“

V dotazníkových výzkumech, k nimž zde odkazujeme, se objevovaly dvě specificky naměřované otázky; týkaly se jednak vlastností připisovaných „typické“ matce, jednak vlastností matky „opravdové“. V otázkách bylo explicitně užito právě takovýchto formulací (o rozdílu mezi modifikátory „typický“ a „opravdový“ srov. Bartmiński 1994).

Odpovědi na otázku po vlastnostech „typické“ matky poukazovaly téměř ke čtyřiceti vlastnostem včetně takových, které se ze systémových dat nepodařilo získat. Můžeme je tedy do našeho souboru vlastností všechny prostě doplnit? – Pochybnosti, zda lze takto jednoduše včlenit do okruhu významu slova údaje, které uvádějí respondenti v dotaznících, jsou namístě (Wierzbicka 1993). Je třeba nalézt určité verifikační procedury. Nejfrekventovanější vlastnosti jsou nicméně uvedeny v tabulce 11.1.

Tab. 11.1: Nejfrekventovanější vlastnosti „typické“ matky

Počet respondentů	Vlastnosti
48	milující (děti, rodinu)
21	pečující, ochraňující, až příliš ochraňující
18	chápavá, mající porozumění
17	dobrá
9	laskavá
8	něžná
6	citlivá, milovaná
5	zaměstnaná, upracovaná, zaneprázdněná
4	vřelá, plná tepla, rodičovského tepla
3	oddaná

Tento soubor nejčastěji zmiňovaných vlastností matky zahrnuje oproti těm dosavadním některé další charakteristiky, především **(14) „chápavá, mající porozumění“** (snad i pod vlivem známé polské mariánské písně *Matka všechno chápející*) a **(15) „zaměstnaná, upracovaná“**. Některé další významové rysy jsou sémanticky odvozeny od výše uvedených rysů základních jako jejich zevšeobecnění, a to **(16) „dobrá“** (odvozeno od „pečující“, „něžná a milující“, „poskytující ochranu“) a **(17) citlivá** (od „něžná a milující“). Statistické údaje spojené s těmito rysy nejsou jednoznačné, protože nejde o rysy s výraznými a ostrými hranicemi.

Jiná analýza statistických dat umožnila zformulovat tzv. princip jednosměrné korelace: vysoká statistická pozice vlastnosti implikuje její jazykovou (sémantickou) relevantnost, ale nízká pozice neimplikuje, že údaj jazykově relevantní není (Bartmiński 1988b, s. 103–104). Pokud tento princip přijmeme, a chápeme-li navíc význam jako otevřenou strukturu (Bartmiński – Tokarski 1993), můžeme do soustavy stereotypových vlastností matky přidat přinejmenším tyto čtyři sociální a psychologické vlastnosti: (14) chápavost, porozumění, (15) zaměstnanost, upracovanost, (16) dobrotu a (17) citlivost.

V dotazníku AXL-90 byla položena otázka spojená s vlastnostmi „opravdové“ matky. Získána jich byla téměř stovka; nejfrekventovanější jsou uvedeny v tabulce 11.2.

Tab. 11.2: Nejfrekventovanější vlastnosti „opravdové“ matky

Počet respondentů	Vlastnosti
66	milující (64 % respondentů)
43	ochraňující
22	chápavá, mající porozumění
20	obětavá
19	starostlivá
17	dobrá
9	oddaná, něžná
8	vzor k následování
6	ochota pomoci, teplo

Dalších devadesát vlastností se objevovalo méně často, asi sedmdesát z nich bylo uvedeno jen jednou.

K těm vlastnostem, které se už objevily výše, jsme získali navíc několik dalších, i když nejsou co do frekvence na nejvyšších pozicích. Do první desítky vlastností se dostaly tyto tři nové: **(18) „obětavá“**, **(19) „vzor k následování“**, **(20) „ochota pomoci“**. Pozoruhodné je to, že první tři místa zaujímají na obou seznamech tytéž vlastnosti: „milující“, „ochraňující“ a „chápavá“ (má porozumění).

Porovnání výsledků obou dotazníků umožňuje rozpoznat, že uvedení modifikátorů „typický“ a „opravdový“ mělo značný vliv na charakter vlastností, které se objevují

v odpovědích respondentů. Tento soubor se v případě dotazu na „opravdovou“ matku přibližuje k ideálnímu obrazu (jaká by opravdová matka měla být), podléhá tedy idealizaci, zatímco v případě dotazu na matku typickou zaznamenáváme spíše sklon k čisté popisnosti (jaká matka opravdu je – např. „upracovaná“). V souvislosti s ontologií stereotypu je to věc velmi důležitá. Myšlení ve stereotypech má v sobě mytologický element, tzn. že obraz toho, jaká by věc měla být, se překrývá s obrazem toho, jaká ve skutečnosti je.

JEDINÁ ASOCIACE A TZV. BUT-TEST

Podobná skupina respondentů (studentů) dostala ještě jiný úkol (a to dvakrát po sobě, v roce 1980 a 1990): uvést jediné slovo, které by podle nich matku nejlépe charakterizovalo. 170 respondentů uvedlo celkem 60 výrazů a v obou případech zaujímala nejvyšší dvě pozice tatáž slova: „láska“ a „dobrota“. Tyto výrazy charakterizují matku ve vztahu k jejím sociálním funkcím (podrobněji se výsledky probírají in Panasiuk, 1990).

Otevřené otázky jsou relativně věrohodnější, protože se v nich předem nesugerují odpovědi, na rozdíl od někdy užívaných uzavřených dotazníků, v nichž jsou respondentům předloženy seznamy vlastností a očekává se, že s nimi budou provádět určité operace (doplňovat k názvům osob asociace apod., srov. např. Pisarkowa 1975, Kapiszewski 1978 aj.).

Zajímavé možnosti však nabízí dotazník obsahující texty určené k doplnění. V dotazníku LAS-90 byl využit model protikladné věty. Od respondentů se vyžaduje samostatná verbalizace vlastností, které jsou opozitní vzhledem k stereotypu, jež mají ve svém povědomí ukotven. Tvoří pak věty poukazující k presupozicím stereotypů. Věta „Anna je matka, ale...“ by mohla být doplněna např. takto: „nemá ráda své děti“, „nestará se o rodinu a o domácnost“, „neumí se starat o děti“, „je krutá“. Tyto charakteristiky stojí (na základě zkušenosti respondentů) v protikladu k „normálnímu“ vlastnostem matky. Tak se potvrzují vlastnosti, které máme do stereotypového obrazu matky zabudovány, především ty, jež se vztahují k fazetě společenské funkce matky a jejího postoje: „miluje své děti“, „je laskavá“, „starostlivá“, „citlivá“ aj. (Olechnowicz 1990).

TYPICKÉ PŘEDMĚTY

Jiné otázky dotazníku LAS-90 se týkaly charakteristických předmětů, které jsou s matkou spojeny (Olechnowicz 1990). Ukázalo se, že jsou to předměty velmi běžné, spjaté s kuchyní a stravou: hrnce a hrnky (34 respondentů ze 150), kuchyňské nádobí, váleček, utěrka, palička na maso, kbelík, konvice na čaj, zástěra, pánev, síťovka a nákupní taška, pračka, prášek na praní, šicí stroj, jehlice, vlna atd. Tento soubor předmětů těsně souvisí s typickými činnostmi matky, jako jsou nákupy, praní, šití, a ovšem s nejdůležitější společenskou rolí matky – živit děti, starat se o ně a vychovávat je.

Je zajímavé, že studenti zmiňovali u matky pouze okrajově péči o malé dítě (kojenec); z charakteristických předmětů z této oblasti byly (ovšem pouze několikrát) jmenovány kolébka, kočárek a pleny. Podobně tomu bylo i se záležitostmi spojenými s hospodařením a penězi (peníze, pokladna, peněženka). Slabě byly zastoupeny i předměty utvářející obraz matky jako ženy, která pečuje o svůj vzhled a eleganci (rtěnka, pleťový krém, krém na ruce).

KONVENČNÍ SÉMANTICKÉ KOLOKACE

Dotazníková zkoumání spojitelnosti substantiv s adjektivem *matczyny*, *a*, *e* (česky ‚matčin‘ i ‚mateřský‘) přinesla ve výzkumu LAS-90 další podrobnosti zkoumaného stereotypu. Téměř sto respondentů užilo celkem 50 substantiv, z nichž jsou nejfrekventovanější uvedena v tabulce 11.3.

Tab. 11.3: Substantiva užitá v rychlé reakci jako doplnění adj. *matczyny*, -a, -e (česky matčin, mateřský)

Počet respondentů	Substantivum
43	srdce
27	láska
17	ruce a dlaň / dlaně
6	práce; dobrota
5	úsměv
4	cit
3	teplo; zástěra; péče; starost; starostlivost
2	instinkt; úzkost; hlas; dům (domov); mléko

Výsledky těchto výzkumů ukázaly roli specifických, obecně ustálených jazykových vyjádření, které slouží jako etikety pro charakteristiky známé již z předchozího zkoumání: mateřské srdce je metaforou pro něhu a lásku, matčiny ruce jsou symbolem péče, práce a starostlivosti, mateřský úsměv je výrazem přijetí apod. Obraz matčina těla (srdce, ruce, tvář) je podobně jako obraz domu (a domova) odvozen od sociálních funkcí matky; jde o obraz založený sémioticky. Třetí okruh názvů vyjadřuje vztah matky k jiným lidem (dětem): láska, dobrota, péče, starost, úzkost, cit.

Jak je vidět, postupně aplikované dotazníkové techniky stále více potvrzují, že ve společenském vědomí existuje určitý základní soubor charakteristik, které jsou s matkou spojeny. Centrum tohoto souboru se postupně ukazuje stále výrazněji, hranice však zůstávají otevřené. Nejde o soubor co do jednotlivých charakteristik přesně definovatelný, není však zcela neohraničený; případné další vlastnosti jsou totiž předvídatelné, resp. lze je odvodit od vlastností již známých. Tento soubor má koncentrickou, radiální strukturu.

OBRAZ MATKY V TEXTECH

Chceme-li zkoumat, jak funguje slovo *matka* (a příslušný pojem) v různých typech textů, ocitneme se před množstvím dat tak bohatých a různorodých, že se jejich komplexní charakteristika zdá být skoro nemožná. V tomto ohledu je třeba ujasnit, že obraz matky v konkrétních výpovědích závisí na tom, z jakého modelu skutečnosti a pojetí světa se v textech vychází, jak jsou ideově orientováni autoři, kteří o matce mluví nebo píšou, a také na žánru či typu textu a na jeho komunikačním záměru.⁵

Výsledkem působení těchto subjektivých (tj. se subjektem spojených) faktorů jsou pak různé profily (aspekty) pojmu matka (Bartmiński – Niebrzegowska, 1998). Ustálené, opakované a folklorizované texty, které kolují v komunikaci jako společenské vlastnictví, odkazují spíše k tradičnímu povědomí; tím se zásadně liší od textů individuálních, tvořených *ad hoc*, jejichž intencí je poukázat k něčemu novému, třeba i kontroverznímu. Nehledě na tento globálně vymezený rozdíl mezi zkoumanými typy textů je důležité, jak je v daném kontextu výraz *matka* použit, zda obecně, genericky (jako reference ke všem matkám), anebo specificky (jako reference k něčí konkrétní matce). Z textů poukážeme pouze k vybraným příkladům.

PŘÍSLOVÍ

Přísloví představují zvláštní typ textů. Kodifikují sociální vědomí v jeho populární variantě a modelují kolektivní chování. Jde o realistická konstatování, která se vztahují k osobnímu i sociálnímu životu, či o životní rady, formulované z objektivizované, obecně lidské perspektivy a uváděné často v imperativu. V souvislosti s utvářením stereotypu je velmi důležité, že se tak zpravidla vyjadřují zevšeobecňující soudy, tj. orientované ke všem matkám. V *Nové knize polských přísloví* (1978, II. díl) lze nalézt přísloví potvrzující výše identifikovaný stereotyp matky, která

„miluje děti“ – např. *Každé matce jsou její děti milé* (1696);⁶

„stará se o děti a živí je“ – např. *Když mají děti matku, mají učesané hlavy* (1861).

V některých příslovích jsou však uvedeny nové vlastnosti, jež zaznamenány dosud nemáme (jde o přísloví z různých období a z různých kontextů):

5 Srov. např. text z polského týdeníku *Politika* z 9. 3. 2002, z rubriky *Raport*. Pod názvem *Matky a dcery: náročné vztahy* ho uveřejnila Barbara Pietkiewicz a informuje v něm o tom, že je mezi mladými ženami zvláště ve Francii počátků 70. let rozšířen postoj pohrdání matkami jako „přenašečkami útisku žen“. „Jejich hlavním povoláním bylo – jak dcery prohlašovaly – žehlit, čistit, smažit, leštit, prát a ‚vrkat‘, tedy dělat všechno pro to, aby plně uspokojily svého manžela.“ (...) Autorka *Raportu* konstatuje, že „v Polsku, zabydleném polskými matkami, takové protesty týkající se matek jako ‚přenašeček útisku‘ nikdy nebyly“. To však neznamená, že v polštině nejsou jazykově ztvárněny určité typy matek, které přehánějí svou pečovatelskou roli, srov. takové hodnotící výrazy jako *kwoka* („kvočna“) nebo *matka toksyczna* („toxická matka“).

6 V závorkách je vždy uveden rok prvního záznamu přísloví.

- (21) ‚trestá, bije děti‘ – *Blahoslavené jsou matky, které své děti za zlé skutky trestají* (1902); *Matka je milá, i kdyby bila* (1806); *Matka bije, ale učí* (1878); *Kdo neposlouchá matku, skončí ve vězení* (1894);
- (24) ‚bezvýhradně své děti přijímá‘ – *Pro svou matku je každý krásný* (1894);
- (25) ‚je obětavá, nezištná‘ – *Jedna matka užíví deset synů, ale deset synů neužíví jednu matku* (1568); *Co matka má, to dětem dá* (1745); *Matka dá, a macecha se děti ptá, jestli chtějí* (1649).

Z hlediska své sémantiky je nejzajímavější dodnes populární přísloví z 19. století *Není matka ta, která porodila, ale ta, která vychovala* (1819), v němž se radikálně přehodnocuje tradiční charakteristika matky a „přídavná“ vlastnost se staví výše nežli vlastnost základní, kategoriální.

VLASTENECKÁ POEZIE

V polské vlastenecké poezii se utvořil výrazný ideologický stereotyp polské matky (srov. slavnou báseň Adama Mickiewicze *Polské matce*, 1830), který byl odvozen od staršího stereotypu matky vlasti, matky Polonie (srov. *matka Polska*) a také od stereotypu Panny Marie jakožto Matky Boží. Jde o variantu stereotypu, již lze označit jako ‚vzor k následování‘ a která je idealizací určitého rámce povinnosti: předepisuje, jaká by matka měla být. Společenská role matky je v něm zúžena ve smyslu intencí národnostního programu: polská matka je bytost „obdivuhodná, dobrá, pečující a plodná, a zároveň vlastenka, která rodí a vychovává obránce vlasti a zároveň strážní národní hodnoty“ (Monczka-Ciechomska 1992, s. 95). Polský étos mateřství vyrůstá i z kultu Panny Marie, příznačného pro polský katolicismus; spojuje v sobě idealizaci i tragiku. Polská matka své děti obětuje (má obětovat) pro velkou národní věc, a její mateřství tedy musí být spjato s utrpením. Je (má být) „strážkyní morálky, plná dobroty a obětavosti a nabízí lásku a čistotu srdce jako křesťanskou ctnost“ (Monczka-Ciechomska 1992, s. 96).

KÁZÁNÍ

Podobně idealizovaný obraz matky jako vzoru k následování propagují i kázání proslovovaná v katolické církvi, i když jsou postavena na poněkud jiné, univerzálnější axiologické bázi. Vlastnosti, které v tomto obraze dominují, jsou láska, péče a obětavost. Jsou to vlastnosti postulované církví a výsledný obraz je v tomto případě podřízen cílům katecheze.

Nikdo nenahradí matku, která dává život, výživu a výchovu. Nic nenahradí ani přítomnost mateřského srdce v domově, toho srdce, které tam stále je, stále tam čeká
(Jan Pavel II, Częstochowa, Polsko, 6. VI. 1979).

Matka nečeká na své děti jen doma, ale jde za nimi do všech míst, kde zakládají vlastní domovy
(Jan Pavel II, Częstochowa, Polsko, 4. VI. 1979).

Toto nebyt-svobodný-z lásky není nikdy prožíváno jako nesvoboda; ani matka přece necítí připoutanost k nemocnému dítěti jako nesvobodu, ale jako potvrzení své svobody, jako její naplnění
(Jan Pavel II, Częstochowa, Polsko, 4. VI. 1979).

Život dítěte začíná pod matčiným srdcem. To matka podstupuje nejmíc těžkostí, aby dítě přišlo na svět, a potom oba rodiče, aby spolu dítě vychovali
(Jerzy Popieluszko, 26. II. 1984).⁷

Idealizace je zdůvodněna katolickou doktrínou a pramení z kultu Panny Marie, využívá jeho životnosti a zároveň ho pomáhá udržovat. V kázáních se však často uplatňuje i antivzorec, obraz špatné či zruďné matky, která zabíjí své nenarozené dítě.

LIDOVÉ PÍSNĚ

Stereotyp matky v lidových písních je velmi specifický (srov. Jagiello, 1980). Jde o obraz podaný z perspektivy malého rodinného nebo lokálního společenství, který je strukturován na základě fazet a promítá se do něho aspekt společenský, psychologický, praktický a kulturní.

V písních matka dítě rodí, chová, stará se o ně, ale také ‚vede domácnost‘ (26) a ‚dává dětem rady‘ (27). Role dárkyně života a pečovatelky je popisována prostřednictvím konkrétních činností: matka dítě kolébá, bdí u něho, krmí ho a odívá; nachází se doma, u kolébky; je něžná; jejími věcnými atributy jsou kolébka, chléb či košilka, kterou dítěti obléká.

Jako vychovatelka je k dítěti vstřícná a pozorná; trestá ho nebo odměňuje; ‚učí dceru pracovat‘ (28), ‚vdává dceru‘ (29); jako nadřízená ‚uděluje příkazy‘, ‚pobízí do práce‘, ‚laje‘, ‚bije‘ (30), ‚je přísná, jejím nástrojem je hůl‘ (31); jako rádkyně radí synovi, pomáhá snaše, ‚je moudrá‘ (32).

Stereotyp matky v lidových písních se opírá o řadu sémantických vlastností, které jsou široce společensky sdíleny, ale obsahuje i charakteristiky specifické. Vedle psychologického aspektu je poměrně silný aspekt společenský a praktický, často se zde uplatňují předměty, které matka používá, místa, kde se pohybuje. Lidové písně ukazují základní obraz matky v objektivizované perspektivě.

V lidovém povědomí matka vystupuje v opozici k maceše a tchýni, jejichž stereotypy jsou výrazně negativní a v jejichž obrazu dominuje rys nepřátelství a cizosti, srov. *traktować coś po macoszemu* ‚zacházet s něčím macešsky špatně, nespravedlivě‘, *być od macochy* ‚být opomíjen‘ nebo slezské přísloví *Teściowa jest zimną matką* ‚Tchýně je studená matka‘.

7 Jde o polského katolického kněze spojeného s hnutím Solidarita („kněz Solidarity“), který byl v roce 1984 zavražděn komunistickou tajnou policií.

ZÁVĚRY

Výše podaná analýza jazykového stereotypu matky v polštině vede k následujícím závěrům:

- (i) Kombinace různých badatelských metod (analýza jazykového systému, poukazy k intuici rodilých mluvčích, analýza textů různých druhů a žánrů) nás přivádí k rekonstrukci mnohazměrného obrazu zkoumané entity a dovoluje odhalit sociálně stabilizovaný soubor základních rysů zkoumaného mentálního objektu.
- (ii) Každý ze zdrojů má ovšem své limity. Soubor vlastností splňujících strukturální kritéria (tj. takových, které lze prověřit v kontradiktorickém testu) je poměrně chudý. Soubor vlastností v různé míře stabilizovaných, jež lze doložit (pouze) prostřednictvím dotazníků a textů, je naopak mnohem bohatší, obsahuje desítky elementů. Výzkumná metoda však spočívá ve využívání různých typů dat, která se vzájemně doplňují.
- (iii) Nejbohatší charakteristiky lze získat na základě textů, zatímco nejchudší bývají údaje z jazykového systému. Míra bohatství získaných sémantických vlastností je ovšem nepřímě úměrná stupni jejich jazykového ukotvení.
- (iv) Všechny vlastnosti přisuzované matce, o nichž byla výše řeč (a možná nejen ty), lze chápat jako konstitutivní pro sémantickou normu slova *matka*. Mnohé z nich nespĺňují podmínku nepostradatelnosti (věty typu „Někdo je matka, ale nemá vlastnosti [3-28]“ nejsou vnitřně rozporné), a nejsou tedy kritériální, jádrové, kategoriální v intencích strukturální sémantiky (Grochowski 1993). Některé z nich jsou však chápány jako důležitější než rysy kategoriální, jak o tom svědčí např. přísloví *Matka není ta, která porodila, ale ta, která vychovala*. Takových vlastností je mnohem víc, např. „miluje své děti“, „živí je“, „stará se o ně“ apod. Tyto vlastnosti se připisují „typickým“, „normálním“, „běžným“, „opravdovým“ matkám. Popření takovýchto charakteristických vlastností, vyžadovaných jako součást společenského modelu matky, je základem pro vyčlenění „špatných“, deviantních matek, jež veřejně mínění odsuzuje.
- (v) Komponenty, které budují sémantický obsah stereotypu, tvoří radiální a zonální strukturu. Lze si to představit tak, že se kolem sémantického jádra sdružují v různých vzdálenostech vlastnosti s různou mírou stabilizace (stereotypizace). Hranice tohoto souboru je otevřená.
- (vi) Soubor charakteristických jevů je utvořen v kontextu určité zkušenostní báze. Je uživateli jazyka ustaven a strukturován ve vztahu k jejich různým perspektivám a různým komunikačním strategiím. Způsob této strukturace tak lze zkoumat s využitím pojmů perspektiva, hledisko a fazetové uspořádání charakteristik. Vnitřní strukturace pojmu MATKA není náhodná. Úzký soubor základních, kategorizujících vlastností („žena“, „v určitém vztahu k dítěti: rodí / stará se / vychovává“) je překryt dalšími vlastnostmi, které jsou stabilizovány, subjektivně orientovány a uspořádány v určitých konfiguracích. Ty tvoří charakteristiku matky, představují obraz jejích vlastností a sociálních funkcí ve vztahu k dítěti a rodině, obraz jejího specifického životního prostoru, předmětů, jichž typicky

užívá, a vztahů k nejbližším. Výběr takovýchto aspektů i reflexe způsobu, jak obsah pojmu naplňují, je rozhodující pro kognitivní strukturu stereotypu včetně jeho variant a profilů.

- (vii) V textech (a určitých jejích druzích a žánrových či ideologických typech) fungují různé varianty stereotypu matky, v nichž je základní obsah pojmu profilován různě (tj. v různých alternativách). Např. variantu (profil) stereotypu matky v lidových písních představuje souhrn charakteristik, jež lze rozdělit do tří okruhů: biologického, praktického a sociálně-kulturního. Tyto charakteristiky vycházejí z perspektivy malé společenské skupiny, jejímž jádrem je užší či širší rodina. Tam je matce přidělena určitá role: je to rodička, pěstounka a hospodyně – která dítě kolébá, bdí u něho, krmí je, obléká apod., která typicky zachází s kolébkou, chlebem, košílkou či holí. Matku charakterizuje láska, péče a odpovědnost za domov a rodinu. Tento profil je odlišný např. od profilu, který se objevuje v dotaznících vyplňovaných studenty, kde jsou charakteristiky matky zachyceny z perspektivy mladého člověka, který již opustil domov, ale ještě si nezaložil svůj vlastní. Matka je pro něho nejbližší, milovanou a dobrou bytostí.
- (viii) Lze předpokládat, že pro obsah stereotypu je relevantní také **chování k matce**, které je společensky stabilizováno, podléhá jistě normě a je fixováno v kulturní bázi jazyka. Charles Pierce tuto skutečnost charakterizoval jako „definitivní interpretant“. Tato skutečnost je fixována jako zvyk prokazovat matce úctu a respekt. To se odráží i v jazykové etiketě, tj. ve společenské normě předepisující, jak se řečově vztahovat k lidem a jak o nich mluvit. Zvyk hovořit o matce s úctou patří ke kulturní normě, bez jejíž znalosti nelze porozumět urážlivým výrazům vztáženým k matce. Znevážit něčí matku (srov. staropolské *kląc od macierze, od maci, od matki*) představuje (a nejen v polské tradici) nejtěžší urážku. Také frazém „Zabil jsem snad svou matku nebo otce?“, který nese přibližně význam „Proč mám tak trpět?“, obsahuje kulturní presupozici, že určitý typ chování (matkovraždy) je těžkým zločinem.
- (ix) Stereotyp matky zde rekonstruovaný představuje polský lingvokulturní fakt, který je součástí polského jazykového obrazu světa, jak ho zkoumá antropologická lingvistika (etnolingvistika). Tato analýza umožňuje empiricky verifikovat Lakoffovu koncepci (1987) a ukázat různou závažnost parciálních modelů, jež Lakoff rozlišuje (model zrození – „ta, která porodila dítě“, genetický – „která poskytla genetický materiál“; výchovný „ta, která dítě vychovává“, manželský „manželka otce“). Dovoluje však především ustálit sémantický obsah těchto modelů a ukázat jejich vnitřní logiku a vzájemné vztahy. Ve světle analyzovaných údajů se jeví jako nejdůležitější model výchovný. Model zrození a model genetický v polštině zatím od sebe nejsou odděleny.⁸

8 Od roku 1990, kdy byl výzkum prováděn, se však situace mohla změnit.

Základní soubor charakteristik matky (jakožto součást zkušenostního rámce jazyka) bývá profilován vzhledem k perspektivě subjektu a k systému jeho hodnot. O matce se tedy lze vyjadřovat s důrazem na různé aspekty jejího obrazu.

Připomeňme, že v dotazníkových odpovědích studentů se základní funkce matky, tedy péče o malé dítě, objevuje pouze marginálně (kolébka, kočárek a pleny jako charakteristické předměty jsou zmíněny jen několikrát). Slabě jsou v nich zastoupeny i vlastnosti matky jako osoby, která spravuje rodinné finance, nebo ženy pečující o svůj vzhled a eleganci. Poukazuje to k faktu, že zásadní roli tu hraje perspektiva subjektu: že je vždy třeba se ptát, kdo se v konkrétním případě k matce vyjadřuje a z jakého hlediska.

V charakteristice polského pojmu matky lze rozlišit následující aspekty (fazety): **biologický, sociální, psychosociální, psychologický, praktický a etický**. Ve fázetovém uspořádání sémantických rysů spojených s matkou se odhaluje, že ve srovnání s ostatními je nejdůležitější aspekt sociální (srov. *Matka není ta, která porodila, ale ta, která vychovala*).

Nadřazená kategorie

[1] ‚je to žena‘

Biologický aspekt

[2] ‚má dítě/děti‘ [= rodí/porodila]

[4] ‚kojí‘

[23] ‚předává dítěti své vlastnosti‘

Sociální aspekt

[3] ‚stará se, pečuje‘

[20] ‚pomáhá‘

[5] ‚poskytuje útočiště‘

[8] ‚zaujímá ve skupině důležitou pozici‘

[8a] ‚zaujímá ve skupině nejdůležitější pozici‘

[9] ‚učí děti‘

[21] ‚trestá, bije děti‘

[27] ‚dává dětem rady‘

[28] ‚učí dceru pracovat‘

[10] ‚děti matku poslouchají / mají poslouchat‘

[13] ‚dítě má být matce za její péči vděčné‘

Psychosociální aspekt

[6] ‚je něžná, srdečná‘

[16] ‚je dobrá‘ (← ‚stará se, pečuje‘, ‚je něžná, srdečná‘, ‚poskytuje útočiště‘)

[24] ‚bezpodmínečně přijímá‘

[7] ‚je vnímána s láskou a něhou‘

[11] ‚je milována‘

Psychologický aspekt

- [17] ‚je citlivá‘ (← ‚je něžná, srdečná‘)
- [14] ‚je chápavá / má porozumění‘
- [32] ‚je moudrá‘
- [31] ‚je přísná (jejím nástrojem je hůl)‘

Praktický aspekt

- [26] ‚vede domácnost‘
- [30] ‚vydává příkazy (pobízí do práce, hubuje, bije)‘
- [15] ‚je zaměstnaná / upracovaná‘
- [22] ‚je pro děti jediná a nezastupitelná‘
- [12] ‚v každé situaci své dítě pozná‘
- [29] ‚vdává dceru‘

Etický aspekt

- [19] ‚je vzorem k následování‘
- [18] ‚je oddaná‘
- [25] ‚je obětavá, nezištná‘

Výběr aspektů a specifických charakteristik rozhoduje o profilování jazykově-kulturního obrazu matky ve společenském diskursu. Profily jsou konstruovány z perspektivy různých řečových subjektů: dítěte, dospělého, rodiny, lokální komunity nebo církve. Jak jsme se pokusili v této studii rekonstruovat na základě dat různého typu – systémových, textových a empirických (získaných na základě dotazníků), profily vznikají v diskursu a vycházejí z hodnotových předpokladů mluvčích a z jejich perspektivy.

12. PRAVICE A LEVICE. PROFILOVÁNÍ POJMŮ V SOUČASNÉM DISKURSU

ÚVODEM

Významový vývoj výrazů *prawica* (pravice) a *lewica* (levice) je zajímavým dokladem obecnějšího jevu, tedy toho, jak se pod vlivem posunů systému společenských hodnot proměňují i konotace, sémantický obsah slov a jeho vnitřní strukturace, a také jak se proměňuje užívání daných výrazů ve společenské praxi.

Významy slov *prawica* a *lewica* byly dlouho jasné a prosté: ‚pravá strana‘, ‚pravá ruka‘ a ‚levá strana‘, ‚levá ruka‘, jak je to zaznamenáno ve slovnících polštiny už od 15. století. Tento jasný a zároveň univerzální význam je v kolokviální a lidové polštině dodnes zachován spolu s hodnotícími příznaky „dobrý“ (pravý) a „špatný“ (levý).

HISTORICKÝ POHLED

Od 18. století, kdy se oba výrazy dostaly do politického slovníku a začalo se jich užívat ve spojení s novými hodnotami (ideje revoluce, pokroku, rovnosti, spravedlnosti), počaly primární významy včetně tradičního univerzálního hodnocení pomalu ustupovat a dnes jsou vnímány jako „knižní, vznešené“ či „zastaralé“ (tak je kvalifikuje SJP Dor). Do popředí se postupně dostaly významy spojené s politickými kategoriemi „politická strana“, „společenskopolitický směr“. V průběhu této proměny došlo také k axiologické konverzi těchto výrazů, tedy k převrácení jejich hodnotících příznaků. *Lewica*, *lewicowy*, *lewicowość* získaly pozitivní hodnocení, zatímco *prawica*, *prawicowość* hodnocení

záporné.¹ Fascinaci levicovostí, která trvala takřka dvě stě let, oslabila až krize idejí pokroku a racionalismu způsobená existencí totalitních režimů ve 20. století.

Rodilý mluvčí současné polštiny tak z uplynulých desetiletí zdědil dva výrazy, jimž historicky (přibližně do druhé světové války) odpovídal určitý poznávací obsah spojený s jasnou etymologií a transparentní axiologií; dnes však mají sémantiku velmi vágní. Podle mnoha názorů snad dokonce ztratily jednoznačnou referenci a pro objektivní popis společenské reality se přestaly hodit. Spolu s dalšími ideologickými stereotypy se proto staly nástrojem polemik a politických bojů.

Strukturovaný popis výrazů *prawica* a *lewica* podává akademický slovník SJP Dor. Při výkladu jejich současných významů staví na první místo právě význam politický: *lewica* ‚pokrokový, radikální společenskopolitický směr; pokrokové, radikální politické strany; pokroková, radikální frakce nějaké strany, organizace či společenství‘; *prawica* ‚konzervativní strana či skupina‘; poté následuje *lewica* jako ‚skupina (...) zasedající obvykle na levé straně jednacího sálu‘. Až na dalším místě je konkrétní, tedy somatický a prostorový význam *lewica* ‚levá ruka‘, *prawica* ‚pravá ruka‘ a ve vyjádřeních *po/na lewicy*, *po/na prawicy* (po levicí, po pravici) ‚levá strana‘ a ‚pravá strana‘.

SÉMANTICKÉ KOLÍSÁNÍ

Takovéto uspořádání významů představuje retrospektivní obraz sémantického vývoje zkoumaných slov: od názvu strany lidského těla přes označení okolního prostoru ve směru této části těla (jak tomu bylo už v 15. století) až k pojmenování skupiny poslanců, kteří v 18. století při jednání francouzského Národního shromáždění seděli na určité straně od předsedajícího a reprezentovali radikální politický program; toto označení pak od 19. století začalo fungovat přeneseně jako název podobných skupin v jiných národních parlamentech, už bez prostorové situovanosti politických skupin, které však měly program podobný tomu z dob Francouzské revoluce, resp. vycházely z jejího ducha. Lze souhlasit s předpokladem, že historicky prokazatelné vztahy mezi komponenty významu *lewica* (a *prawica*) nejsou v současném jazyce úplně setřeny, a že je tedy umístění všech těchto významů do jednoho hesla v některých slovnících polštiny oprávněné (i když kategorie ‚strana těla‘ a ‚politický směr‘ mají společný už jen sémantický příznak obecně chápané prostorovosti). Proměna hodnotících příznaků byla výsledkem vlivu osvícenské ideologie a tlaku specifického „jazyka politiky“, který má vlastní pravidla, na běžný kolokviální jazyk. Proběhla zde tedy zároveň a ve vzájemné provázanosti dvojí významová proměna: **metaforizace** (přechod z kategorie ‚strana těla‘ ke kategorii ‚politický směr‘) a **axiologická konverze** (proměna hodnotových

1 V jazyce levicového politického prostředí proběhlo ještě další rozrůznění: *lewica*, *lewicowy*, *lewicowość* má znaménko plus, *lewactwo*, *lewackość*, *lewacki* znaménko minus. Tato distinkce odráží podstatu staré opozice pravý – levý.

příznaků). Důsledkem této proměny je pak onen zvláštní rozpor, který pozorujeme při studiu historické a současné dokumentace.

Četné publicistické texty signalizují sémantickou rozkolísanost zmiňovaných výrazů v současné polštině a obtíže spojené s jejich používáním:

Co dnes znamená levice a co pravice, když tam i onde krajně levicové vlády přejaly atributy politicky reakčního státu a ještě je mnohokrát znásobily? (Kisielewski 1983, s. 53).

Vznikem totalitních politických režimů ve dvacátém století (komunismus, fašismus, národní socialismus) a faktem, že se vlády zmocnily totalitní strany, se rozdělení na pravici a levici zkomplikovalo (Karpiński 1985, s. 126).

Pojetí levice a pravice má po čtyřiceti letech nadvlády komunistického systému pouze historický význam. Představují dvě myšlenkové tradice, které se kdysi soustřeďovaly na dva rozdílné systémy hodnot, ale našim současným zkušenostem jsou vzdálené (Cywiński 1984, s. 14).

Stefan Kisielewski píše o emočně zkornatělých tradičních jazykových komplexech, jako je levice a pravice (1983, s. 164). Teresa Bogucka se s despektem vyjadřuje o anachronických formulích a tradičních nálepkách pravice a levice (1990), Andrzej Romanowski konstatuje, že rozdělení na pravici a levici spíše mystifikuje, než aby popisovalo skutečnost. „Jste z levice, nebo z pravice?“ Nejlépe na to odpovídá Adam Michnik, když říká, že „my nejsme ani z levice, ani z pravice, jenom z tábora...“ (B. Cywiński 1986).

Leszek Kołakowski je autorem slavného eseje *Jak být konzervativně-liberálním socialistou*. Poukazuje v něm na neostrost tradičního politického rozdělování, argumentuje, že schéma levice – pravice je dnes *mlhavé, z obou stran obrostlé lží, podšité vytáčkami a zamlčováním*, a užívá k tomu metodu absurdních implikací:

Aha, tak vy patříte k levici? To znamená, že velebíte Stalina, že se modlíte k Mao-Ce Tungovi a Pol Potovi [...], že si berete za vzor Hoščovu Albánii a vašim idolem je Ceaușescu?

A vy se hlásíte k pravici! To tedy znamená, že milujete Hitlera, chtěl byste poslat Židy do plynu, vychvalujete do nebe Pinochetovu policii a odsuzujete vládu jižní Afriky, že chce zrušit rasistické zákony! Batista, Somoza, Trujillo a Marcos, to jsou vaši hrdinové, sníte o návratu perského šáha, a ještě byste chtěl znovu upalovat heretiky? (Kołakowski 1990, s. 6).

Takové rozkolísávání významů bylo charakteristické pro jazyk úřední propagandy v Polské (lidové) republice (1945–1989) v dobách intenzivního politického boje.

V oficiální propagandě, zaznamenal si do deníku 14. 9. 1968 Michał Głowiński, vládne velký zmatek co do užívání slov *levice* a *pravice*. České emancipační hnutí se nyní nazývá pravicovým, i když sami Češi, pokud vím, označovali tímto termínem konzervativní stoupence Novotného.² A o tři měsíce dřív, během studentských bouří ve Francii, se psalo o intelektuální levici s pohrdáním jako o veliké hrozbě pro komunismus. Tato označení dokazují pružnost jazykových konvencí. Nedívám se, když si přečtu, že intelektuální levice je vlastně ta nejhorší fašisticko-sionistická pravice. Platí tu vyloženež arbitrární rozhodnutí, podle rozmaru nebo okolností může být všechno jinak (Głowiński 1990, s. 6).

2 Antonín Novotný, prezident ČSSR a generální tajemník Ústředního výboru KSČ v 50. a 60. letech 20. století.

Našla by se řada dalších příkladů, které podobně jako ty výše uvedené potvrzují, že pojmy *pravice* a *levice* jsou dnes mnohovýznamové a že se mohou chápat velmi různě. Zvláště zajímavý se zdá určitý druh rozdílů, které jsou spojeny s problémem profilování pojmů a se zdrojem svébytné „skryté polysémie“.

K SYSTEMATICKÉMU PŘEDSTAVENÍ

Mezi doklady o politické levici a pravici (zohledňujeme rovinu informací explicitních i presuponovaných) je možné vydělit určité soubory vlastností, z nichž lze vycházet při stanovování definičních rysů.³ Jde o vlastnosti, které se vztahují k určitým aspektům těchto dvou pojmů, charakterizují je z různých perspektiv a podle toho mohou být spojeny do určitých svazků, jež zde označujeme jako fazety. Shromážděné explikující věty odpovídají na několik různých otázek: jaké HODNOTY jsou pro levici a pravici charakteristické, jaké implikují PŘESVĚDČENÍ a POSTOJE k různým společenským jevům, jaký je jejich PROGRAM a ZPŮSOBY JEDNÁNÍ a jací LIDÉ jejich ideje sdílejí.

VLASTNOSTI PŘIPISOVANÉ LEVICI

HODNOTY

- volnost, rovnost, bratrství
- sociální spravedlnost
- člověk, lidstvo, lid
- rozum

PŘESVĚDČENÍ

- zdrojem morálky je člověk

POSTOJE

- zostřená citlivost k sociální nespravedlnosti
- pohrdání platnými zákony
- konfliktnost / odmítání válek mezi národy
- pacifismus

PROGRAM

- úsilí o změny („pokrok“)
- úsilí o vytváření nadnárodních společenství („internacionalismus“)
- úsilí o rovnost politických práv („demokracie“)

3 Za definiční pokládáme vlastnosti kategorizující a vlastnosti typické, rezignujeme na běžně přijímané dělení vlastností na „podstatné“ a „sekundární“, analytické a syntetické; toto rozlišení totiž nelze provést zcela jednoznačně.

- ochrana slabších („sociální péče“, „pečující stát“, „sociální zabezpečení“)
- úsilí o společné vlastnictví majetku
- boj proti nezaměstnanosti

ZPŮSOBY JEDNÁNÍ

- kolektivní jednání
- použití násilí („revoluční teror“)

LIDÉ

- poslanci na levé straně parlamentu
- členové socialistických a komunistických stran
- Adam Michnik, Jacek Kuroń ad.

VLASTNOSTI PŘIPISOVANÉ PRAVICI

HODNOTY

- právo a pořádek
- nezávislost
- Bůh; církev a náboženství; vlast, Polsko, národ, stát; rodina; individuální lidská osoba

PŘESVĚDČENÍ

- zdrojem morálky je Bůh

POSTOJE

- úcta k právu
- kult tradice, nechť ke změnám
- společenská spolupráce
- akceptace síly, kult silné vlády
- akceptace války jako způsobu řešení konfliktů

PROGRAM

- úsilí o zachování existujícího stavu
- úsilí o zachování národního společenství
- akceptace elit, tj. majetkové nerovnosti
- uznání práva na soukromé vlastnictví
- akceptace ekonomie volného trhu, založené na konkurenci
- tolerance nezaměstnanosti
- omezení role státu

ZPŮSOBY JEDNÁNÍ

- individuální jednání
- silná vláda s oporou v zákonech

LIDÉ

- poslanci na pravé straně parlamentu
- katolíci
- Roman Dmowski, Stefan Niesiołowski ad.

I když tyto souhrny vlastností nepředstavují soubory definitivně uzavřené (našli bychom jistě další doklady, které by je mohly obohatit),⁴ postačují k tomu, abychom na nich mohli ukázat **mechanismus profilování pojmů**. Pod pojmem profilování rozumíme utváření pojmů a jejich prezentaci v určité perspektivě, v té a nikoli jiné struktuře aspektů, které se berou v úvahu vzhledem k určitým komunikačním intencím, v souladu s určitou hierarchií hodnot a v určité perspektivě.

Historicky nejstarší definice levice a pravice byly formulovány z hlediska jejich politického PROGRAMU (srov. Wierzbicki 1985). Tato kategorie začala ztrácet na důležitosti poté, co se počala měnit sociopolitická realita a ideologie polské levice a pravice prošla modifikací. Mnoho „programových“ komponentů doznalo proměn, např. vztah k náboženství a k církvi, k vlastnictví nebo k národnostním otázkám. Objevily se ovšem i nové komponenty, např. postoj k interrupcím, vztah k Židům či k myšlence samosprávy. Ve výše uvedeném schématu tedy užíváme znaku alternativy.

Lze pozorovat výrazný posun v sebedefinici levice od důrazu na kategorii PROGRAMU k akcentaci kategorie POSTOJE, která postupně začíná hrát stále významnější roli. Jacek Kuroń, polský politický a lidskoprávní aktivista, píše:

Při rozdělování na pravici a levičičky se kromě politických a duchovních diferencí do jisté míry uplatňuje ještě jeden faktor, konkrétně rozdílnost osobnostních charakteristik stoupenců. S levičičkami (pokud je v opozici) mají tendenci se spojovat lidé se silným sklonem vyjadřovat se skrze prožitky druhých; připojují se zvláště k jejím anarchistickým a revolučním variantám. Na této ideologii je přitahuje silná tendence k radikálním změnám, citlivost k nespravedlnosti, tendence ke konfliktu a též pohrdání zákony a pořádkem ve jménu spravedlnosti a svobody (Kuroń 1990).

Kromě kategorie POSTOJE hraje důležitou úlohu též kategorie HODNOTY, zejména v apologetických variantách pojmů levice a pravice. K HODNOTÁM se ovšem vztahují i axiologicky negativní varianty uvedených pojmů. O levičičkách se mluví např. s poukazem na takové rysy, jako je populismus, domýšlivost a arogance, která si činí nároky a klade

4 Srov. např.: *Kdybychom tu měli moderní evropskou pravici, musela by chránit pořádek před rozpínavou demagogií, podporovat cestu změn, vyjadřovat výhrady k příliš opatrnému jednání a mobilizovat společenské mínění k ochotě změny uspíšit. Musela by požadovat nejen privatizaci, rychlé bankroty a prodej nerentabilních podniků, koncentraci kapitálu, ale např. i odmítnutí myšlenky dát akcie podniků pracujícím, zavést poplatky za studium a zdravotní péči, změnit zákon o nezaměstnanosti. [...] Ale naše pravice tvrdí, že pořádek znamená neokomunu nebo také katolickou levičičku (katolewica) a má zcela jiné starosti: přívál germánského živilu, úskočné židovství, mazané zednářství, nepřátelský kapitál, morálku Poláků ohroženou kuřáctvím a pornografií nebo kříž na koruně orla (Bogucka 1990).*

požadavky, dále „spravedlivé rozdělení bídy“, kosmopolitismus apod. O pravici se zase užívá vyjádření spojených s přehnaným vztahem k náboženství a církvi, jako je např. klerikalismus, a pak i dalších, označovaných jako nacionalismus a šovinismus, dravý liberalismus či militarismus.

Směřujeme-li k popisu a diagnóze, pak se do prvního plánu dostává aspekt LIDĚ. Programy a postoje se totiž dobře identifikují na základě životního příběhu konkrétních osob. Patří sem pak taková vyjádření, jako např. polský katolík, opravdový Polák, židozедnářství či katolická levice.

Se zřetelem k rozdílným způsobům profilování uvedených opozitních pojmů a s přihlédnutím k rozdílným dominantám mezi jejich jednotlivými aspekty bychom tedy mohli identifikovat následující čtyři pojmové varianty, resp. profily pojmů spojených s výrazy *prawica* a *lewica*:

- **programový profil** (dominantní aspekt: PROGRAM),
- **postojový profil** (dominantní aspekt: POSTOJ),
- **personální profil** (dominantní aspekt: LIDĚ),
- **axiologický profil** (dominantní aspekt: HODNOTY).

Popsaná koncepce profilování může pomoci odstranit komplikace přinejmenším tam, kde je třeba interpretovat podobné sémanticky složité výrazy.

JERZY BARTMIŃSKI A LUBLIŇSKÁ ŠKOLA KOGNITIVNÍ ETNOLINGVISTIKY

I.

Etnolingvistika zkoumá, stručně řečeno, vztahy mezi jazykem a kulturou. Může se v tomto smyslu zabývat buď „jazykem v kultuře“, anebo „kulturou v jazyce“. V prvním z uvedených pojetí, píše Jerzy Bartmiński, ji lze podřadit sociolingvistice (jde tu totiž o jazyk v sociálním kontextu, srov. Hymes, ed., 1964), zatímco v pojetí druhém – které nás v souvislosti s lublinskou etnolingvistikou a J. Bartmińským zajímá především – jde o studium způsobů, jak se specifická kulturní a historická zkušenost a na ni vázané hodnoty určitého společenství (*etnos*) projevují v sémantických strukturách jeho jazyka: jak utvářejí jeho jazykový obraz světa. Na základě jazyka lze tento obraz rekonstruovat; interpretovat, co je v jazyce implikováno, a dobrat se k tomu, jak dané jazykově-kulturní společenství chápe svět (i sebe sama), jak konceptualizuje různé jeho součásti, jak je hodnotí.

Jazykověda se v tomto pojetí profiluje jako humanitní, filologicky orientovaná disciplína. V pojetí J. Bartmińského a spřízněných badatelů se o ní dokonce uvažuje jako o možném společném mezioborovém teoreticko-metodologickém východisku všech humanitních věd (Anusiewicz 1995, Chlebda 2013, aj.). Jazyk totiž stojí u kořenů našeho rozumění světa v nejširším smyslu slova; vědecké disciplíny ve svých specifických obrazech světa vždy už navazují na to, co je ukotveno v běžném jazyce jako naivní reflexe skutečnosti.

Když se v posledních letech mluví o Bartmińského přístupu k jazyku, užívá se označení kognitivní etnolingvistika (srov. zejm. Zinken 2009). Bartmiński sám ostatně už mnohem dříve konstatoval, že (jeho) etnolingvistika (kterou chápe jako lingvistický směr, nikoli jako interdisciplinární vědu) má úzký vztah nejen k etnologii a kulturní antropologii, ale i ke kognitivní lingvistice. Za její synonymum lze pokládat označe-

ní „kulturní lingvistika“, nebo lépe „lingvistika antropologicko-kulturní“ ve variantě blízké kognitivismu.¹

První práce amerických kognitivních lingvistů, např. George Lakoffa, Marka Johnsona nebo Ronalda W. Langackera, vyšly zrovna v době, kdy na Univerzitě Marie Curie-Sklodovské v Lublinu začal klíčit a růst – ve zcela jiném prostředí, v jiném kontextu a s jinou intencí (zprvu se zaměřením na slovesný folklor a lidovou vizi světa) – badatelský program v mnohém souvztažný. Třebaže to snad na první pohled není zcela patrné, i on hodlal studovat pojmovou strukturu lidského světa, jak je uložena v jazyce.² Tam i tam, v USA i v Polsku, šlo o koncepcie rehabilitující subjektivitu jako základ lidského prožitku světa a vycházející z faktu, že kognitivní procesy v nejširším smyslu slova jsou spjaty s jazykem. A že navíc – v souladu se staršími teoriemi německých romantických filosofů i amerických etnolingvistů-relativistů – příslušníci každé kultury konceptualizují (tj. interpretují) realitu prostřednictvím svého mateřského jazyka. Tento moment – kulturní – byl ovšem daleko silnější v etnolingvistickém zkoumání lublinském. Stejně jako přesvědčení, že každou takovouto kulturně specifickou konceptualizaci reality (resp. jazykový obraz světa v jeho různě konkretizovaných modifikacích) je třeba cíleně, v konkrétnosti studovat a postupně k tomuto účelu vytvořit specifickou metodologii. Podařilo se pak propojit studium významu s ideou kategorizace na základě prototypu (u Bartmińského jde ovšem o stereotyp – oproti prototypu chce totiž exponovat především aspekt sociální a kulturní) a zohlednit fakt, že se v kategorizačních a konceptualizačních procesech zásadně uplatňuje tělesnost a smyslovost, prožitek prostoru, antropocentrismus (a jiné – centrismy, zejm. etnocentrismus), a ovšem i metaforicko-metonymická povaha myšlení. Při takovémto studiu jazyka se klade důraz na to, že základem lidské zkušenosti je naivní obraz světa (souvztažný s tím, čemu říká Bartmiński běžný jazyk – *język potoczny*), z něhož jsou pak všechny další „obrazy světa“ (třeba obraz vědecký) odvozeny.

Jak si zde nevzpomenout na evropskou fenomenologickou filosofii, např. – v našich českých souvislostech – na Jana Patočku a na jeho pojem přirozený svět? Jak odolat pokušení a nepřipomenout (nejen) Patočkovy akcenty na „tělo, společenství, jazyk, svět“? Čteme-li studie J. Bartmińského, musíme myslet na tradici evropského myšlení, evropské kultury.

II.

Profesor Jerzy Bartmińskii, narozený 19. září 1939, spojil svůj život – už od studií polonistiky – s Univerzitou Marie Curie-Sklodovské v Lublinu. Na počátku své vědecké

1 O vztahu americké kognitivní lingvistiky a etnolingvistického přístupu J. Bartmińského srov. zejm. Npop-Ajdaczyc 2007, Underhill 2013, Vaňková 2010, Zinken 2009.

2 *Metafory, kterými žijeme* G. Lakoffa M. Johnsona vyšly poprvé v r. 1980, stejně jako „přípravný“ SLSJ, srov. pozn. 5).

dráhy se věnoval lidovému jazyku a dialektům, folkloru a světu lidové kultury.³ I když je dnes Bartmiňského pojetí etnolingvistiky velmi široké, vyrůstá právě z těchto kořenů. Mají v nich počátek i dva jeho pozoruhodné výzkumné okruhy a dvě vědecké koncepce, na jejichž nosnosti se v průběhu let ukázalo, že oblast lidového jazyka a folkloru daleko překračují, že mají obecnou platnost a mohou být základem originální lingvistické teorie a metodologie.

Jedná se o tzv. derivační koncepci stylu a stylů (jejíž – alespoň velmi letmý – náčrt je podán v první studii našeho výboru), a hlavně o teoreticko-metodologický základ velkého díla, na němž se kromě J. Bartmiňského jako inspirátora, autora koncepce i hlavního redaktora podílel a dosud podílí početný kolektiv jeho žáků a spolupracovníků: *Slovník lidových stereotypů a symbolů* (dále SSSL, 1996–2012), který má na základě bohatého materiálu (z folklorních sbírek i rozsáhlého terénního výzkumu) a za pomoci propracované metodologie ukázat, jak vnímali svět a jeho různé součásti (živy, nebeská tělesa, rostliny apod.) nositelé polské lidové kultury.⁴ V souvislosti s tímto slovníkem, z potřeb daných problémy při konkrétní práci na heslech i v diskusích na mnoha konferencích a kolokviích postupně vznikala bohatá literatura věnovaná studiu pojmů, jako je jazykový obraz světa, stereotyp, konotace, profilování a profily (stereotypu / pojmu / významu), a ovšem kognitivní definice.⁵

V kontextu lingvistiky je pozoruhodná ta skutečnost, že se lublinský slovník ve svých heslech vztahuje primárně k pojmům (nikoli ke „slovům“, verbálním jednotkám, tak jako běžné jazykové slovníky, a také ne k „věcem“, resp. faktům, jak tomu bývá u prací encyklopedických). Pojem (koncept – výsledek určité konceptualizace) je tak spatřován jako součást jisté vize světa, k níž si lze zjednat přístup prostřednictvím jazyka.

Co se týče studia lidového jazyka a kultury a pojetí etnolingvistiky, J. Bartmiňského podstatně ovlivnilo především setkání s ruskými lingvisty Nikitou a Svetlanou Tolstými, jejich výzkumné expedice v Polesí a výzkumy fenoménu, jež v Rusku označují

3 Srov. zejm. knihu *O jazyku folkloru* (Bartmiński 1974), která byla recenzována i u nás (srov. Klímová 1975).

4 V předmluvě k prvnímu svazku SSSL J. Bartmiński uvádí, že proponovaný obsah celého tohoto díla je (v souladu s charakterem lidové kultury) rozvržen „podle biblického pořadí stvoření“, tj. že lze očekávat svazky s těmito podtituly: I. Kosmos, II. Rostliny, III. Zvířata, IV. Člověk, V. Společnost, VI. Náboženství a démonologie, VII. Čas, prostor, rozměry a barvy. Z této monumentální koncepce byla dosud realizována pouze první část, nazvaná Kosmos. Skládá se ze čtyř svazků: 1. Nebe, nebeská světla, oheň, kameny (1996), 2. Země, voda, podzemí (1999), 3. Meteorologie (2012), 4. Svět, světlo a kovy (2012).

Podle Bartmiňského jde o slovník intenzivní, nikoli extenzivní. Znamená to, že obsahuje pouze vybraná hesla ze stanovených pojmových oblastí (k nejtypičtějším a v lidové kultuře nejexponovanějším představitelům), ta jsou však podle zásad kognitivní definice zpracována velmi podrobně. Mají povahu jakýchsi malých monografií a u jejich vzniku stála často magisterská či doktorská práce nebo jiná obsáhlá, obvykle knižní studie. Každé heslo je složeno z části explikační a dokumentační a je budováno podle specifických kritérií, jak v našem svazku ukazuje text *Stereotyp slunce v lidové polštině* (který je zkrácenou podobou příslušného slovníkového hesla). Slovník vychází z obsáhlých sbírek folklorního materiálu různých žánrů i z cílených terénních výzkumů a rozhovorů s respondenty, jejichž nahrávky jsou shromážděny v obsáhlém lublinském archivu.

5 Připomeňme, že již v roce 1980 byl pod vedením J. Bartmiňského vydán „přípravný svazek“ tohoto slovníku (*Slovník lidových jazykových stereotypů*, srov. SLSJ), s podstatnými teoreticko-metodologickými studiemi a deseti hesly; v praxi na nich měla být ověřena a poté podrobena diskusi metoda vytváření kognitivní definice.

pojmem „živaja starina“.⁶ Oproti etymologicko-dialektologické škole N. I. Tolstého se však etnolingvistika v pojetí J. Bartmiňského (kromě již zmíněného kognitivního zaměření) orientuje více k současnosti a čím dál výrazněji věnuje pozornost tématům a pojmům společensko-politickým. Lublinská škola se navíc programově zabývá hodnotami, ukotvenými výrazně v jazyce – jak těmi, které jsou příznačné pro lidovou kulturu, tak i těmi figurujícími v současném polském jazykovém obrazu světa. Zkoumání sdílených hodnot, jež je možné vyčíst z významových struktur jazyka, lze pak studovat i ve srovnávacím aspektu – a ten se dostává do popředí zájmu J. Bartmiňského (a lublinské etnolingvistiky) zejména v posledních letech, resp. již desetiletích (srov. Bartmiński 2014).

Podle Wojciecha Chlebdy (2013) bychom mohli historii lublinské školy (a *eo ipso* činnost a dílo prof. Bartmiňského) rozdělit do tří etap a práce v nich vzniklé vidět jako součásti tří okruhů. Počáteční etapa (zahrnující zejména 70. a 80. léta 20. století) je věnována etnolingvistice **v užším pojetí**, tj. jazykovědě s orientací na folklor a lidový obraz světa. Druhá etapa na ni navazuje přibližně od první poloviny 90. let 20. století a lze ji charakterizovat jako etnolingvistiku **v širším pojetí**. Metodologie vypracovaná při studiu lidového jazyka tu byla rozšířena na celý národní jazyk, všechny jeho variety; při tom je věnována pozornost hlavně zkoumání hodnot ve společensko-politickém diskursu (axiologvistice). Ve třetí etapě se lublinský etnolingvistický výzkum rozšířil mimo rámec polštiny a za hranice Polska a začal se uplatňovat v mezinárodních projektech **se záměrem srovnávacím**. Postupnou proměnu dobře ilustruje proměna orientace lublinského časopisu *Etnolingwistyka*.⁷

Vyvrcholením této etapy lublinské etnolingvistiky se stal v letech 2012–2015 mezinárodní projekt *EUROJOS: Jazykový obraz světa Slovanů a jejich sousedů*. Etnolingvistické studium tu bylo zaměřeno na konceptualizaci hodnot v jednotlivých národních společenstvích. Studie o pojmech DŮM / DOMOV, PRÁCE, EVROPA, SVOBODA a ČEST v různých jazycích i významné teoretické a metodologické stati orientované k výzkumu pojmů ve srovnávacím aspektu přinášejí zejména tři z „červených sborníků“ (srov. Abramowicz – Bartmiński – Bielińska-Gardziel, ed., 2012, Bartmiński – Bielińska-Gardziel – Niebrzegowska Bartmińska, ed., 2013, Bielińska-Gardziel – Niebrzegowska Bartmińska – Szadura, ed., 2014). Originálním výsledkem projektu je postupně se rodící *Axiologický lexikon Slovanů a jejich sousedů*. Jeho dosud vydaný první svazek obsahuje osmnáct studií o pojmu DOM (*dům / domov*) v osmnácti jazycích – od slovan-

6 Pripomeňme tu pětídílňý slovník *Slavjanskije drevnosti* (Slovanské starožitnosti, 1996–2009), který vznikl z jejich iniciativy a pod jejich vedením. Další informace o této škole jsou uvedeny v Bartmiňského studiích, které přinášíme v tomto svazku, zejm. (2) a (3). Česky je o principech moskevské školy vydána studie přímo z pera S. Tolsté (Tolstaja 2007) a nově i knižní výbor významných statí N. I. Tolstého (Tolstoj 2016).

7 *Periodikum Etnolingwistyka* (vycházející jednou ročně jako obsáhlý svazek) založil Jerzy Bartmiński v roce 1988 a dodnes ho rediguje; do r. 2015 vyšlo již dvacet sedm svazků. Od roku 2004 je *Etnolingwistyka* oficiální mezinárodní platformou a orgánem Etnolingvistické komise při Mezinárodním komitétu slavistů (jíz J. Bartmiński předsedá). Bartmiński byl také spoluiniciátorem (a velmi často je dosud redaktorem a autorem) tzv. červené série lublinských sborníků; na stránkách dnes již legendární řady (jejichž knih je od roku 1988 už přes třicet) publikují polští i zahraniční autoři stati o zásadních problémech kognitivně a kulturně orientované lingvistiky (srov. anotovanou bibliografii k 1. až 25. svazku, Boguta 2010), v posledních letech především stati vznikající v rámci mezinárodního projektu EUROJOS.

ských až po japonštinu a některé jazyky africké – spolu se sumarizující komparativní statí prof. BartmiŇského (srov. BartmiŇski – BieliŇska-Gardziel – Żywicka, ed., 2015).

Lublinská kognitivní etnolingvistika expanduje ze slovanského okruhu dále do světa: svědčí o tom překlady a uvádění díla J. BartmiŇského do širších kontextů (srov. stať Jamese Underhilla v tomto svazku) i účast zahraničních badatelů (především slavistů) ve zmíněném projektu i v projektech jiných (srov. např. Głaz – Danaher – Łozowski, 2013).

III.

V českém výboru bychom rádi na relativně malé ploše přinesli průřez originálním dílem J. BartmiŇského a ukázali jeho zajímavé myšlení a přístup k jazyku, který nemá v české lingvistice obdobu.⁸ Vybráno bylo dvanáct studií a ty jsme rozdělili do tří částí:

POTŘEBA NOVÉHO POHLEDU NA JAZYK

První část byla nazvána podle jedné subkapitolky první ze zařazených studií. Název signalizuje, že v našem kontextu jde dnes opravdu o pohled nový, rozvíjející se teprve několik let: studium jazyka v kognitivně-kulturních souvislostech je v českém prostředí stále na počátku.

Do tohoto okruhu jsme zařadili tři stati. První, *Jazyk v kontextu kultury* (1993), byla napsána jako úvod ke knize *Současný polský jazyk*, jejímž hlavním redaktorem a současně i autorem několika podstatných kapitol byl právě Jerzy BartmiŇski.⁹ Dvě další stati ukazují, jak etnolingvistika (především slovanská) v posledních několika desetiletích vymezuje svůj status – z čeho vychází, jaké teoreticko-metodologické problémy řeší, jaké jsou hlavní oblasti jejího zájmu: je patrné, že její směr udává do značné míry J. BartmiŇski.¹⁰ První ze statí, *Slovanská etnolingvistika – pokus o bilanci* (2004), má historicko-přehledový charakter, zatímco druhá, *Některé problémy a pojmy lublinské etnolingvistiky* (2006), spíše charakter teoreticko-metodologický.

8 Přitom jsme ovšem ponechali stranou několik důležitých studií, které u nás vyšly v překladu do češtiny již dříve časopisecky (jejich souhrn viz s. 155).

9 Kniha, z níž tato studie pochází, představuje komplexní pojednání o současné polštině (a v mnoha případech „o jazyce obecně“) z perspektivy kulturní a antropocentrické lingvistiky. Jednotlivé kapitoly (je jich 35) zpracovávali nejvýznamnější polští lingvisté už od roku 1985; první vydání knihy pochází z roku 1993 (srov. BartmiŇski, ed., 2001, s. 9–11).

10 Kromě N. Tolstého a S. Tolsté a moskevské školy je další významnou představitelkou etnolingvistiky – o níž často hovoří i J. BartmiŇski – Anna Wierzbicka, původně polská badatelka žijící již téměř půlstoletí v Austrálii (česky srov. Wierzbicka 2014).

LIDOVÝ OBRAZ SVĚTA

Druhá část výboru představuje etnolingvistiku v užším smyslu slova, tj. zkoumání orientovaná na tradiční folklor. Z tohoto zaměření se původně rekrutovala mj. i Bartmiňského derivační koncepce stylu a stylistiky. Zařadili jsme sem dvě reprezentativní studie, které v našem kontextu představují zcela nový pohled na folklor: jde o stať *Lidový umělecký styl* (1993) a pojednání *Formy přítomnosti sacrum ve folkloru* (1995).

STUDIUM VÝZNAMU V PERSPEKTIVĚ KOGNITIVNÍ ETNOLINGVISTIKY

Třetí okruh studií je nejobsáhlejší; je tomu tak proto, že texty zde uvedené pokládáme pro současnou českou lingvistiku za velmi důležité a potřebné nejen z teoretického, ale i z metodologického hlediska. Ústřední pojem lublinské etnolingvistiky, **jazykový obraz světa**, už u nás rezonuje (srov. Vaňková 1999a,b, Vaňková – Nebeská – Saicová Římalová – Šlédrová, 2005, Vaňková 2007, 2010). Vybrané stati by nás měly posunout k hlubší analýze a vpojit do jeho studia speciálnější teoreticko-metodologický aparát. Jde o texty, které se týkají lingvistického studia **stereotypu**, v úzkém propojení s otázkou zjišťování a verifikace významových **konotací**, a ovšem též s tzv. **profilováním** pojmů. Máme tu co dělat se základními termíny lublinské etnolingvistiky; zároveň se v nich nabízejí nástroje konkrétního zkoumání jazykových dat, jež je třeba zohlednit, chceme-li dospět k tzv. **kognitivní definici**, tj. doplnit „nutné a postačující rysy“ studovaného pojmu o ty (stereotypové) vlastnosti, jimiž se specificky vpojuje do určitého jazykového obrazu světa. Stati nesou názvy *Stereotyp jako předmět lingvistiky* (1985), *Můžeme se osvobodit od stereotypů?* (1999), *Kognitivní definice jako prostředek popisu konotace* (1988) a *O profilování pojmů* (1993). První přináší historický přehled zkoumání stereotypu ve společenských vědách, zejména ovšem v lingvistice, a současně i úvahy nad problémy jazykového ukotvení stereotypu a nad možnostmi jeho jazykovědného zkoumání. Druhá stať, určená původně studentům gymnázií, a tedy přístupnější, se zaměřuje na kulturní aspekty jazykového studia stereotypu. Ve třetí a čtvrté stati z tohoto okruhu je zkoumání stereotypu představeno jako cílené studium konotací, hledání (a následné stanovování) profilů a jejich prezentace ve specificky uspořádané kognitivní definici (resp. explikaci) daného pojmu.¹¹

Teoretické studie jsou doplněny třemi metodologicky cennými analýzami a interpretacemi pojmů ve výše uvedené perspektivě. Abychom ukázali, jak funguje teorie a metodologie hledání profilů a významových konotací,¹² vybrali jsme záměrně stati v několika ohledech odlišné. První z nich představuje heslo z lublinského *Slovníku*

11 Pozornosti čtenáře doporučujeme též pojednání o perspektivě vydané v českém překladu již dříve (Bartmiňski 2010), stejně jako několik dalších studií (viz ediční poznámka).

12 Uvidíme na příkladech – srov. v tomto svazku zejm. stati (8) a (9) – co vše kognitivní definice obsahuje a kudy se lexikograf při tomto výkladu ubírá, které aspekty pojmů zohledňuje a z jakých zdrojů při tom vychází.

lidových stereotypů a symbolů, upravené později pro anglický překlad; jde o stať *Stereotyp slunce v lidové polštině* (1996, 2009). Doplnujeme ji studii založenými především na materiálu současné polštiny, tj. polského diskursu posledních několika desetiletí. Má tak být patrné, že etnolingvistika v širším pojetí vychází z týchž premis a uplatňuje podobnou metodologii, jako je tomu při zkoumání tradičního lidového obrazu světa. Ukazuje se, že je to plodné nejen u kulturně zatíženého pojmu MATKA (opět ovšem v jeho polské variantě – což v českém prostředí vybízí k úvahám srovnávacím), tj. ve stati *Polský stereotyp matky* (1998, 2006), ale i v případě fenoménu, který se týká moderního společensko-politického života; studie (přeložená – stejně jako ta o stereotypu matky – už v minulosti do angličtiny a do ruštiny) nese v češtině název *Pravice a levice. Způsoby profilování pojmů* (1991).

IV.

V centru kognitivní etnolingvistiky J. Bartmińského stojí člověk jakožto *homo loquens* – a spolu s ním celé jedno kulturní společenství (*ethnos*), které je řečí specificky, jedinečně propojeno, a zároveň i odlišeno od společenství jiných. Jde o jazykovědný směr orientovaný výrazně antropologicky, který se nevyhýbá otázkám po širších souvislostech, smyslu a hodnotách: právě ony stojí – v souvislosti s neuvědomovaným, velmi starým, ale každodenně se v jazyce aktualizujícím obrazu světa – v centru jeho pozornosti. Čím dále tím silněji se v této souvislosti ozývají otázky po kánonu hodnot nejen polských, ale celoevropských, a po možnostech jejich zkoumání prostřednictvím jazyka.

V jediném svazku jistě nelze dílo prof. Bartmińského ukázat v plné šíři. Stálo by jistě zato zařadit i některé ze studií zkoumajících etnické stereotypy (třeba proměny polského stereotypu Němce, Rusa či Ukrajince, srov. Bartmiński 2007) či různé další součásti polského „antropokosmu“ či „axiosféry“, ať už ty dávné, spojené s lidovými a křesťanskými symboly a hodnotami (tamtéž), anebo ty, které se konstituovaly v novodobém společensko-politickém kontextu (tamtéž a Bartmiński 2009). Samostatně koncipovaný svazek by si zasloužily Bartmińského stati věnující se folkloru, ale i ty o stylu a textu. A ovšem také studie srovnávací, spojené především se zkoumáním hodnot.¹³

Pro první knižní setkání českých čtenářů s Jerzym Bartmińským jsme se orientovali na to, co spatřujeme jako základní a potřebné v kontextu naší dnešní kognitivně a kulturně orientované jazykovědy. Nelze než věřit, že předložené studie vstoupí do plodné komunikace s českým prostředím, že pro nás budou inspirací a že na ně budeme umět v něčem (česky) navázat.

Irena Vařková

13 Jak už bylo uvedeno, axiologická lingvistika je pro prof. Bartmińského výzkumným okruhem již dlouho, zesíleně pak v poslední době: předmětem jeho zájmu je např. proměna hodnot a možnost jejího studia na základě jazyka, kánon hodnot, difference mezi hodnotami v obrazech světa „Evropanů a jejich sousedů“ (k nahlédnutí do této oblasti srov. v českém překladu Bartmiński 2010, polsky viz obsáhlý soubor statí Bartmiński 2014).

ZÁVĚREM

Velmi rád jsem vyhověl prosbě napsat několik slov na závěr tohoto výboru, který seznamuje českou odbornou veřejnost s dílem pozoruhodného polského etnolingvisty Jerzyho Bartmińskiego. Je důležité, že tato kniha dnes vychází právě v Praze, a pokusím se zformulovat proč.

Po skončení studené války se změnil svět. Západoslovanské země se mohly otevřít směrem na západ, a to i v oblasti jazykovědy. Také editorka tohoto výboru Irena Vaňková začala postupně zkoumat, co může české jazykovědné tradici nabídnout americká kognitivní lingvistika. Takové sblížování kontextů je vždy prospěšné, obzvlášť na univerzitní půdě, kde se často soustředíme na vlastní badatelské pole natolik, že ztratíme smysl pro to, co se děje za naším obzorem.

Zdálo by se, že reálná možnost komunikace mezi Východem a Západem šťastně ukončí všechna stará nedorozumění, nedůvěru a předsudky, avšak některé z nich bohužel dosud přetrvávají. Západní věda se začala prosazovat na bývalém Východě více než intenzivně, ale naopak to neplatí. Mnoho významných děl vzniklých ve východní Evropě bylo a dosud je západní vědou ignorováno. Nedostatek zájmu o jazykovědu postkomunistické východní a střední Evropy zřejmě není nijak programový a vychází spíše z neznalosti než z podceňování či ideologického odporu, to však nic nemění na jeho neblahých důsledcích.

I v dobách komunismu se totiž v některých slovanských zemích, například v Polsku, jazykovědnému zkoumání folkloru či studiu sémantiky dařilo výborně a procházelo obdobím velkého rozmachu. V téže době se třeba američtí filologové se zájmem o vztah folkloru a jazyka, o Boase, Sapira či o Della Hymese prosazovali v hlavním proudu lingvistiky jen stěží. A například také v Anglii či ve Francii byly pojmy „lid“ či „folklor“ v jazykovědě pokládány za bizarní a nostalgické a zkoumání lidové kultury bylo víceméně odsunuto do sféry sociálních a kulturních studií. Hlavní proud lingvistiky se buď zaměřoval na detaily, nebo naopak na hledání nejobecněji platných principů. Samozřejmě se našly výjimky – originální způsoby uvažování přinesla třeba psycholingvistika, vznikalo fascinující dílo Stephena Levinsona zabývající se prostоровým chápáním jazyka a komunikace. Levinson se při tom zaměřil na tzv. exotické jazyky, zatímco kritická analýza diskursu, která zkoumá, jak jsou způsoby lidského

myšlení podmíněny společenskými ideologickými rámci, vychází z angloamerického kontextu a z angličtiny. Oba přístupy se však velmi odlišuje od toho, co je příznačné pro slovanskou jazykovědu: ta reflektuje složité interakce různých linií či fazet jazykového systému i jeho užívání v komunikaci a bere při tom ohled i na vývoj kulturních rámců jeho fungování.

Slovanská filologická tradice, reprezentovaná jmény jako Jan Mukařovský nebo Roman Jakobson, se od zaměření hlavního proudu soudobé světové jazykovědy zásadně liší. Komparativní studia slovanské provenience, která zahrnovala sémantiku, problematiku překladu, osobitých stylových inovací i tvůrčího potenciálu uměleckých textů, nemají v širokém a různorodém poli lingvistických zájmů anglofonního akademického světa obdoby. Západní lingvistika zatím z přínosu takto orientované slovanské jazykovědy 20. století dokázala přijmout a využít pouze minimum. Etnocentrické jsou přirozeně všechny kultury, avšak anglofonní prostředí má zřejmě natolik zásadní limity, že životnost slovanské vědecké tradice v mnohém podstatném okleštuje. Slovanští jazykovědci vždy pohlíželi na jazyk v širokém kontextu a pocítovali potřebu propojit studium jazyka s národem a jeho kulturou. Je snadné pohlížet na „slovanskou duši“ s postmoderní ironií a skepsí, nicméně životná, inspirující setkání slovanských lingvistů při společných projektech mají opravdu podstatný rozměr, který jinde chybí – a je to právě duch a duše.

Slovanská jazykověda má rozměr hluboce humboldtovský. Pohled na jazyky jako na obrazy světa, jako na zdroje poznatku o světě, resp. o vnímání světa a o představách, které mají o světě mluvčí těchto jazyků, nalezneme však již u Humboldtova předchůdce Herdera, a také u Boase či Sapira a Whorfa. Západními lingvistickými školami, jež upřednostňovaly užší a formalističtější cesty, byly však tyto myšlenky marginalizovány. Dell Hymes proto v 70. letech 20. století cítil povinnost přetvořit sociolingvistiku do takové podoby, aby do kontextu lingvistiky bylo znovu včleněno studium společnosti, kultury a folkloru. Uvědomoval si totiž, že soudobá jazykověda se k otázkám, jež jsou pro pochopení toho, jak ve svém společenství mluvíme, žijeme a myslíme, naprosto zásadní, staví indiferentně a někdy přímo nepřátelsky.

Zaměření na tyto otázky je příznačné i pro dílo Jerzyho Bartmińskiego, které dnes představuje jeden z vrcholů slovanské jazykovědné tradice. Je nesmírně důležité, aby bylo zhodnoceno právě teď, v prvních desetiletích 21. století. Nikoli pouze proto, že je výsledkem hlubokého ponoru do polské duše a polského myšlení. Nejen proto, že má jeho autor zvláštní cit pro lidovou poezii i pro sémantiku různorodých, vzájemně se ovlivňujících i soupeřících oblastí polské kultury a politiky. Nejen proto, že se mu podařilo udržet dialog s Čechy, Slováky, Chorvaty, Srby, Ukrajinci, Rusy i dalšími národy. A také nikoli jen proto, že dobře rozumí i světovým trendům a školám americké lingvistiky.

Dílo Jerzyho Bartmińskiego má šíři a hloubku pražské školy. Jeho zaměření na domácí kontext zkoumání a na vše, co z něho dnes stojí za využití, rezonuje s otevřeností k mezinárodnímu dění v lingvistice, jak to bylo příznačné i pro pražskou školu. Lublinská škola je tak plodná právě proto, že je hluboce zakořeněna v rodné půdě; tak silná v přesazích mimo svůj rámec je proto, že vychází ze svých vnitřních zdrojů – z tradice, z jedinečné citlivosti pro jazyk, ze zasvěceného porozumění vlastní kultuře.

Kteří mladí polští, čeští či slovenští badatelé dnes nehledají inspiraci v anglofonní literatuře? Nastupující generace odborníků, orientovaná na americkou vědu, je však zároveň také výrazně evropská, a nepochybně do diskuse o jazyce a kultuře mnohým specifickým přispěje. Jerzy Bartmiński a Irena Vaňková chápou naprosto jasně, že Poláci musí být polskými Evropany a Češi musejí být Evropany českými. V mezinárodním dialogu je velmi podstatné jasné vědomí vlastní kultury a bohatství vlastních tradic, jež je potřeba nejen chránit, ale především včleňovat do širokého kontextu světových trendů jako originální a z hlediska celku důležité.

Lublinská škola Jerzyho Bartmińského získala finanční podporu pro velký projekt EUROJOS, který zkoumá, jak evropské kultury vnímají vlastní hodnoty. Tento projekt nás všechny vyzývá k dialogu s tradicí a současně vytváří půdu pro dialog mezi národy a kulturami. Je otevřený jak k vlastní minulosti, k tradici fixované v jazyce a textech, tak k jinakosti ostatních kultur a jazyků.

Nabízí se zde mnoho otázek. Je jazykovědné dílo Jerzyho Bartmińského především politické a ideologické? Či je orientováno spíše k tvořivým a poetickým aspektům jazyka? Je to projekt sémantický, nebo projekt gramatický? – Je nutně vším najednou, neboť Jerzy Bartmiński jde k jádru jazyka, a když se snažíme pochopit, čím vším jazyk je a jak mnohostranně s ním zacházíme, nelze pominout žádný z těchto aspektů.

Pro přehlednost shrnu podstatné aspekty díla Jerzyho Bartmińského, jež Irena Vaňková v předkládaném výboru statí vyzdvihuje, v sedmi bodech:

1. Stejně jako Jakobson a Mukařovský, zkoumá i Jerzy Bartmiński zároveň „poezii“ i „gramatiku“: jeho pohled dovoluje integrovat do okruhu jazyka i nejproměnlivější tvůrčí individuální improvizace, ač si je zároveň neustále vědom hranic, které představuje jazykový systém.
2. Jedinec je vždy považován za součást společenství, resp. národa, který sdílí soubor základních kulturních archetypů (či v Bartmińského případě stereotypů), jež však může zároveň i zpochybňovat či v různé míře odmítat.
3. Pojmy se zkoumají v různých sférách použití, což umožňuje určit, které jejich aspekty jsou zdůrazňovány kterými skupinami uživatelů. Realizuje se tak de facto sociolingvistické profilování pojmů.
4. Obrazy světa lze považovat jak za jazykové, tak i za ideologické rámce myšlení a vnímání, jež závisí na používaných slovech, na typu diskursu, ale zároveň i na společném kulturním systému předávaném z generace na generaci, a to v neustálém střetávání paradigmat a vzniku i zániku ideologií.
5. Přístup Jerzyho Bartmińského je dialogický – v tom smyslu, že dokáže přijmout, adaptovat a tvůrčím způsobem využít myšlenky zahraničních badatelů.
6. Zároveň však zůstává jazykovědcem hluboce slovanským. Dovede se soustředit jak na společné jádro všech sémantických, gramatických a kulturních rysů, tak na specifika každého jednotlivého jazyka.
7. Zásadní otázkou pro něho ovšem zůstává, co znamená být Polákem, cítit se jako Polák, mluvit polsky, myslet polsky.

Ve výboru Ireny Vaňkové Bartmiński nejprve pokládá otázky po předpokladech sepectí kultury a jazyka; pak přechází k diskusi o slovanských proudech kulturnělingvi-

stického myšlení a vymezuje přínos lublinské školy, kterou založil. Poté – v kapitolách o stylu a o folkloru – se kniha vrací k Bartmińského objevným studiím z 90. letech 20. století, jež z různých aspektů analyzují lidový obraz světa. Další kapitoly – o stereotypu, o jeho profilování, o kognitivní definici – se zabývají základními problémy lublinské kognitivní etnolingvistiky. Nakonec nás kniha přivádí k nejzákladnější rovině, již reprezentují polské pojmy – „slunce“ a „matka“, s jejich symbolikou a typickým ukotvením v jazyce a textech. Poslední studie vybízí k zamyšlení nad specificky polským způsobem, jímž se v politickém diskursu a v žurnalistice etablovaly pojmy levice a pravice – v jednotlivých profilech, které je ukotvují do dnešního polského obrazu světa jako dynamický protiklad.

S odstupem celé generace od sametové revoluce podněcuje tato kniha k tomu, aby si i Češi kladli zásadní kulturní a existenciální otázky spojené s identitou svého národa. Co to znamená myslet česky, cítit se jako Čech, být součástí vyvíjející se jazykové společnosti v čase, kdy se tato země otevírá světu a hledá novou (českou, a zároveň i evropskou) identitu? Kvalitní komparativní slovanská jazykověda zastoupená Jerzym Bartmińským nabízí osvícenou alternativu k úzkoprsmému nacionalismu a šovinistickým předsudkům. Vyzývá každého potenciálního čtenáře, aby přemýšlel o svém místě ve světě, o svém pohledu na svět – vázaném na určitý jazyk a kulturu. Na zásadní, stále naléhavé otázky s tímto přemýšlením spojené můžeme hledat odpovědi právě v podnětném díle Jerzyho Bartmińského, jehož kontury tento soubor dvanácti studií výstižně nastiňuje.

James W. Underhill
Universita v Rouenu, Francie

EDIČNÍ POZNÁMKA

Při překladu statí zařazených do této knihy jsme vycházeli z následujících zdrojů (u názvů studií je v závorce uveden rok první publikace textu, příp. i publikace jeho další rozšířené či pozměněné verze):¹⁴

(1) JAZYK V KONTEXTU KULTURY (1993)

Język w kontekście kultury. In J. Bartmiński, ed.: *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001, s. 13–22.

Poprvé publikováno v prvním vydání téže knihy (1993).

Ze statí bylo vypuštěno několik odstavců vázaných příliš těsně k specificky polské situaci, národním dějinám a kultuře (v části *Jazyk jako základ národní svěbytnosti*) a jeden odstavec (v části *Kánon jazyka*) úzce související s komplexním zaměřením knihy, jež je touto statí uvozena (viz výše). Z vypuštěné partie můžeme parafrázovat, že záměrem autorů knihy *Współczesny język polski* bylo přiblížit čtenářům kánon současného jazyka (sic!), přispět k jeho stabilizaci a popsat jazyk v různých polohách jeho vnitřní organizace: od variant a stylů přes mluvní akty a vyjadřovací žánry až po slovník a gramatiku; to vše je sjednoceno přístupem vycházejícím z pojetí jazyka v jeho kulturotvorné funkci.

Místa vypuštěných partií označujeme značkou [...].

(2) SLOVANSKÁ ETNOLINGVISTIKA – POKUS O BILANCI (2004)

Etnolingwistyka słowiańska – próba bilansu, *Etnolingwistyka* 16, 2004, s. 9–27.

¹⁴ Texty (7) a (11) byly editorkou této knihy původně přeloženy pro potřeby výuky v seminářích vyučovaných na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a zveřejněny v Elektronickém kompendiu textů z kognitivní lingvistiky. Toto kompendium bylo vytvořeno s podporou vnitřního programu rozvoje výuky FF UK, jehož řešitelkou byla v roce 2014 Mgr. Veronika Čurdová. Překlady revidovala Mgr. Irena Šmėrková.

(3) NĚKTERÉ PROBLÉMY A POJMY LUBLINSKÉ ETNOLINGVISTIKY (2006)

Niektóre problemy i pojęcia etnolingwistyki lubelskiej, *Etnolingwistyka*, 18, 2006, s. 77–90.

(4) LIDOVÝ UMĚLECKÝ STYL (1993)

Ludowy styl artystyczny. In J. Bartmiński (ed.), *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001, s. 223–234.

Poprvé publikováno v prvním vydání téže knihy (1993).

(5) FORMY PŘÍTOMNOSTI SACRUM VE FOLKLORU (1995)

Formy obecności sacrum w folklorze. In J. Bartmiński: *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007, s. 205–312.

Poprvé publikováno in Bartmiński, Jerzy – Jasińska-Wojtkowska, Maria (ed.), *Folklor – sacrum – religia*. Lublin: Instytut Europy Śródkowo-Wschodniej, 1995, s. 9–19.

(6) STEREOTYP JAKO PŘEDMĚT LINGVISTIKY (1985)

Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. In J. Bartmiński: *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007, s. 53–71.

Poprvé publikováno in Basaj, Mieczysław – Rytel, Danuta (ed.), *Z problemów frazeologii polskiej i slowiańskiej III*. Wrocław, 1985, s. 25–53.

Text uvedený v tomto zdroji jsme při překladu na několika místech zkrátili; vycházeli jsme při tom z anglického překladu stati, který pořídil Adam Głaz a revidoval autor (srov. J. Bartmiński: *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, ed. Jörg Zinken. London – Oakville: Equinox, 2009, s. 50–66). Domníváme se, že studie (připomínáme, že poprvé publikovaná v roce 1985) je v této podobě pro dnešní edici vhodnější, přehlednější a z hlediska dnešního čtenáře srozumitelnější. Oproti původnímu polskému textu byly pro anglický (i náš český) překlad vypuštěny některé odstavce vázané blíže na dobu vzniku (nejčastěji odkazy, citace a parafráze polské a světové literatury o stereotypu), resp. takové, které autor shledal vzhledem k pozdějšímu vývoji zkoumání za redundantní.

Místa vypuštěných partií označujeme značkou [...].

(7) MŮŽEME SE OSVOBODIT OD STEREOTYPŮ? STEREOTYPY A KULTURNÍ VZORCE (1999)

Czy możemy wyzwolić się ze stereotypów? In Jerzy Bartmiński: *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007, s. 106–111.

Poprvé publikováno in *Język polski w szkole. – Gimnazjum 1*, č. 1, 1999/2000 s. 75–80.

(8) KOGNITIVNÍ DEFINICE JAKO PROSTŘEDEK POPISU KONOTACE (1988)

Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacje. In J. Bartmiński: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2009, s. 42–51. Poprvé publikováno in Bartmiński, Jerzy (ed.), *Konotacja*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1988, s. 169–183.

(9) O PROFILOVÁNÍ POJMŮ (1993)

O profilowaniu pojęć. In J. Bartmiński: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2009, s. 89–97.

První část poprvé publikována in Bartmiński, Jerzy (ed.), *Profilowanie pojęć. Wybór prac*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1993, s. 7–17. Druhá část poprvé publikována pod názvem O profilowaniu i profilach raz jeszcze in Bartmiński, Jerzy – Tokarski, Ryszard (ed.), *O definicjach i definiowaniu*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1993, s. 269–275.

(10) STEREOTYP SLUNCE V LIDOVÉ POLŠTINĚ (1996, 2009)

Spoluautorkou textu je Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska.

Východiskem překladu byl polský rukopis J. Bartmińského a S. Niebrzegowské Bartmińské pro anglický překlad, srov. Jerzy Bartmiński: *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics* (ed. Jörg Zinken, překlad do angličtiny Adam Głaz). London – Oakville: Equinox, 2009, s. 120–131. Jde o modifikaci hesla *Slunce* ze *Slovníku lidových stereotypů a symbolů* (SSSL, I. díl, 1. sv., 1996, s. 119–157). V této formě text vyšel v anglickém výboru z díla J. Bartmińského (viz výše). Polský rukopis pořízený pro překlad do angličtiny autoři laskavě poskytli i nám.

Stať byla do naší edice vybrána proto, aby si čtenář mohl vytvořit představu o charakteru hesel v etnolingvistickém slovníku. Je třeba uvést, že v explikační části původního hesla autoři kromě podstatného zkrácení provedli pouze drobné úpravy. V části dokumentační, která zahrnuje kontexty dokládající užití výrazu *slonice* v různých folklorních žánrech, autoři vzhledem k proměněnému účelu textu rezignovali na úplné údaje o zdrojích. Ty jsou systematicky uvedeny spolu s podrobnou bibliografií ke všem zdrojům excerpce v SSSL (viz výše).

V polské rukopisné verzi určené k překladu předesílají autoři k celé studii následující text. Vzhledem k zachování jednotného charakteru statí v tomto výboru ho neuvádíme v úvodní partii studie. Zařazujeme ho však alespoň sem, abychom na příkladu stručné osnovy a shrnutí plastičtěji přiblížili podobu hesla v SSSL; snad takto přehledněji vyniknou i metodologické zásady tvorby hesla, které mohou být užitečné při podobných pokusech českých.

1. Úvod: Shrnutí. Světový kulturní kontext. Polský kulturní kontext.
2. Explikace: Název a jeho etymologie. Co je to slunce? Komplexy a kolekce. Tři typy opozic. Původ. Vzhled. Hodnocení. Pohyb slunce a pohyb za sluncem. Hra slunce. Co slunce dělá, jak působí. Slunce jako postava příběhů. Emoce. Slunce a had. Modlitby ke slunci a chování k němu. Časoprostorová charakteristika. Předpovědi. Slunce jako symbol a symboly slunce.
3. Východ a západ slunce.
4. Dokumentace: Hádky. Přísloví. Modlitby. Zaříkadla a dětská říkadla. Promluvy. Koledy. Postní písně. Písně žňové a dožínkové. Svatební písně. Milostné písně. Historické písně. Popěvky. Náboženské písně. Pohádky a příběhy (příběhy o hlupácích, neuvěřitelné příběhy). Psaná lidová poezie. Běžné povědomí – „co se (o slunci) říká“ (výpovědi respondentů).

SHRnutí

V polském lidovém obrazu světa představuje slunce centrum viditelného světa, spojené v jeden celek s nebem a ohněm; je zdrojem světla a životodárného tepla. V lidové konceptualizaci se slunci připisuje schopnost cítit a reagovat na chování člověka. Ten se k němu vztahuje s úctou a sympatií. Ve venkovské, rolnické kultuře je Slunce dynamickým činitelem, globálně organizujícím čas a prostor: jeho pohyb po nebi vyznačuje denní doby a poloha na obloze udává světové strany a roční doby (týká se to hlavně „východu slunce“ a „západu slunce“). Společně s dalšími kosmickými elementy tvoří slunce v individuálním i společenském životě vzorec obřadových praktik a každodenního chování a je spojeno zejména s prací. Solární charakter má lidový křesťanský kalendář – hlavní výroční svátky, Vánoce (Boží narození), Velikonoce, svátek sv. Jana a svátek Všech svatých, připadají na období spojená se slunovratem. Lidový obraz slunce obsahuje stopy jeho náboženského kultu. V mýtech, pohádkách a pověrách slunce vystupuje jako prvek mužský, v obřadních svatebních písních také jako prvek ženský. Slunce se chápe jako obecný kulturní symbol, nese významy života, štěstí a svobody.

(11) POLSKÝ STEREOTYP MATKY (1998, 2006)

Polski stereotyp matki. In Jerzy Bartmiński: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2006, s. 151–166.

První verze textu (později částečně přepracovaná): Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki. In *Język a kultura*, 12, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne* (ed. Janusz Anusiewicz – Jerzy Bartmiński). Wrocław, 1998, s. 63–83.

Při převádění studie do podoby přijatelné pro českého čtenáře jsme se nechali inspirovat anglickým překladem Adam Głaze (polského anglisty a kognitivně orientovaného jazykovědce z lublinského okruhu), srov. The Polish stereotype of of the mother: towards a cognitive definition. In Jerzy Bartmiński: *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. (ed. Jörg Zinken). London: Equinox, 2009, s. 132–149.

Kromě adekvátního řešení některých problémů, které tento překladatelsky specifický text přináší, se anglická verze textu vyznačuje větší přehledností co do struktury textu, ale i jinde: při uvádění výsledků empirického výzkumu či textových dat, při strukturaci jednotlivých aspektů významu v kognitivní definici a v jednotlivých krocích, které jí předcházejí; navíc překladatel uvádí do širšího kontextu fakta známá rodičům mluvčímu polštiny (a nositeli polské kultury), a občas naopak redukuje informace, které se v době edice anglického překladu (více než deset let po prvním publikování studie) jeví jako redundantní. Anglický překlad studie byl J. Bartmińským revidován.

(12) PRAVICE A LEVICE. ZPŮSOBY PROFILOVÁNÍ POJMŮ (1991)

Prawica – lewica. Sposoby profilowania pojęć. J. Bartmiński: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2009, s. 201–207.

Poprvé vyšlo in *Poradnik językowy*, 1991, č. 5–6, s. 160–166, a současně in *Wiadomości Uniwersyteckie UMCS*, 1991, č. 4, s. 4–5.

DALŠÍ ZDROJE TEXTŮ J. BARTMIŃSKÉHO

Kromě tří případů (2, 3, 10 – viz výše) byly prezentované studie uvedeny v následujících knižních souborech statí (které též doporučujeme zájemcům o studium dalších textů J. Bartmińského):

Bartmiński, Jerzy (ed.), *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001.

Bartmiński, Jerzy: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2009.

Bartmiński, Jerzy: *Stereotypy mieszkają w języku*. Studia etnolingwistyczne. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007.

PŘEKLADY TEXTŮ J. BARTMIŃSKÉHO DO RUŠTINY A ANGLIČTINY

V případě edičně či překladatelsky obtížnějších řešení jsme na některých místech (viz výše) přihlédli ke dvěma knižním výborům statí J. Bartmińského, které vyšly v překladech do ruštiny a angličtiny (čísla odpovídají označení statí v této knize):

Bartmiński, Jerzy: *Jazykový obraz mira: očerki po etnolingvistike* (ed. Svetlana Michajlovna Tolstaja). Moskva: Indrik, 2005. (Překlad: R. Levicki (3), L. A. Feoktistova (6), S. M. Tolstaja (7) a M. V. Zavjalova (12)).

Bartmiński Jerzy: *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics* (ed. Jörg Zinken). London – Oakville: Equinox, 2009. (Překlad: Adam Głaz – stati 6, 8, 10, 11, 12).

PŘEKLADY TEXTŮ J. BARTMIŇSKÉHO DOSUD VYDANÉ V ČEŠTINĚ

Čím se zabývá etnolingvistika?, *Slovo a smysl*, 6, 2007, č. 8, s. 299–309. (Překlad Daniela Lehárová, odb. redakce Irena Vaňková.)

Profily a subjektivní interpretace světa (společně se Stanisławou Niebrzegowskou-Bartmińską), *Slovo a smysl*, 6, 2007, č. 8, s. 310–321. (Překlad: Daniela Lehárová, odb. redakce Irena Vaňková.)

Jazykový obraz světa (slovníkové heslo). *Slovo a smysl*, 6, 2007, č. 8, s. 340–342. (Nedopatřením je jméno autora uvedeno chybně jako Marek Ziółkowski, ve skutečnosti je autorem Jerzy Bartmiński.) (Překlad Daniela Lehárová, odb. redakce Irena Vaňková.)

Jaké hodnoty spoluutvářejí jazykový obraz světa Slovanů? *Slovo a slovesnost*, 71, 2010, s. 329–339. (Překlad: Irena Vaňková.)

Úhel pohledu, perspektiva, jazykový obraz světa. *SALI*, 2010, 1, s. 111–130. (Překlad: Martin Beneš.)

PODĚKOVÁNÍ

Editorka děkuje oběma recenzentkám, PhDr. Veronice Mistrové a PhDr. Karolíně Skwarské, Ph.D., za trpělivé pročtení textu a za veškeré inspirativní poznámky, připomínky a podněty.

Za cenné rady terminologické i jiné povahy patří dík prof. PhDr. Aleně Macurové, CSc.

Za prvotní pomoc s bibliografickými údaji si zaslouží poděkování Anna Doupovcová a Patrik Bulak.

V neposlední řadě děkuje editorka Zuzaně Vaňkové za mnohé inspirace při překladu statí.

BIBLIOGRAFIE

- Abramowicz, Maciej (1983): Formuła oralna a świat wartości, *Literatura Ludowa* 6, s. 21–29.
- Abramowicz, Maciej – Bartmiński, Jerzy – Bielińska-Gardziel, Iwona (ed.) (2012): *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, 1. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Adamowski, Jan (1994): Zestawienia typu „srebro-złoto“, „ojciec-matka“ w polskiej pieśni ludowej. *Z polskich studiów slawistycznych*, sv. 5, Warszawa, s. 343–350.
- Adamowski, Jan (1999): *Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Adamowski, Jan – Niebrzegowska, Stanisława (1999): Sylwetka naukowa profesora Jerzego Bartmińskiego. In Adamowski, J. – Niebrzegowska, S. (ed.), *W zwierciadle języka i kultury*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 10–20.
- Adjukiewicz, Kazimierz (1965): *Logika pragmatyczna*. Warszawa: PWN.
- Allport, Gordon W. (1958): *The Nature of Prejudice*. New York: Doubleday Anchor Books.
- Anusiewicz, Janusz (1995): *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Apresjan, Jurij D. (1972): Definiowanie znaczeń leksykalnych jako zagadnienie semantyki teoretycznej. In Wierzbicka, A. (ed.), *Semantyka i słownik*, Wrocław: ZNiO, s. 39–75.
- Apresjan, Jurij D. (1982): *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Wrocław: ZNiO.
- Apresjan, Jurij D. (1994): Naiwny obraz świata a leksykografia, *Etnolingwistyka* 6, s. 5–12.
- Apresjan Jurij D. (1995): Obraz čeloveka po dannym jazyka: popytka sistemnogo opisanija. *Voprosy jazykoznanija*, 1, s. 37–67.
- Arutjunova, Nina D. (ed.) (1994): *Ponjatije sud'by v kontekste raznych kul'tur*. Moskva: Nauka.
- Arutjunova, Nina D. (ed.) (1999): *Obraz čeloveka v kul'ture i jazyke*, Moskva: Indrik.
- Arutjunova, Nina D. – Janko, Tatjana E. (ed.) (1997): *Jazyk i vremja*, Moskva: Indrik.
- Bartmiński, Jerzy (1973): *O języku folkloru*. Wrocław: ZNiO.
- Bartmiński, Jerzy (1974): Jaś koniki poił. Uwagi o stylu erotyku ludowego, *Teksty* 2, s. 11–24.
- Bartmiński, Jerzy (1978): *O derywacji stylistycznej. Gwara ludowa w funkcji języka artystycznego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy (1981): Dictionnaire ethno-linguistique polonais. In Dzeichcińska, H. (ed.), *Literary Studies in Poland*, VIII, Folklore. Wrocław, s. 157–172.
- Bartmiński, Jerzy (1983): O rytualnej funkcji powtórzenia w folklorze. Przyczynek do poetyki sacrum. In Gotfryd, J. – Jasińska-Wojtkowska, M. – Sawicki, S. (ed.), *Sacrum w literaturze*. Lublin: TN KUL, s. 257–266.
- Bartmiński, Jerzy (1984): Definicja leksykograficzna a opis języka. In Polański, K. (ed.), *Słownictwo w opisie języka*, Katowice: UŚ, s. 9–21.

- Bartmiński, Jerzy (1985): Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. In Basaj, M. – Rytel, D. (ed.), *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej III*. Wrocław, s. 25-53.
- Bartmiński, Jerzy (1986): Czym zajmuje się etnolingwistyka, *Akcent*, 26, s. 16-22.
- Bartmiński, Jerzy (2007): Čím se zabývá etnolingvistika?, *Slovo a smysl*, IV, č. 8, s. 299-309.
- Bartmiński, Jerzy (1987): Dwie wersje tekstu pieśni ludowej: meliczna i recytacyjna, *Pamiętnik Literacki LXXVIII*, 2, s. 185-206.
- Bartmiński, Jerzy (1988a): Kryteria ilościowe w badaniu stereotypów językowych, *Biuletyn PTJ*, XLI, 2, s. 9-04.
- Bartmiński, Jerzy (1988b): Niebo się wstydzi. Wokół ludowego pojmowania ładu świata. In Graszewicz, M. – Kolbuszewski, J. (ed.), *Kultura, literatura, folklor*. Warszawa: LSW, s. 96-106.
- Bartmiński Jerzy (1989a): On Melic and Declamatory Versions of Folk Songs. In Scherr, B. – Worth, D. (ed.), *Russian Verse Theory. Proceedings of the 1987 Conference at UCLA*. Ohio: Columbus, s. 57-80.
- Bartmiński, Jerzy (1989b): La collection dans la structure thematique du texte oral. Kolekcja w strukturze tematycznej tekstu ustnego. In Adamowicz, M. – Bartmiński, J. (ed.), *Tekst ustny – texte oral. Materiały z międzynarodowej konferencji w UMCS w Lublinie*, 15.-17. września 1986. Wrocław, s. 77-102.
- Bartmiński, Jerzy (ed.) (1990): *Folklor – język – poetyka*. Wrocław: Ossolineum.
- Bartmiński, Jerzy (1991): „Prawica“ – „lewica“. Sposoby profilowania pojęć. *Poradnik językowy* 5-6, s. 160-166.
- Bartmiński, Jerzy (1992): Nikita I. Tolstoj i założenia etnolingwistyki historycznej, *Etnolingwistyka*, 5, s. 7-13.
- Bartmiński, Jerzy (1993): Ludowy styl artystyczny. In J. Bartmiński (ed.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, 2, *Współczesny język polski*. Wrocław: Wiedza o kulturze, s. 313-222.
- Bartmiński, Jerzy (1994): Jak zmienia się stereotyp Niemca w Polsce? *Przegląd humanistyczny* 5, s. 81-101.
- Bartmiński, Jerzy (1995a): Parties européennes, grandes et petites. In Masłowski, M. (ed.), *Identité(s) de l'Europe Centrale*. Paris: Inst. d'Études Slaves, s. 55-64.
- Bartmiński, Jerzy (1995b): Wie ändert sich das Stereotyp des Deutschen in Polen, *Zeitschrift für Empirische Textologie* 2, Trier, s. 18-29.
- Bartmiński, Jerzy (2000): Izmenenija jazykovej kartiny mira poljakov. In Zybatow, L. N. (ed.), *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert. Ein Internationales Handbuch*. Teil 1, Peter Lang, s. 481-492.
- Bartmiński, Jerzy (2002): Lubelska etnolingwistyka. *Analecta Studia i Materiały z Dziejów Nauki* 1-2, s. 29-42.
- Bartmiński, Jerzy (2006): Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych. In *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 229-241.
- Bartmiński, Jerzy (2009): *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics* (ed. J. Zinken). London – Oakville: Equinox.
- Bartmiński, Jerzy (2014): *Polskie wartości w europejskiej aksjoserferze*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy (ed.) (1988): *Konotacja*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy (ed.) (1990): *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy (ed.) (1992): *Profilowanie pojęć*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy (ed.) (1993): *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Bartmiński, Jerzy (ed.) (2003): *Język w kręgu wartości*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy – Bielińska-Gardziel, Iwona – Niebrzegowska Bartmińska, Stanisława (ed.) (2014): *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* 2. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy – Bielińska-Gardziel, Iwona – Żywicka, Beata (ed.) (2015): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Zeszyt 1 – DOM*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy – Boniecka, Barbara (ed.) (1998): *Tekst. Problemy teoretyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy – Lappo, Irina – Majer-Baranowska, Urszula (2002): Stereotyp Rosjanina i jego profilowanie we współczesnej polszczyźnie, *Etnolingwistyka* 14, s. 105-151.

- Bartmiński, Jerzy – Mazurkiewicz-Brzozowska, Małgorzata (ed.) (1993): *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne I*. Lublin.
- Bartmiński, Jerzy – Niebrzegowska, Stanisława (1998a): Ethnolinguistic Explorations in Lublin: Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols. Ethnolinguistics. In *Ethnology and Anthropology at the Time of Translation. Poland at the 14th Congress of the International Union of Anthropological and Ethnological Sciences* (ed. K. Kaniowska, D. Markowska). Łódź, s. 135–137.
- Bartmiński, Jerzy – Niebrzegowska, Stanisława (1998b): Profile a podmiotowa interpretacja świata. In Bartmiński, J. – Tokarski, R. (ed.), *Profile w języku i w tekście*. Lublin: UMCS, s. 211–225
- Bartmiński, Jerzy – Niebrzegowska, Stanisława (2007): Profily a subjektová interpretace textu, *Slovo a smysl*, IV, č. 8, s. 310–321.
- Bartmiński, Jerzy – Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława (2004): Dynamika kategorii punktu widzenia w języku, tekście i dyskursie. In Bartmiński, J. – Niebrzegowska-Bartmińska, S., Nycz, R. (ed.), *Punkt widzenia w języku, tekście i dyskursie*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 321–358.
- Bartmiński, Jerzy – Sandomirskaja, Irina – Telija, Veronika (1998): Ojczyzna w polskim i rosyjskim językowym obrazie świata. In *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria IX. Warszawa: Językoznawstwo, s. 21–29.
- Bartmiński, Jerzy – Tokarski, Ryszard (ed.) (1993): *O definicjach i definowaniu*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, Jerzy – Tokarski, Ryszard (1993a): Definicja semantyczna: czego i dla kogo? In Bartmiński, J. – Tokarski, R. (ed.), *O definicjach i definowaniu*. Lublin: UMCS, s. 47–61.
- Bartmiński, Jerzy – Tokarski, Ryszard (ed.) (1998): *Profilowanie w języku i w tekście*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartoszyński, Kazimierz (1971): Zagadnienie komunikacji literackiej w utworach narracyjnych. In Sławiński, J. (ed.), *Problemy socjologii literatury*, Wrocław: ZNiO, s. 127–148.
- Bibliografia adnotowana lubelskiego zespołu etnolingwistycznego do roku 2008* (zprac. Maksymiuk-Pacek, Beata – Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława). Lublin: Polihymnia, 2008.
- Bielińska-Gardziel, Iwona – Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława – Joanna Szadura (ed.) (2014): *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów, 3. Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bierwisch, Manfred (1969): Strukturelle Semantik, *Deutsch als Fremdsprache* 2, 66–74.
- Bogatyrev, Petr – Jakobson, Roman (1929): Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens. In *Donum Natalicum Schrijnen*. Nijmenger–Utrecht.
- Bogatyrev, Peter G. – Jakobson, Roman (1971): Folklor jako zvláštní forma tvorby. In Bogatyrev, Petr, *Souvislosti tvorby*. Praha, s. 36–47.
- Bogatyrev, Petr (1973): Jazyk folklora, *Voprosy jazykoznanija*, 5, s. 106–116.
- Bogucka, Teresa (1990): Przeciętny obywatel, *Gazeta Wyborcza*, č. 127.
- Bogusławski, Andrzej (1994): *Sprawy słowa*. Warszawa: Veda.
- Boguta, Agnieszka (2010): *Bibliografia analityczna „czerwonwj serii“ (1981–2008, tomy 1–25)*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Boni, Michał – Godlewski, Grzegorz – Mencwel, Andrzej (ed.) (1993): *Wiedza o kulturze, II, Słowo w kulturze. Zagadnienia i wybór tekstów*. Warszawa.
- Burszta Wojciech (1986): *Język a kultura w myśli etnologicznej*. Warszawa: PTL.
- Bussmann, Hadumod (1990): *Lexicon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Bystroń, Jan s. (1921): *Artyzm pieśni ludowej*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.
- Bystroń, Jan s. (1935): Niemcy w tradycji popularnej. In *Megalomania narodowa*, Warszawa: Rój.
- Civjan, Tatjana (1990): *Lingvističeskije osnovy balkanskoj modeli mira*. Moskwa: Nauka.
- Cocchiara, Giuseppe (1971): *Dzieje folklorystyki w Europie*. Warszawa: PIW.
- Coşeriu, Eugen (1988): *Einführung in die Allgemeine Sprachwissenschaft*. Tübingen: Francke Verlag.
- Cywiński, Bogdan (1984): *Doświadczenie polskie*. Paris: Editions Spotkania.
- Čistov, Kiril V. (1978): Poetika slavjanskogo fol'klornogo teksta. Kommunikativnyj aspekt. In *Istorija, kul'tura, etnografija i fol'klor slavjanskich narodov. VIII meždunarodnyj s'jezd slavistov. Doklady sovet-skoj delegacii*. Moskva.
- Doroszewski, Witold (ed.) (1958–1969): *Słownik języka polskiego PAN*, 1–11, Warszawa: PWN.

- Duszak, Anna (ed.) (2003): *Pojęcie gniewu w różnych językach i kulturach*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Eliade, Mircea (1970, 1974): *Sacrum, mit, historia. Wybór esejów*. Warszawa: PIW.
- Etnolingwistyka*, 1988–2015, 1–27, Lublin.
- Etnolingwistyka. Bibliografia adnotowana 1988–2008* (zprac. Łukasz Tomczak), ed. Bartmiński, J. – Waśnuta, S. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2010.
- Fillmore, Charles (1985): *Frames and the semantics of understanding*, *Quaderni di Semantica* 6, 2, s. 222–254.
- Gajda, Stanisław (ed.) (2000): *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Gieysztor, Aleksander (1982): *Mitologia Słowian*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Głaz, Adam – Danaher, David D. – Łozowski, Przemysław (ed.) (2013): *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. London: Versita.
- Głowiński, Michał (1990): *Marcowe gadanie*, *Tygodnik Powszechny* 53, s. 6.
- Golovanova, Anastasija V. (2002): *Cennosti i ocenki v jazykovom otryaženii (na materiale russkogo i pol'skogo jazykov)*. Perm. Strojopis.
- Góra, Aleksandr (1997): *Simvolika životnych v slavjanskoj narodnoj tradicii*. Moskva: Indrik.
- Gostkowski, Zygmunt (1959): *Teoria stereotypu i poglądy na opinię publiczną Waltera Lippmanna*, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 5, s. 39–84.
- Grabias, Stanisław (1994): *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Grochowski, Maciej (1975): *Środek czynności w strukturze zdania*. Wrocław: ZNiO.
- Grochowski, Maciej (1993): *Konwencje semantyczne a definowanie wyrażen językowych*. Warszawa: PWN.
- Grzegorzczkova, Renata (1991): *Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy*. In Bartmiński, J. – Grzegorzczkova, R. (ed.), *Język i kultura, 4, Funkcje języka i wypowiedzi*. Wrocław, s. 11–28.
- Grzegorzczkova, Renata (1995): *Die Lubliner anthropologisch-kulturelle und kognitive Sprachwissenschaft der letzten Jahrzehnte*. In *Convivium. Germanisches Jahrbuch, Polen*. Bonn: Deutscher Akademischer Austauschdienst, s. 153–179.
- Grzegorzczkova, Renata – Pajdzińska, Anna (ed.) (1996): *Językowa kategoryzacja świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Grzegorzczkova, Renata – Waszakowa Krystyna (ed) (2000, 2003): *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne*. I, II. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Helbig, Gerhard (1982): *Dzieje językoznawstwa nowożytnego*. Wrocław: ZNiO.
- Holý, Dušan (1973): *Variacní postupy v lidové písni a jejich poměřování*. In Beneš, B. (ed.), *O životě písně v lidové tradici*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, s. 15–43.
- Hymes, Dell D. (ed.) (1964): *Language in Culture and Society. A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York: Harper & Row.
- Chałasiński, Józef (1935): *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kolonija“ na Górnym Śląsku*. Warszawa: Dom Książki Polskiej.
- Chlebda, Wojciech (2002): *Polak przed mentalną mapą świata*, *Etnolingwistyka* 14, s. 9–26.
- Chlebda, Wojciech (2013): *Can Polish Ethnolinguistics Become a Philological Keystone of the Humanities?* In Głaz, A. – Danaher, D. S. – Łozowski, P. (ed.), *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. London: Versita, s. 25–40.
- Chrolenko, Aleksandr T. (2000): *Etnolingvistika: Ponjatija, problemy, metody*. Moskva: SF AGPI.
- ISJP (2000): *Bańko, Mirosław (ed.), Inny słownik języka polskiego*, 1–2. Warszawa: PWN.
- Ivanov, Vjačeslav V. – Gamkrelidze, Tamaz V. (1984): *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy*, Tbilisi: Izdatel'stvo Tbilisskogo Universiteta.
- Ivanov, Vjačeslav V. – Toporov, Vladimir N. (1965): *Slavjanskije jazykovyje modelirujuščije semiotičeskie sistemy*. Moskva: Izdatel'stvo Nauka.
- Ivanov, Vjačeslav V. – Toporov, Vladimir N. (1974): *Issledovanija v oblasti slavjanskich drevnostej*. Moskva: Nauka.
- Jakobson, Roman (1962): *O sootnoženii meždu pesennoj i razgovornoj narodnoj reč'ju*, *Voprosy jazykoznania*, 3, s. 87–92.

- Jakobson, Roman (1960): Poetyka w świetle językoznawstwa, *Pamiętnik Literacki*, 2, s. 431-473.
- Jespersen, Otto (1924): *The Philosophy of Grammar*. London: Allen & Unwin.
- Język a kultura (1988-2012). Seria wydawnicza. 1-23, Wrocław. Dostępne na www.lingwistyka.uni.wroc.pl/jk.
- Jordanskaja, Lidia – Melčuk, Igor (1980): Konnotacja v lingvističeskoj semantike. *Wiener Slawistischer Almanach*, 6. Polski překlad in *Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii*. In Bartmiński, J. (ed.): *Konotacja*. Lublin 1988, s. 9-34.
- Judin, Aleksy (1998): Etnolingwistyka. In *Encyklopedia kultury. XX. vek*. Sankt-Peterburg: Univ. Kniga, s. 408-411.
- Judin, Aleksy (2004): Koncept nezavisimosti v russkom i ukrainskom jazykach: nacional'nyje točki zrenija. In Bartmiński, J. – Niebrzegowska-Bartmińska, s. – Nycz, R. (ed.), *Punkt widzenia w języku i kulturze*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 79-102.
- Kapiszewski, Andrzej (1978): *Stereotyp Amerykanów polskiego pochodzenia*. Wrocław: ZNiO.
- Kardela, Henryk (1987): Tak zwana gramatyka kognitywna a problem stereotypu. *Etnolingwistyka* 1, s. 35-46.
- Kardela, Henryk (1990): Ogdena i Richardsa trójkątem uzupełnionym, czyli co bada gramatyka kognitywna. In Bartmiński, J. (ed.), *Językowy obraz świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS. 2. wyd. 1999, s. 15-40.
- Karpiński, Jakub (1985): *Polska, komunizm, opozycja*. Słownik, London.
- Kiewska-Trembecka, Marta (1984): Etnolingwistyczna koncepcja języka Bronisława Malinowskiego, *Przegląd Humanistyczny* XXVIII, 230-231, s. 71-80.
- Kępiński, Andrzej (1990): *Lach i Moskale. Z dziejów stereotypu*. Warszawa – Kraków: PWN.
- Kępiński, Andrzej (1995): The Origins and function of the negative stereotype of Russia and the Russians. In Walas, T. (ed.), *Stereotypes and Nations*. Kraków: Międzynarodowe Centrum kultury, s. 153-157.
- Kisielewski, Stefan (1983): *Bez cenzury*. Warszawa: Wydawnictwo CDN.
- Klímová, Dagmar (1975): Jerzy Bartmiński: O języku folkloru. Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej, sv. XXXII. Ossolineum 1973 (recenze). *Český lid*, 62, 4, s. 244-245).
- Kłoskowska, Antonina (1961): Wyobrazenia i postawy etniczne dzieci szkół opolskich, *Przegląd Socjologiczny* 2, s. 64-86.
- Kłoskowska, Antonina (1969): *Z historii i socjologii kultury*. Warszawa: PWN.
- Kłoskowska, Antonina (1991): Kultura. In *Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze, Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. Wrocław.
- Koj, Leon (1969): On defining meaning families. *Studia Logica* XXV, s. 141-150.
- Kołakowski, Leszek (1990): Z lewa, z prawa. *Gazeta Wyborcza*, č. 174.
- Kołakowski, Leszek (1991): O wypowiedzianiu niewypowiedzianego. Język i sacrum. In Bartmiński, J. – Grzegorzczakowa, R. (ed.), *Język i kultura, 4, Funkcje języka i wypowiedzi*. Wrocław, s. 53-63.
- Kopečný, František (1981): *Základní všeslovenská slovní zásoba*. Praha: Academia.
- Kozyr-Kowalski, Stanisław (1962): Stereotypy religijne uczniów szkół średnich Ostrowa Wielkopolskiego, *Euhemer* 3.
- Kratochvíl, Zdeněk (1995): *Výchova, zřejmost, vědomí*. Praha: Herrmann & synové.
- Krzyżanowski, Julian (1969-1972): *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich* Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kurcz, Ida (1987): *Język a reprezentacja świata w umyśle*. Warszawa: PWN.
- Kurcz, Ida (1994): *Zmienność i nieuchronność stereotypów*. Warszawa: Instytut psychologii PAN.
- Kurkowska, Halina – Skorupka, Stanisław (1959): *Stylistyka polska: zarys*. Warszawa: PWN.
- Kuroń, Jacek (1990): *Wiara i wino. Do i od komunizmu*. Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza.
- Kwilecki, Andrzej (1977): Niemcy w oczach Polaków po r. 1945, *Odra* 11, s. 29-35.
- Lakoff, George (1982): Classifiers as a Reflection of Mind. In C. Craig (ed.), *Noun Classes and Categorization*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 13-51.
- Lakoff, George (1987): *Women, fire and dangerous things*. Chicago: Chicago University Press.
- Lakoff, George (2006): *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda.
- Lambert, W. E. – Klineberg, O. – Pilote, A. (1959): Study of Origin and Development of National Stereotypes, *International Social Science Journal* 2.

- Langacker, Ronald (1987): *Foundantion of Cognitive Grammar*, 1. Stanford: Stanford University Press.
- Lappo, Irina (2002): Profilowanie stereotypu Rosjanina w polskim kręgu językowo-kulturowym, *Etnolingwistyka* 14, s. 153–174.
- Lazari-Pawlowska, Ija (1958): O pojęciu typologicznym w humanistyce, *Studia Filozoficzne* 4, s. 30–53.
- Lehr-Spławiński Tadeusz (1935): *Język polski jako zwierciadło kultury*. Poznań: Wydawnictwa Awangardy Państwa Narodowego.
- Levkijevskaja, Jelena (2002): *Slavjanskij obereg*. Moskwa: Indrik.
- Lewicki, Andrzej Maria (1976): *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego*. Katowice: UŚ.
- Lewicki, Andrzej Maria – Tokarski, Ryszard (ed.) (1995): *Kreowanie świata w tekstach*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Lippmann, Walter (1922): *Public Opinion*. New York: The Macmillan Company.
- Łobodzińska, Barbara (1966): Stereotyp osobowości artysty w percepcji odbiorcy, *Studia Socjologiczne* 2.
- Lord, Albert (1960): *The Singer of Tales*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lord, Albert (ed.) (1953–1954): *Serbocroatian heroic songs collected by M. Parry* 1, 2. Cambridge – Belgrad: Harvard University Press – Serbian Academy of Sciences.
- Łozowski, Przemysław (1999): Panchronia, czyli językoznawstwo bez synchronii. In Pajdzińska, A. – Krzyżanowski, P. (ed.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 25–50.
- Łozowski, Przemysław (2014): Język a kultura w programie etnolingwistyki kognitywnej Jerzego Bartmińskiego. Między Sapirem a Malinowskim, *Etnolingwistyka* 26, s. 155–176.
- Lyons, John (1984): *Semantyka I*. Warszawa: PWN.
- Maćkiewicz, Jolanta (1999): *Słowo o słowie. Potoczna wiedza o języku*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Magnusiewski, Józef (1983): O stereotypie Polaka w świadomości bułgarskiej XIX wieku. In *Tropami folkloru i literatury*. Warszawa, s. 252–265.
- Majer-Baranowska (1988): Z historii użycia terminu konotacja. In Bartmiński, J. (ed.), *Konotacja*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 185–202.
- Malinowski, Bronisław (1987): *Ogrody koralowe i ich magia. Język magii i ogrodnictwa. (The Language of Magic and Gardening, 1935.)* In *Dzieła*, 5. Warszawa: PWN.
- Marczewska, Marzena (2002): *Drzewa w języku i w kulturze*. Kielce: Wydawnictwa Akademii Świętokrzyskiej.
- Mazurkiewicz, Małgorzata (1990): Dwa spojrzenia na pracę. Perspektywa interpretacyjna a znaczenie słowa. In *Językowy obraz świata*. Lublin: UMCS, s. 129–146.
- Mistrík, Jozef (1968): Z kvantitatívneho výzkumu slovenskej ľudovej piesne, *Slavica Slovaca* 3, s. 241–245.
- Mitosek, Zofia (1974): *Literatura i stereotypy*. Wrocław: ZNiO.
- Mokrzycki, Edmund (ed.) (1984): *Kryzys i schizma. Antyscjentystyczne tendencje w socjologii współczesnej* 1–2. Warszawa: PIW.
- Monczka-Ciechomska, Magda (1992): Mit kobiety w polskiej literaturze. In Walczewska, s. (ed.), *Głos mają kobiety*. Kraków: Convivum.
- Moszyński, Kazimierz (1934 – 1936): *Atlas kultury ludowej w Polsce* 1–3. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Moszyński, Kazimierz (1934, 1939): *Kultura ludowa Słowian* 1, 2. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Moszyński, Kazimierz (1957): *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*. Wrocław: ZNiO.
- Muszyński, Zbysław (1982): *Zależność znaczenia od koncepcji świata. Problem podmiotowej relatywizacji znaczenia.* (Nepublikovaná doktorská práce.) Lublin.
- Nepop-Ajdaczyć, Lidia (2007): *Polska etnolingwistyka kognitywna. Pomoc dydaktyczna*. Kijów: Centrum wydawnictwo-poligraficzne Uniwersytet Kijowski.
- Niebrzegowska, Stanisława (1990): Gwiazdy w ludowym językowym obrazie świata. In Bartmiński, J. (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: UMCS, 147–166.
- Niebrzegowska, Stanisława (1996): *Polski sennik ludowy*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Niebrzegowska, Stanisława (2001): *Etnolingvistika v Lubline*. In Tokareva, I. (ed.), *Jazyk i kultura. Problemy sovremennoj etnolingvistiki*. Minsk, s. 22–28.
- Nikitina, Serafima Je. (1982): *Ustnaja narodnaja kultura kak lingvističeskij ob'jekt*. In *Izvestija AN SSSR. Serija literatury i jazyka*, 60, s. 420–429.
- Nikitina, Serafima Je. – Kukuškina, Jelena, Ju. (2000): *Dom v svadebnych pričitanijach i duchovnyh stichach. Opyt tezaurnogo opisanija*. Moskva.
- Nowakowska-Kempna Iwona (1995, 2000): *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*. Warszawa: Wydawnictwo WSP TWP.
- Obrębski, Józef (1936): *Problem etniczny Polesia, Sprawy narodościowe* 10, 1–2, s. 1–21.
- Obrębski, Józef (1951): *The Sociology of Rising Nations, Unesco International Social Science Bulletin* 3, 2, s. 237–243.
- Olechnowicz, Ewa (1990): *Stereotypy językowe żeńskich członków rodziny w języku polskim*. (Diplomová práce.) Lublin: UMCS.
- Otto, Rudolf (1968): *Świętość*. Warszawa: Książka i wiedza.
- Otto, Rudolf (1998): *Posvátno*. Praha: Vyšehrad.
- Pacovská, Jasňa (2014): James W. Underhill: *Creating Worldviews: Metaphor, Ideology and Language* (recenze). *Slovo a slovesnost* 75, 2, s. 146–151.
- Pajdzińska, Anna – Krzyżanowski, Piotr (ed.) (1999): *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Panasiuk, Jolanta (1990): *Wybrane stereotypy ludzi w środowisku lubelskich studentów*. (Diplomová práce.) Lublin: UMCS.
- Pawłowski, Tadeusz (1978): *Rodziny znaczeń i ich definowanie*, *Studia Filozoficzne* 2, s. 81–99.
- Permjakov, Grigorij L. (1970): *Od pogovorki do skazki. Zametki po obščej teorii kliše*. Moskva: Nauka.
- Pisarek, Walery (1975): *Wyobrażenia o polskich stereotypach regionalnych*, *Zeszyty Prasoznawcze* 1, s. 73–78.
- Pisarek, Walery (ed.) (1999): *Polszczyzna 2000. Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci*. Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych.
- Pisarkowa, Krystyna (1976): *Konotacja semantyczna nazw narodowości*, *Zeszyty Prasoznawcze* 1, s. 5–26.
- Plotnikova, Anna A. (2000): *Slovari i narodnaja kultura. Očerki slavjanskoj leksikografii*. Moskva: Institut Slavjanovedenija Rossijskoj Akademii Nauk.
- Popowska-Taborska, Halina (1990): *Językowe wykładniki opozycji swoi – obcy w procesie tworzenia etnicznej tożsamości*. In Bartmiński, J. (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 61–68.
- Prochorova, Svetlana – Suchovickaja, Irina (1999): *Etnolingwistyka na Białorusi: lata 90. XX wieku*, *Etnolingwistyka* 11, s. 213–222.
- Propp, Vladimir J. (1928): *Morfologija skazki*. Leningrad: Akademia.
- Propp, Vladimir J. (1999): *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: H&H.
- PSJP (1998). Sokol, Elżbieta (ed.): *Podręczny słownik języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- Putnam, Hilary (1975): *Mind, Language and Reality. Philosophical Papers*, 2, Cambridge: Cambridge University Press.
- Puzynina, Jadwiga (1992): *Język wartości*. Warszawa: PWN.
- Puzynina, Jadwiga (1997): *Słowo, wartość, kultura*. Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Quasthoff, Uta (1973): *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*. Frankfurt am Main: Fischer-Athenäum Taschenbuch.
- Radenković, Ljubinko (1996): *Simbolika sveta u narodnoj magiji Južnih Slovena*. Beograd: Balkanološki Institut SANU.
- REW (1950–1958): Vasmer, Max (ed.): *Russisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Heidelberg University.
- Rogala, Stanisław (1979): *Rozumienie znaczenia konotacyjnego pojęć przez uczniów szkół średnich (na podstawie badań metodą dyferencjału semantycznego C. E. Osgooda i G. J. Suci)*. Wrocław: ZNiO.

- Roguszka, Maria (1971): Tradycyjny stereotyp kobiety wielkopolskiej, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 3.
- Romanowski, Andrzej (1989): Prawica?, *Tygodnik Powszechny* 51.
- Sajewicz, Michał (1993): Wyobrażenie „małej ojczyzny“ w białoruskojęzycznych wspólnotach wiejskich na Białostocczyźnie. In *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*. Lublin: Wydawnictwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, s. 127–139.
- Sapir, Edward (1978): *Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje. (Culture, Language, and Personality. Selected Essays, 1949)*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Sawicka, Grażyna (ed.) (1997): *Dom w języku i w kulturze*. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński.
- Sawicki, Stefan (1978): *Z pogranicza literatury i religii: szkice*. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
- Sawicki, Stefan (1980): Sacrum w literaturze, *Pamiętnik literacki* 3, s. 169–182.
- Sawicki, Stefan (1988): Sacrum w badaniach literackich. In Graszewicz, M. – Kolbuszewski, J. (ed.), *Kultura, literatura, folklor*. Warszawa: LSW, s. 10–16.
- SD (1995–2012): Tolstoj, Nikita I. (ed.): *Slavjanskije drevnosti*. Moskwa: Meždunarodnyje otnošenija.
- SE (2003): *Slavjanskaja etnolingvistika. Bibliografija*. Moskwa: RAN, Institut Slavjanovedenija. Otdel etnolingvistiki i folkloru.
- Serebrennikov, Boris. A. (1988): *Roľ človečeskogo faktora v jazyke. Jazyk i kartina mira*. Moskwa: Nauka.
- Schaff, Adam (1976): Język – myślenie – działanie. Język a stereotyp, *Kultura i Społeczeństwo* 3, s. 29–36.
- Schaff, Adam (1978): Stereotyp: definicja i teoria, *Kultura i Społeczeństwo* 3, s. 43–77.
- Schaff, Adam (1981): *Stereotypy a działanie ludzkie*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Siciński, Andrzej (1967): Stereotypy krajów, narodów i mężów stanu, *Kultura i Społeczeństwo* 2, Warszawa: PWN.
- SJPDor (1958–1969): Doroszewski, Witold (ed.): *Słownik języka polskiego PAN*, 1–11. Warszawa: PWN.
- SJP Linde – Linde, Samuel Bogumil (1807–1814): *Słownik języka polskiego*, 1–6. Warszawa: Wydawnictwo Gutenberg Print.
- SJPSzym (1994) – Szymczak, Mieczysław: *Słownik języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- Słownik wileński* (1861). Přístup k elektronické verzi na <http://eswil.ijp-pan.krakow.pl>
- SLSJ (1980) – Bartmiński, Jerzy (ed.): *Słownik ludowych stereotypów językowych*. Zeszyt próbny. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Sosnowski, A. – Walkowiak, J. (1979): Kierunki badań i rozważań nad stereotypami w polskiej socjologii, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 2, s. 202–227.
- SSSL (1996–2012), Bartmiński, Jerzy (ed.): *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (1996, 1999, 2012, 2012). *Kosmos*, 1. Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie, 2. Ziemia, woda, podziemie, 3. Meteorologia, 4. Świat. światło, metale. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Stanosz, Barbara (1973): *Ćwiczenia z logiki*. Warszawa: PWN.
- Stomma, Ludwik (1986): *Antropologia kultury wsi polskiej XIX wieku*. Warszawa: LSW.
- SWJP (1996) – Dunaj, Bogusław (ed.): *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wilga.
- Świech, Jerzy (1977): *Okupacja a stereotypy. Studium z dziejów poezji konspiracyjnej 1939–1945*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Świech, Jerzy (1982): *Pieśń niepodległa. Model poezji konspiracyjnej 1939–1945*. Warszawa: PWN.
- Šrámková, Marta – Sirovátko, Oldřich (1972): *Textové stavební jednotky v lidové lyrické písni, Národopisné aktuality IX*, 3, s. 169–187.
- Tatarkiewicz, Władysław (1930–1931): Pojęcie typu w architekturze, *Przegląd Historii Sztuki* II, 1–2, s. 1–7.
- Thomas, William I. – Znaniecki, Florian (1918–1920/1976): *The Polish Peasant in Europe and America* 1–5. Boston: University of Illinois Press. Polski: *Chłop polski w Europie i Ameryce* 1–5, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Tokareva, Irina (2001): *Etnolingvistika i etnografija obščeniija*. Minsk: Minskij Gosudarstvennyj Lingvističeskij Universitet.
- Tokareva, Irina (ed.) (2001): *Jazyk i kul'tura. Problemy sovremennoj etnolingvistiki*. Minsk: Minskij Gosudarstvennyj Lingvističeskij Universitet.
- Tokarski, Ryszard (1988): Konotacja jako składnik treści słowa. In Bartmiński, J. (ed.), *Konotacja*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 35–54.
- Tolstaja, Svetlana M. (1993a): *Etnolingvistika v Lubline, Slavjanovedenie*, s. 47–59.

- Tolstaja, Svetlana M. (1993b): Ojczyzna w ludowej tradycji słowiańskiej. In J. Bartmiński (ed.), *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, s. 17–22.
- Tolstaja Svetlana M. (ed.) (2002): *Priznakovoje prostranstvo kul'tury*. Moskva. Izdatel'stvo Indrik.
- Tolstaja Svetlana M. (2007): Postuláty moskevské etnolingvistiky, *Slovo a smysl* IV, č. 8), s. 322–339.
- Tolstoj, Nikita I. (1982): Iz „grammatiki“ slavjanskich obrjadov, *Trudy po znakovym sistemam* XV, Tartu, s. 57–71.
- Tolstoj, Nikita I. (1990): Język a kultura. (Niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistiki). *Etnolingwistyka* 5, s. 15–25.
- Tolstoj, Nikita I. (1995): *Jazyk i narodnaja kultura. Očerki po slavjanskoj mifologii i etnolingvistike*. Moskva: Izdatel'stvo Indrik.
- Tolstoj, Nikita I. (2015): *Magie slova a textu. Moskevská etnolingvistická škola* (ed. J. Bauerová). Praha: Karolinum.
- Tolstoj, Nikita I. (ed.) (1984): *Etnolingvističeskij slovar' slavjanskich drevnostej. Projekt slovnika. Predvaritel'nyje materialy*. Moskva.
- Tolstoj, Nikita I. (ed.) (1995–2012): *Slavjanskije drevnosti*. Moskva: Meždunarodnyje otnošenija.
- Tolstoj, Nikita I. – Tolstaja, Svetlana M. (1983): O zadačach etnolingvističeskogo opisanija Polesja. In *Polesskij etnolingvističeskij sbornik. Materialy i issledovanija*. Moskva, s. 3–21.
- Tolstoj, Nikita I. – Tolstaja, Svetlana M. (1984): Principy sostavlenija etnolingvističeskogo slovarja slavjanskich drevnostej. In *Etnolingvističeskij slovar' slavjanskich drevnostej. Predvaritel'nyje materialy*. Moskva, s. 6–22.
- Tolstoj, Nikita I. – Tolstaja, Svetlana M. (1988): Narodnaja etimologija i struktura slavjanskogo ritual'nogo teksta. In *Slavjanskoje jazykoznanie. X Meždunarodnyj s'jezd slavistov*. Moskva.
- Trubačev, Oleg N. (2003): *Etnogenez i kul'tura drevnejšich slavjan: Lingvističeskije issledovanija*. Moskva: Nauka.
- Trzebiński Jerzy (1981): *Twórczość a struktura pojęć*. Warszawa: PWN.
- Uličný, Oldřich (ed.) (2002): *Interfaces: Obraz vzájemných vztahů Čechů, Poláků a Němců v jejich jazycích, literaturách a kulturách*. Praha: Univerzita Karlova.
- Underhill, James W. (2011): *Creating Worldviews: Metaphor, Ideology and Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Underhill, James W. (2013): Reflections upon Bartmiński's Ethnolinguistic Approach to Language and Culture. In Głaz, Adam – Danaher, David S. – Łozowski, Przemysław (ed.), *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. London: Versita, s. 339–350.
- USJP (2003) – Dubisz, Stanisław (ed.): *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- Valodzina, Tatjana (1999): *Semantika rečaŭ u duchoŭnaj spadčynie belarusaiŭ*. Minsk: Technalohia.
- Vaňková, Irena (1999a): Kognitivně-kulturní inspirace z Polska, *Slovo a slovesnost* 60, s. 214–224.
- Vaňková, Irena (1999b): Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa, *Slovo a slovesnost* 60, s. 283–292.
- Vaňková, Irena (ed.) (2001): *Obraz světa v jazycze*. Praha: Univerzita Karlova.
- Vaňková, Irena (2007): *Nádoba plná řeči. Člověk, jazyk a přirozený svět*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, Irena (2010): Úvodem: na cestě ke kognitivní (etno)lingvistice, *Slovo a slovesnost* 71, 4, 245–249.
- Vaňková, Irena – Nebeska, Iva – Saicová Římalová, Lucie – Šlédrová, Jasňa (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Vinogradova, Ljudmila (1982): *Zimnjaja kalendarnaja poezija vostočnych i zapadnych slavjan. Genesis i tipologija koljadovania*. Moskva: Nauka.
- Vinogradova, Ljudmila (2000): *Narodnaja demonologija i mifo-ritual'naja tradicija slavjan*. Moskva: Indrik.
- Walas, Teresa (ed.) (1995): *Narody a stereotypy*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Walendowska, Barbara (1987): Sacrum – profanum. In Z. Staszczak (red.): *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*. Warszawa – Poznań: PWN, s. 323–326.
- Wejland, Andrzej P. (1991): *Obrazy grup społecznych. Studium metodologiczne*. Warszawa: IFiS PAN.
- Wawręta, Krystyna (1991): *Konotacja semantyczna wybranych nazw drzew w polszczyźnie ludowej*. Lublin: UMCS.
- Wężowicz-Ziołkowska, Dobrosława (1991): *Miłość ludowa*. Wrocław: Biblioteka popularnonaukowa.

- Wierzbicka, Anna (1984): „Apples are not Kind of Fruit.“ The Semantics of Human Categorizations, *American Ethnologist* 11, 2, s. 313–328.
- Wierzbicka, Anna (1997): *Understanding Cultures through Their Key Words. English, Russian, Polish, German, and Japanese*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Wierzbicka, Anna (1986): Does Language Reflect Culture? Evidence from Australian English, *Language in Society* 15, s. 349–373.
- Wierzbicka, Anna (1991): Język i naród: polski „los“ i rosyjska „sud’ba“, *Teksty Drugie* 3, s. 5–20.
- Wierzbicka, Anna (1993): Nazwy zwierząt. In J. Bartmiński – R. Tokarski (ed.), *O definicjach i definiowaniu*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 251–267.
- Wierzbicka, Anna (1997): *Semantics. Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press.
- Wierzbicka, Anna (2014): *Sémantika: elementární a univerzální sémantické jednotky*. Praha: Karolinum.
- Wierzbicka, Anna (1999): *Język, umysł, kultura* (ed. J. Bartmiński). Waszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wierzbicki, Piotr (1985): *Myśli staroświeckiego Polaka*. Warszawa: Wydawnictwo Głos.
- Wilska-Duszyńska, Barbara (1971): Rozważania o naturze stereotypów, *Studia Socjologiczne* 1, s. 97–116.
- Wunderlich, Dieter (1970): Die Rolle der Pragmatik in der Linguistik, *Der Deutschunterricht* XXII, 4, s. 5–41.
- Zaniecki, Florian (1930): Studia nad antagonizmem do obcych, *Przegląd Socjologiczny* 1, s. 158–209.
- Zieniukowa, Jadwiga (1998): Z problemów etnolingwistyki. In Jędrzejko, E. (ed.), *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*. Katowice: Wydawnictwo UŚ, s. 233–241.
- Zinken, Jörg (2002): *Imagination im Diskurs. Zur Modellierung metaphorischer Kommunikation und Kognition*. (Nepublikovaná disertační práce.) Bielefeld.
- Zinken, Jörg (2009): The Ethnolinguistic School of Lublin and Angloamerican Cognitive Linguistics. In Bartmiński, Jerzy: *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics* (ed. J. Zinken). London – Oakville: Equinox, s. 1–5.

JMENNÝ REJSTŘÍK

- A
 Adamowski, J. 94
 Adjukiewicz, K. 90
 Afanasjev, A. 22
 Agapkina, T. A. 26, 32
 Allport, G. 64
 Apresjan, J. D. 27, 28, 34, 37, 98
- B
 Bachtin, M. 18, 56
 Benveniste, É. 24
 Bierwisch, M. 115
 Boas, F. 36
 Bogadiu, E. 65
 Bogucka, T. 134
 Bogusławski, A. 18
 Bystroń, J. S. 62
- C
 Carnap, R. 90
 Cocchiara, G. 49
 Conklin, H. 37
 Conranová, Sh. 28
 Coseriu, E. 120
 Cywińska, I. 81
 Cywiński, B. 134
 Czyżewski, F. 94
- Č
 Čistov, K. 25, 26
- D
 Dmowski, R. 137
 Dokulil, M. 98
- Doroszewski, W. 84, 95
 Dovgjało, G. I. 35
- E
 Eliade, M. 50, 56
- F
 Fillmore, Ch. 94, 97, 98
 Fleischer, M. 35
 Fontenelle, B. 49
- G
 Głowiński, M. 134
 Goodenough, W. 37
 Góra, A. 25, 32
 Gostkowski, Z. 62
 Gramkrelidze, T. V. 24
 Grimmové, J. a W. 49
- H
 Holý, D. 26
 Humboldt, W. 21, 65
 Hymes, D. 21, 67
- Ch
 Chalasiński, J. 63
 Charitonova, V. I. 26
 Chrolenko, A. 31
- I
 Ivanov, V. V. 22, 24, 56
- J
 Jakobson, R. 18, 46
 Jan Pavel II. 16, 126, 127
- Jasińska-Wojtkowska, M. 50
 Jespersen, O. 70
 Jordanskaja, L. 27
 Judin, A. 26
- K
 Kapiszewski, A. 64
 Karłowicz, J. 22
 Karpiński, J. 134
 Katz, D. 65
 Kay, P. 37
 Kempton, W. 37
 Keynes, J. N. 73
 Kisielewski, S. 134
 Klaus, V. L. 26
 Klemensiewicz, Z. 98
 Kłoskowska, A. 17, 63, 64
 Kołakowski, L. 19, 51, 53, 134
 Kolbuszewski, J. 35
 Kolessa, F. 25
 Kominek, A. 35
 Kopečný, F. 24
 Koper, A. 94
 Kozioł, M. 94
 Krstič, B. 26
 Krzyżanowska, A. 35
 Krzyżanowski, J. 36
 Kuroń, J. 136, 137
- L
 La Violette, F. 65
 Lakoff, G. 37, 115, 129
 Lehr-Splawiński, T. 24
 Lévi-Strauss, C. 17, 56
 Levkijevskaja, E. 26, 30, 32

Lewicki, A. M. 70

Libelt, K. 15

Linde, S. 101

Lippmann, W. 23, 60–62, 65, 66,
70, 77

Lord, A. 25, 42, 54

Lotman, J. M. 22

Lounsbury, F. 37

Ł

Łozowski, P. 37

Łysiak, W. 94

M

Majer-Baranowska, U. 94

Masłowska, E. 94

Mazurkiewicz, M. 94

Mickiewicz, A. 126

Michnik, A. 134, 136

Milosz, Cz. 16, 81

Mistrík, J. 25

Monczka-Czechomska, M. 126

Muszyński, Z. 73

Melčuk, I. 27, 98

Moszyński, K. 22, 23,

Malinowski, B. 22, 23, 41, 63

N

Něvskaja, L. 35

Niebrzegowska-Bartmińska,
S. 26, 94

Niesołowski, S. 137

Niewiadomski, D. 94

Nikitina, S. 31

O

Obrębski, J. 62

P

Parry, M. 25, 54

Pawlowski, T. 90, 91

Pelletier, C. 35

Permjakov, G. 26, 70

Pierce, Ch. 129

Pisarek, W. W. 71

Pisarkowa, K. 71

Polívka, J. 26

Popowska-Taborska, H. 23

Potebňa, A. 22, 25

Prochorov, A. 35

Propp, V. 25, 47

Putilov, B. N. 26

Putnam, H. 23, 66, 72–74, 78,
80, 83

Puzynina, J. 20

Q

Quasthoffová, U. 65–70, 73,
74

R

Radenkovič, L. 25

Rice, S. 65

Roschová, E. 27, 91

S

Sandomirskaja, I. 35

Sapir, E. 21, 36, 37, 65

Sawicki, S. 50, 52

Schaff, A. 64–66, 73

Skorupka, S. 70

Sokolov, Ju. 25

Sosnowski, A. 64

Stomma, L. 51, 52, 56

Sychta, B. 31

Š

Šrámková, M. 26

T

Tokarski, R. 27

Tomicki, R. 51

Toporkov, A. L. 26

Trubačev, O. 24

Trzebiński, J. 90

Twardowski, K. 15

Tyler, S. A. 37

Telija, V. 35

Thomas, W. I. 52

Toporov, V. N. 22, 24, 56

Tolstaja, S. M. 22, 26, 31, 36

Tolstoj, N. I. 17, 23, 31, 33, 36, 38,
56, 108

V

Vinacki, E. 65

Vinogradova, L. 32

W

Walkowiak, J. 63

Wierzbicka, A. 19, 23, 27, 28, 30,
35, 89, 90, 116

Whorf, B. L. 21, 36, 37, 65

Wolodzina, T. 25

Woźniak, J. 82

Wunderlich, D. 67

Z

Zanussi, K. 81

Zinken, J. 30

Znaniński, F. 52, 62

Ż

Żółkowski, A. 98

SUMMARY

Jerzy Bartmiński (*1939), an eminent Polish linguist and a professor at Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, is the founder of the Lublin Ethnolinguistic School. His approach is characterized by the understanding of language in the broad context of culture with the emphasis on the subjective perspective of a common language user, shared within a wider community (“ethnos”) and anchored in language. In his linguistic conceptualization of reality, Bartmiński innovatively uses such notions as linguistic worldview, stereotype, profile (and profiling), and connotation.

This anthology introduces Bartmiński’s work by bringing together twelve of his studies from the years 1985 to 2009, thematically divided into three sections. The first section, **The Need for a New Perspective on Language**, includes three studies, the most general of the twelve: *Language in the Context of Culture* (1993), *Slavonic Ethnolinguistics – Research Review* (2004) and *Selected Issues and Notions of Lublin Ethnolinguistics* (2006). The second section, **The Folk Worldview**, presents two studies in ethnolinguistics in the strict sense, i.e. focused on traditional folklore: *Folk Art Style* (1993) and *Forms of the sacrum Presence in Folklore* (1995). The third, largest section, is called **The study of meaning from the cognitive ethnolinguistics perspective** and comprises the following theoretical-methodological studies: *Stereotype as an Object of Linguistic Description* (1985), *Can We Free Ourselves from Stereotypes? Stereotypes and Cultural Patterns* (1999), *Cognitive Definition as a Way to Describe Connotation* (1988), and *On the Profiling of Concept* (1993). These papers are accompanied with three case studies, based on cognitive ethnolinguistics methods and presenting specific analyses and interpretations: *The Stereotype of the Sun in Folk Polish* (1996, 2009), *The Polish Stereotype of the Mother* (1998, 2006) and *Right Wing and Left Wing: Profiles in Contemporary Discourse* (1991).

The anthology also includes a summarizing study written by the translator and editor of the publication, Irena Vaňková, who provides a broader context for Bartmiński’s papers, and a study on the importance of Jerzy Bartmiński as the founder of cognitive ethnolinguistics written by James Underhill, a representative of a younger generation of European ethnolinguists.

**JAZYK V KONTEXTU KULTURY
DVANÁCT STATÍ Z LUBLINSKÉ
KOGNITIVNÍ ETNOLINGVISTIKY**

Jerzy Bartmiński

Vybrala, z polských originálů přeložila, komentářem
doplnila a úvodní a závěrečnou studii napsala Irena Vaňková.
Doslov James Underhill

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 3-5, 116 36 Praha 1
Praha 2016
www.karolinum.cz
Redakce Petra Bílková
Obálka a grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
První české vydání

ISBN 978-80-246-2883-7

ISBN 978-80-246- (pdf)